ЕВРОПА-2009: НОВОЕ СОСЕДСТВО

Материалы международной
научной конференции
студентов и аспирантов

16–17 мая 2009 г.
Вильнюс

ЕНU

Европейский гуманитарный университет
вильнюс
2010

УДК 32+34+7+008](4)+940
ББК 66+67+85+71+63.3(4)
Е24

Рекомендовано к изданию:
Научным советом Европейского гуманитарного университета
(протокол № 53-3 от 23 марта 2010 г.)

EUROPEAN HUMANITIES UNIVERSITY
EHUTF TRUST FUND

Издание осуществлено при поддержке Трастового фонда
Европейского гуманитарного университета

Е24 **Европа-2009**: новое соседство : сб. науч. тр. / редкол.: Г.Я. Миненков (отв. ред.) [и др.]. – Вильнюс : ЕГУ, 2010. – 332 с.

ISBN 978-9955-773-37-5.

В сборник включены материалы международной научной конференции студентов и аспирантов «Европа: новое соседство 2009», состоявшейся в Европейском гуманитарном университете в мае 2009 г.

Для преподавателей, аспирантов, студентов гуманитарных специальностей.

УДК 32+34+7+008](4)+940
ББК 66+67+85+71+63.3(4)

ISBN 978-9955-773-37-5

СОДЕРЖАНИЕ

II. Беларусь и европейская идентичность

III. Право и демократия: вызовы времени

IV. Философия в современном мире

V. Приватное vs публичное в контексте гендерной теории

VI. Музей в контексте культур

ПРЕДИСЛОВИЕ

В 2009 г. состоялась очередная научная студенческая конференция, организованная Европейским гуманитарным университетом. В конференции приняли участие как студенты ЕГУ, так и студенты ряда белорусских университетов. Читатели настоящего сборника могут познакомиться с наиболее интересными материалами, представленными участниками конференции.

Конференция 2009 г. – уже третья студенческая научная конференция вильнюсского этапа существования ЕГУ. Иными словами, традиция проведения подобных конференций университетом полностью восстановлена как в количественном, так и в качественном отношениях. Более того, стоит подчеркнуть, что наша конференция все более становится трибуной для свободного научного творчества белорусских студентов, т.е. того, что в сфере социального и гуманитарного знания им фактически не могут сегодня предоставить университеты Беларуси. Однако мы уверены, что данная ситуация рано или поздно изменится. Создавая площадки для научного творчества перспективной молодежи, ЕГУ выполняет свой долг перед будущим нашей страны.

Подчеркну еще одно обстоятельство: 2009 год стал годом первого выпуска бакалавров ЕГУ. Тексты, опубликованные в сборнике, позволяют во многом судить, как росли наши студенты за годы обучения в Вильнюсе. Значительная часть текстов представляет выпускные работы наших бакалавров. Это действительно качественные и перспективные исследования.

С содержанием сборника читатель познакомится сам, и я не вижу необходимости подробно останавливаться на этом. Но одно обстоятельство хотелось бы все же подчеркнуть. Материалы конференции свидетельствуют, что все больший интерес у студентов вызывает проблематика, связанная с различными аспектами развития нашей страны в контексте европейских и мировых процессов, будь то культурное взаимодействие, политико-правовые, гендерные и иные проблемы. Особое место при этом занимает обращение к проблемам интерпретации бе-

лорусской исторической памяти как условия конструирования современной идентичности белорусов и будущего страны. Такое сосредоточение молодых исследователей на проблемах своей страны очень важно, и его нужно только приветствовать. Мы должны понять белорусское общество изнутри, сформировать своеобразные языки для его анализа, а не просто прикладывать к нашим реалиям схемы интерпретации, возникшие совсем в иных условиях и при иных обстоятельствах.

Речь не идет о местечковости и создании «своей науки», речь идет о том, что только научившись говорить на языках, адекватных конкретной социальной реальности, мы сможем обозначить перспективы ее развития в направлениях, адекватных вызовам современного мира, сможем конструировать действительно европейскую Беларусь. Представляемый сборник – одна из перспективных заявок на движение именно в таком направлении.

Григорий Миненков,
профессор

I.
БЕЛАРУСЬ – ЛИТВА:
ИСТОРИЯ И ПАМЯТЬ

Яўген Глінскі
(БДУ, г. Мінск)

ПАРАЎНАННЕ МІНУЛАГА І СУЧАСНАСЦІ Ў ТРАКТАЦЕ МІХАЛОНА ЛІТВІНА «АБ НОРАВАХ ТАТАРАЎ, ЛІТВІНАЎ І МАСКАВІТАЎ»

The goal of the article is to show the strategy of perception of the past in the text of 16th century's writer Michalon Lituanus. The author compared Michalon's vision of the past and the vision of the past by the other GDL's intellectuals. Michalon is considered to have been a pessimistic thinker for the Lithuanian (but not for Tatarian and Muscovitian) present and had created the ideal image of the Great Duke Vitaut's (Vytautas') government. The conception of the good past and the unsuccessful present was popular in 16th century in GDL. But Michalon's actualization of this theme differs from others. The distinctions of Michalon Lituanus discourse of the past and the present consist in explication of the definite glorious period in the past – Vitaut's (Vytautas') government, negative attitude to own time and also the past after Vitaut (Vytautas), using of mane aspects for comparison the past and the present.

XVI стагоддзе было для Вялікага княства Літоўскага часам працяглых войнаў, а таксама сур'ёзных ператварэнняў у сістэме дзяржаўнага кіравання, сацыяльнай структуры, эканоміцы. Бурлівыя часы выклікалі ў грамадстве дыскусіі аб шляхах пераўтварэнняў і навогул іх мэтазгоднасці.

Грамадская думка XVI ст. паказала вобразы ідэальных грамадстваў. Першая схема палягала на кшталтаванні такога вобразу па-за рэальнымі часам і прасторай (зрэшты, час і прастора

існавалі ў тэкстах, але не карэлявалі з сапраўднымі ці мімікравалі пад іх). Прыкладам такой схемы могуць быць заходнееўрапейскія «Утопія» Томаса Мора і «Горад Сонца» Тамаза Кампанэлы. У ВКЛ прыкладаў такіх канцэпцый не адзначана. Другая схема грунтавалася на параўнанні ўласнай краіны з рэальна існуючымі іншымі тагачаснымі дзяржавамі. Пры гэтым уяўленні гэтыя дзяржавы зусім не абавязкова афармляліся на падставе сапраўдных звестак. Вобразы «чужых» маглі быць канцэптамі-прыдумкамі, але з апорай на агульныя ўяўленні, стэрэатыпы. Такі метад быў досыць распаўсюджаным. Напрыклад, у Масковіі такое параўнанне (будзем называць яго «гарызантальным») праводзіў Іван Перасветаў. У Рэчы Паспалітай можна ўзгадаць трактат Мацея Стрыйкоўскага «Аб вольнасці Кароны Польскай і Вялікага княства Літоўскага і аб жорсткай няволі іншых каралеўстваў пад тыранскім ярмом турэцкім» (1575). Заўважым, што гарызантальныя параўнанні выклікалі два магчымыя сюжэты: прыніжэнне ўласнай дзяржавы (напрыклад, публіцыстыка Перасветава) ці, наадварот, узвышэнне (трактат Стрыйкоўскага «Аб вольнасці...»). Трэцяя схема таксама карысталася нібыта рэальнымі аспектамі для параўнання. Выкарыстальнікі гэтага метаду звярталіся да мінулага, каб параўнаць з ім сучаснасць. У Заходняй Еўропе самы вядомы прыхільнік такой схемы (пры гэтым і ў спалучэнні з схемай нумар два) – Нікола Мак'явэлі. У ВКЛ такая схема была шырока ўжывана. Пры гэтым для параўнання магла выкарыстоўвацца сусветная (перадусім, біблейская і антычная) гісторыя (напрыклад, трактат Андрэя Воляна «Пра дзяржаўнага мужа і яго асабістыя дабрачыннасці»). Але дастаткова распаўсюдзіліся выпадкі «вертыкальных» (сучаснага з мінулым, па вертыкалі) параўнанняў, калі аўтары асэнсоўвалі мінулае ўласнай дзяржавы.

Зрэшты, сустракаліся творы, дзе дадзеныя падыходы спалучаліся, вертыкальнае параўнанне дадавалася да гарызантальнага. Адным з такіх твораў, дзе асэнсоўваліся мінулае і сучаснасць Вялікага княства разам з аналізам ладу іншых дзяржаў, быў трактат «Аб норавах татараў, літвінаў і маскавітаў», падпісаны імем Міхалон Літвін. Трактат напісаны ў 1550 г., але яго выданне адбылося толькі ў 1615 г. [3, 12]. Як сцвярджаў яго першы выдавец Ёган Якаб Грасэр, трактат быў напісаны для Жыгімонта Аўгуста [4, 61], што ў тым ліку дазволіла асэнсоўваць яго і як праграму рэформ [3, 37] і твор-параду для ўладара [9, 154].

Назва трактата і яго асноўныя тэмы прыводзяць да думкі, што аўтар карыстаўся параўнаннем і апісаннем падзей у гарызантальным зрэзе, нават статычна: норавы агулам узятых народаў тут і зараз, без экскурсаў у гісторыю. Але насамрэч Міхалон Літвін робіць параўнанне з мінуўшчынай такім жа частым прыёмам, як і вышэйадзначаны гарызантальны кампаратывізм. Мэтай дадзенай працы і з'яўляецца параўнанне мінулага і сучаснасці ў трактаце Міхалона Літвіна. Як ужо адзначалася, Міхалон Літвін не адзіны аўтар з ВКЛ XVI ст., які асэнсоўваў мінулае сваёй дзяржавы, таму таксама варта параўнаць яго бачанне мінуўшчыны Вялікага княства з уяўленнямі іншых тагачасных інтэлектуалаў.

Навуковая літаратура, прысвечаная трактату Міхалона Літвіна, працяглы час засяроджвалася на пытанні аб высвятленні сапраўднага імя аўтара. Зрэшты, нікім не аспрэчвалася атаясамліванне аўтарам сябе з жыхарамі ВКЛ, што пацвярджаецца і псеўданімам «Літвін». Пры гэтым не пазбеглі аналізу і погляды Літвіна. Але даследчыкі перш за ўсё звярталі ўвагу на параўнанне ВКЛ з Масковіяй і Крымскім ханствам. Некаторыя навукоўцы наўпрост гэтым і акрэслівалі публіцыстычны метад Міхалона Літвіна (С. Ф. Сокал [6, 29], С.У. Чарноў [7, 8]). М. Дзмітрыева ў прадмове да найноўшага расійскага перакладу трактату звярнула ўвагу на абодва аспекты працы Міхалона Літвіна. У выніку быў вылучаны ідэал з трактату – «харобрая Літва» часоў Вітаўта [3, 35]. Расійская даследчыца падкрэсліла асноўную ролю рытарычнай антытэзы ў будове трактату [3, 33], закранула і тэму суіснавання ў творы двух кампаратыўных пластоў. Але апошні, вельмі важны, момант не атрымаў у прадмове падрабязнага асвятлення. Хаця, зрэшты, гэта не з'яўлялася абавязковым складнікам агульнай працы пра творчую спадчыну публіцыста з ВКЛ сярэдзіны XVI ст. Міхалона Літвіна.

Да Міхалона Літвіна ў грамадскай думцы ВКЛ параўнанне мінулага і сучаснасці ў архітэктоніцы сваіх твораў выкарыстоўвалі Ян Вісліцкі і Мікола Гусоўскі. Калі першы адзначаў як шчаслівае мінулае, так і шчаслівую сучаснасць і знітоўваў іх [1, 125, 157, 159], то другі паказваў трывожную рэчаіснасць на фоне выдатных часоў Вітаўта [2, 50–51, 63–64].

У трактаце Міхалона Літвіна «Аб норавах татараў, ліцвінаў і маскавітаў» адбылося спалучэнне сінхранічнага (з сучасным становішчам у Маскве і Крымскім ханстве) і дыяхранічнага

(з мінуўшчынай ВКЛ) параўнання. Такое суіснаванне розных метадаў не з'яўляецца штучным, а арганічна ўведзена ў тэкст. М. Дзмітрыева адзначыла, што татарам прыпісаны станоўчыя якасці легендарных продкаў літвінаў [3, 48–49]. Дадамо, што ўсе эпізоды, дзе прысутнічаюць рэляцыі з мінуўшчыны (натуральна пра станоўчае, што было раней), суправаджаюцца рэмаркай, што гэта існуе і ў сучаснасці, але ў ворагаў ВКЛ. Характэрна гэта праяўляецца ў тым, што аналагам героя з мінуўшчыны ВКЛ (Вітаўта) [9, 154] у Літвіна з'яўляецца ўладар чужой краіны – Масковіі – Іван IV [4, 80] (для аптымістычна настроенага Яна з Вісліцы сучасны герой – гэта не чужынец, а кароль польскі і вялікі князь літоўскі Жыгімонт I [1, 157, 159]). Рэчы, звязаныя з Вітаўтам і забытыя ў ВКЛ, далі штуршок для развіцця і зараз існуюць у Крымскім ханстве (апошні цар «з Літвы» крымчакам быў накіраваны Вітаўтам [4, 64–65]) і Маскоўскім княстве («законы Вітаўта» [4, 85]). Гэта значыць, што трактат Міхалона Літвіна рэпрэзентуе такую мадэль узаемаадносінаў паміж мінулым і сучаснасцю: мінулае ўяўляецца станоўчым, сучаснасць – адмоўнай для ВКЛ, але станоўчай (пры гэтым па тых жа параметрах) для іншых краін. Фактычна, у адрозненне ад Вісліцкага і Гусоўскага, Літвін адыходзіць ад лінейнасці ў выкладзе пераходу ад таго, што было, да таго, што ёсць.

Мінулае ж і сучаснасць маскавітаў і крымчакоў звязаны непарыўна станоўчай сувяззю і гэтая сувязь якраз і забяспечвае, згодна з Міхалонам Літвінам, квітненне гэтых народаў. Больш за тое, станоўчае ў жыцці маскавітаў і татараў прыпадабняецца «звычаю старажытных, пра якіх [сказана] у Бібліі» [4, 90]. М. Дзмітрыева бачыла ўплыў Рэфармацыі ў звароце Літвіна да прыкладаў з Бібліі як маральнага крытэрыя [3, 33]. Але падобныя ж біблейскія сюжэты прысутнічаюць і ў каталіцкіх аўтараў (Мацея Стрыйкоўскага [13, 8] і асабліва ў вядомага каталіцкага палеміста Станіслава Ажахоўскага [10]). Хутчэй тут назіраецца апеляцыя аўтараў да вядомай і агульнапрынятай маральнай шкалы, якой, безумоўна, з'яўлялася Святое Пісанне.

Падабенства трактату Літвіна да твораў Вісліцкага і Гусоўскага ў тым, што яны выбіраюць пэўную гераічную эпоху, з якой і параўноўваюць сучаснасць Вялікага княства. Фактычна гэта адна эпоха – панаванне Ягайлы і Вітаўта, але калі Мікола Гусоўскі і Міхалон Літвін выстаўляюць у якасці ідэальнага ўладара Вітаўта

(пра Ягайлу ў іх творах наогул не згадваецца), то Ян Вісліцкі малюе вобраз ідэальнага караля Ягайлы. Такім чынам, выдатнасць часоў Ягайлы і Вітаўта ў XVI ст. была агульназразумелай, але стратэгіі яе «пазначэння» маглі быць розныя – у выглядзе праслаўлення ці Ягайлы, ці Вітаўта. Зрэшты, такая акцэнтуацыя на акрэсленым перыядзе мінулага выклікала і пратэсты. Так, выдатны храніст і паэт Мацей Стрыйкоўскі ў «Хроніцы польскай, літоўскай, жамойцкай і ўсяе Русі» (1582) і іншых творах быў зусім не схільны абмяжоўвацца толькі адным-двума ідэальнымі вобразамі. Наадварот, ён выступаў супраць прыпісвання Вітаўту заслуг Альгерда [14, 12–13], Кейстута [14, 36] і наогул у ВКЛ выдатных князёў «каля тысячы было». Пры гэтым храніст не адмаўляецца і ад узвялічвання Вітаўта. Сам вобраз гэтага вялікага князя і ёсць пазітыўная праграма Стрыйкоўскага: «О, Вітаўце, ты бы паўстаў цяпер са сваімі часамі» [14, 157], «О, Вітаўце мілы, // Трэба тваёй сілы» (у вершаваным творы «Ганец цноты») [14, 551]. Стрыйкоўскі нават не заклікае да зменаў (станоўчых), ён заклікае вярнуцца «да часоў Вітаўта» (што, дарэчы, супадае з адной з галоўных ідэй трактату Міхалона Літвіна). Можна меркаваць, што тэндэнцыя пошуку гераічнага мінулага, якая праявілася ў грамадскай думцы ў XVI ст., і выразілася ва ўзвялічванні часоў Вітаўта і Ягайлы (акрамя вышэйзгаданых твораў, тое ж прысутнічае ў Аўгустына Ратунда [11, 28–29] і публіцыстыцы часоў першага бескаралеўя [16, 350, 354]), ў Стрыйкоўскага набыла далейшае развіццё: у мінулым фармуецца цэлая эпоха герояў, што мела на мэце павышэнне гістарычнага прэстыжу Вялікага княства Літоўскага [8, 72–73]. Але не варта адкідваць магчымасць, што стварэнне серыі вобразаў выдатных уладароў з гісторыі сваёй дзяржавы павінна было стаць стымулам для сучаснікаў храніста. Нездарма ж Стрыйкоўскі заклікае «не глядзець на яе [мужнасць] у іншаземцаў» [14, 526], маючы на ўвазе наяўнасць уласных прыкладаў. Дарэчы, ад часоў Літвіна (40-я гг. XVI ст.) да часоў Стрыйкоўскага (70–80-я гг. XVI ст.) сітуацыя ў ВКЛ яшчэ больш пагоршылася, што таксама магло паўплываць на далейшую эксплікацыю слаўнага мінулага і яго часавае разрастанне.

Выклікаюць цікавасць і параметры для параўнання ў Міхалона Літвіна. Калі звярнуцца да іншых твораў падобнага «вертыкальнага» метаду, трактат «Аб норавах...» адрозніваецца куды большай разнастайнасцю тэм. Паэма Яна Вісліцкага «Пруская вайна»

наогул пабудавана на знітаванні вобразаў (Ягайла і Жыгімонт I, Грунвальдская і Аршанская бітвы [5, 78; 12, 19]), асобныя параметры параўнання там не прапісаны. Мікола Гусоўскі ў «Песні пра зубра» звярнуўся да найбольш балючых праблем сучаснасці – палітычнага бязладдзя, пагрозы з боку туркаў, здзекаў з простага народу – і шукаў для іх супрацьлегласць у мінулым. Аўгустын Ратундус і Андрэй Волян у асноўным звярталіся да пытання ўніі ў мінулым [11]. Стрыйкоўскі ж, як паказана вышэй, зводзіў сваю праграму да аднаўлення часоў Вітаўта.

Міхалон Літвін, пішучы трактат, які б заахвочваў да зменаў [3, 12, 36], прайшоўся па параметрах з розных бакоў жыцця. Палітычны аспект: улада над татарамі (раней) і татарская пагроза (зараз) [4, 62–64], пашырэнне межаў дзяржавы (раней) – «а цяпер князь іх [маскавітаў] страшны нам» [4, 92–93], загартоўка ўласных вояў (раней) – наёмнікі (цяпер) [4, 92–93]; эканамічны аспект: збор мыта ў Крыму (раней) – занядбанне збору (цяпер) [4, 101]; сацыяльнае жыццё: устрыманасць (раней) і прага да раскошы (цяпер) [4, 75–76], законы Вітаўта (раней) – аплата правасуддзя (дрэнны звычай, цяпер) [4, 84], «не давалі жанчынам волі» (раней) – вольнасць для жанчын (у Літвіна – дрэнная рыса, цяпер) [4, 92], духоўнае жыццё: устрыманасць святароў (раней) – прага святароў да раскошы (цяпер) [4, 105].

Кідаецца ў вочы некаторае падабенства ўрыўку пра выхаванне вояў з адпаведным месцам у «Песні пра зубра» Міколы Гусоўскага [2, 57]. Гэта можа быць пазначана ўжо як «агульнае месца» – развагі інтэлектуалаў ВКЛ над сучасным і мінулым станам сваёй дзяржавы, своеасаблівы сімвал слыннай мінуўшчыны.

Мінулае ў Літвіна не з'яўляецца статычным. Аўтар размяшчае яго ў часе, у развіцці. Шчаслівае мінулае менавіта **пераходзіць** у праблемную для ВКЛ сучаснасць: у часы Казіміра «народ наш **улазіў** у распусту» [4, 78], заганны звычай «аплаты правасуддзя» «узнік **не так даўно»** [4, 84], збор мыта ў Крыму «**не так даўно** пачаў выходзіць з ужытку» [4, 101]. Такім чынам, калі ідэальны час у Літвіна дастаткова акрэслены – гэта панаванне Вітаўта, то заганным з'яўляецца не толькі сучаснасць, але і мінулае пасля Вітаўта.

Наогул даўніна, старажытнасць маюць для Літвіна, для яго сістэмы доказаў важнае значэнне. Тое, што «маскоўскія пісьмёны

не нясуць у сабе **нічога старажытнага»** [4, 85–86], аўтар выстаўляе як загану.

Трактат Міхалона Літвіна ў цэлым не выбіваўся з такога «культу мінулага» (азначэнне, ужытае Б. Сухадольскім у дачыненні да польскай грамадскай думкі XVI ст. [15, 2–10]), характэрнага для грамадства Вялікага княства Літоўскага XVI ст., але пры гэтым яго асэнсаванне мінулага адбывалася ў рэчышчы адной з магчымых стратэгій, для якой можна вылучыць наступныя характэрныя рысы:

- апеляцыя да яскрава акрэсленай становучай эпохі – часоў вялікага князя Вітаўта, хоць пры гэтым сустракаюцца паасобныя згадкі пра іншыя слынныя часы, накшталт «пад пераможнымі сцягамі светлай памяці бацькі Свяшчэннай Вялікасці Вашай» [маецца на ўвазе бацька Жыгімонта II – Жыгімонт I Стары] [4, 67]. Таксама слаўнае мінулае можа рэпрэзентавацца і абагульнена, без канкрэтызацыі: напрыклад, у звароце да Жыгімонта II Аўгуста – «Продкі Вялікасці Вашай» [4, 93]. У той жа час іншыя варыянты давалі магчымасць з той самай эпохі падкрэсліваць асобу Ягайлы (як гэта рабіў Ян Вісліцкі) ці павялічваць у часе мінулую слаўную эпоху (Стрыйкоўскі);
- у той жа час заганныя часы ў дадзенага аўтара рэпрэзентаваны не толькі яго сучаснасцю (як, напрыклад, у Міколы Гусоўскага), але і мінулым, якое пачалося пасля Вітаўта. Падобная ж ідэя прасочваецца ў творы «Меркаванне аб абранні новага караля» [16, 350], варыянт простай антытэзы «добрае мінулае – дрэнная сучаснасць» характэрны для Міколы Гусоўскага;
- Міхалон Літвін стварае разгалінаваны вобраз заняпаду грамадства Вялікага княства Літоўскага ў розных сферах жыцця, між тым пераважная большасць аўтараў спыняецца на некалькіх асноўных аспектах параўнання.

Як бачым, традыцыйнае ўспрыняцце трактата Міхалона Літвіна як твору сінхранічнага па метадзе павінна быць дапоўнена дыяхранічным пластом. У гэтым пласце дыяхранічных (з мінулым) параўнанняў Літвін стварае ладную сістэму, якая служыла не толькі рэпрэзентацыі слаўнай мінуўшчыны і трывожнай рэчаіснасці, але і паказвала (з дапамогай сінхранічнага пласту) выдатны стан тых дзяржаў (Масква, Крымскае ханства), якія цяпер нібыта жывуць так, як раней жылі літвіны.

Літаратура

1. Вісліцкі, Я. Пруская вайна = Bellum Prutenum: збор твораў / Я. Вісліцкі; укладанне, пер. на бел. мову, уст. артыкул, кароткі слоўнік антычных і сярэднявечных намінацый, камент. Ж.В. Некрашэвіч-Кароткай; навук. рэд. У.Г. Кароткі, А.З. Цысык. Мінск: Прапілеі, 2005.
2. Гусоўскі, М. Песня пра зубра: паэма; пер. с лацінск. мовы і паслясл. Я. Семяжона; іл. А. Кашкурэвіча. Мінск: Маст. літ., 1973.
3. Дмитриева, М.В. Михалон Литвин и его трактат / М. В. Дмитриева // О нравах татар, литовцев и москвитян // М. Литвин. М., 1994. С. 7–57.
4. Литвин, М. О нравах татар, литовцев и москвитян; пер. В.И. Матузовой; вступ. ст. М.В. Дмитриевой; коммент. С.В. Думина [и др.] М.: Изд. Моск. ун-та, 1994.
5. Некрашэвіч-Кароткая, Ж.В. Творчасць Яна Вісліцкага і лацінамоўная пісьмовая культура эпохі Рэнесансу на Беларусі / Ж.В. Некрашэвіч-Кароткая // Пруская вайна / Я. Вісліцкі. Мінск, 2005. С. 7–98.
6. Сокол, С.Ф. Социологическая и политическая мысль Белоруссии во II половине XVI века / С. Ф. Сокол; АН БССР, Ин-т философии и права. Минск: Наука и техника, 1974.
7. Чарноў, С.У. Трактат Міхалона Літвіна «О нравах татар, литовцев и москвитян» як крыніца па даследаванню зносін паміж Расіяй і Вялікім княствам Літоўскім у канцы XV – першай палове XVI ст. / С.У. Чарноў // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 3. Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права. 2003. № 1. С. 8–14.
8. Bardach, J. Maciej Stryjkowski i jego twórczość w świetle najnowszych badań / J. Bardach // Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII wieku / J. Bardach. Białystok–Warszawa, 1970. S. 68-83.
9. Mickūnaitė, G. Making a great ruler: Grand Duke Vytautas of Lithuania / G. Mickūnaitė. Budapest–New-York: Central European University Press, 2006. XX.
10. Orzechowski, S. Dyalog, albo rozmowa około exekucyi Polskiej korony, przez Stanisława Orzechowskiego / S. Orzechowski; wyd. K.J. Turowskiego. Kraków: Nakładem Wydawnictwa Biblioteki Polskiej, 1858. 106, IV s.
11. Rozmowa Polaka z Litwinem / Wyd. J. Korzeniowski. Kraków: W Drukarni C. K. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1890. VIII, 91 s. (Biblioteka Pisarzów Polskich. T. 11).
12. Smereka, J. Wstęp / J. Smereka // Wojna Pruska / Jan z Wiślicy. Lwów, 1932. S. 8–38.

13. Stryjkowski, M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Stryjkowskiego: 2 t. / M. Stryjkowski; przedmowy M. Malinowskiego i I. Daniłowicza. Warszawa: Nakład Gustawa Leona Glüksberga, 1846. T. 1. 1846. LXIX, XLIX.
14. Stryjkowski, M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Stryjkowskiego: 2 t. / M. Stryjkowski. Warszawa: Nakład Gustawa Leona Glüksberga, 1846. T. 2. 1846.
15. Suchodolski, B. Kult przeszłości wśród szlachty polskiej XVI wieku. Zagadnienia i wyniki / B. Suchodolski // Pamiętnik Literacki. 1927. R. 24. S. 1–13.
16. Zdanie o obieraniu nowego króla // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia / Wyd. J. Czubek. Kraków, 1906. S. 349–355.

Дзмітрый Скварчэўскі
(ЕГУ, г. Вільнюс)

СУВЯЗЬ АСТРАНАМІЧНЫХ З'ЯЎ З ПАДЗЕЯМІ Ў ГІСТОРЫІ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА XIII–XVI стст.

According to the narrative sources of the Grand Duchy of Lithuania, there is a deep connection between astronomical phenomena and historical events. These events can be divided into two groups: political (such as wars, monarch's death, change of power, etc.), social and economical (epidemics, revolts, hunger, agricultural crises, etc.) events. In consciousness of people astronomical phenomena associated with signs of God. This perception is a result of symbiosis of pagan and Christian traditions.

Назіранне за астранамічнымі з'явамі займала даволі важнае месца ў жыцці жыхароў Вялікага княства Літоўскага. Пра гэта сведчаць наратыўныя крыніцы, якія зафіксавалі ў перыяд з XIII па XVI стст. 8 сонечных зацьменняў, 7 месячных зацьменняў, 8 камет, 2 гало і шматлікія адзінкавыя згадкі іншых астранамічных з'яў, сярод якіх асобна трэба прыгадаць назіранне планет Меркурый і Венера ў 1544 г. падчас сонечнага зацьмення, а таксама парад планет у лютым 1524 г., прадказанне якога зрабіў Ф. Скарына. І можна меркаваць, што гэта яшчэ не поўныя звесткі. Такім чынам, прыведзеныя вышэй факты сведчаць пра тое, што амаль кожная астранамічная з'ява не засталася па-за ўвагай жыхароў Вялікага княства Літоўскага ў XIII–XVI стст. Чым абумоўлена такая цікавасць? Па-першае, усе астранамічныя з'явы ўспрымаліся ў якасці праявы боскай волі, вышэйшых нябесных знакаў [8, 76], што, безумоўна, не магло не адбіцца на менталітэце чалавека.

Па-другое, з-за гэтай прычыны астранамічныя з'явы разглядаліся не ў якасці самастойных з'яў, а як частка пэўных падзей у жыцці чалавека і ўсяго грамадства. Аналізуючы звесткі крыніц, можна заўважыць, што існавала некалькі традыцый успрымання астранамічных з'яў: народная (паганская па паходжанню і характару) і кніжная (хрысціянская – візантыйска-праваслаўная і заходнееўрапейска-каталіцкая).

Народная традыцыя грунтуецца на міфалогіі, якая і тлумачыць прыроду і сэнс нябесных падзей. Напрыклад, на Смаленшчыне захаваўся міф, які апісвае паглынанне цмокам сонца. Паводле падання, раней было два сонцы, але Бог угневаўся на адно з іх, наслаў цмока, які так высмактаў сонца, што яно стала бледным і пачало свяціць толькі ўначы, ператварылася ў месяц [4, 235]. Гэты міф не толькі тлумачыць прычыну з'яўлення месяца на небе, але можа апісваць і сонечнае зацьменне, падчас якога месячны цень затуляе сонца, з-за чаго яно само становіцца падобным да месяца. Падобнае паганскае ўяўленне можна прасачыць і ў летапісах, дзе сонечнае зацьменне таксама тлумачыцца паглынаннем свяціла: «Пред сим же временем солнце пременися и не бысть светло, но яко и месяць, его же невегласи глаголать: "Сиеда ему сущю"» [6, 118].

Хрысціянская традыцыя ўспрымання астранамічных з'яў перш за ўсё грунтуецца на тэксце Біблії, у якой нярэдка апісваюцца гэтыя прыродныя з'явы. Напрыклад, падчас распяцця Хрыста згадваецца: «И померкло солнце, и завеса в храме раздралась по средине» [Лк 23:45]. У іканапісе ў сцэне распяцця можна часам пабачыць выяву сонечнага зацьмення. Таксама ў «Апакаліпсісе» Іаана Багаслова перад канцом свету згадваюцца сонечнае і месячнае зацьменні, зоркапад: «И когда Он снял шестую печать, я взглянул, и вот, произошло великое землетрясение, и солнце стало мрачно как власяница, и луна сделалась как кровь. И звезды небесные пали на землю, как смоковница, потрясаемая сильным ветром, роняет незрелые смоквы свои» [Откр 6:12–13]. Акрамя таго, на астранамічныя з'явы звярталі ўвагу і Айцы царквы. Так, у творы Іаана Дамаскіна «Дакладнае выкладанне праваслаўнай веры» ёсць вельмі падрабязныя апісанні касмалагічных уяўленняў, прычым Дамаскіну вядомы сапраўдныя прычыны сонечных і месячных зацьменняў і іншых з'яў: «Затмение Солнца происходит тогда, когда Луна, делаясь как

бы промежуточною стеною, дает тень и не позволяет свету передаваться нам. Поэтому сколько времени Луна будет закрывать Солнце, столько времени и будет продолжаться затмение...Затмение же Луны происходит вследствие земной тени, когда Луне исполнится пятнадцать дней и когда Солнце и Луна окажутся на противоположных концах прямой линии, проходящей чрез высочайшей центр небесного свода – Солнце под Землею, а Луна над Землею. В этом случае Земля дает тень, и солнечный свет не достигает Луны и не освещает ее, отчего она и затмевается» [3, с. 149–150]. Хутчэй за ўсё, Іаан Дамаскін выкарыстоўваў тут антычныя веды пра навакольнае асяроддзе. Важна адзначыць, што Іаан Дамаскін у сваім творы адмаўляў магчымасць уплыву астранамічных з'яў на жыццё і ўсе справы чалавека, а таксама тое, што астранамічныя з'явы могуць быць прычынамі падзей, якія адбываюцца на зямлі. Аднак разам з гэтым ён адзначаў, што каметы могуць служыць пэўнымі знаменнямі, якія прадказваюць, напрыклад, смерць цароў. Астралогію Дамаскін таксама не ўхваляў [3, 148–149]. Хоць царкоўная традыцыя і была знаёма з сапраўднымі прычынамі астранамічных з'яў, сярэднявечныя летапісцы (звычайна духоўныя асобы, манахі) працягвалі трымацца народных уяўленняў, што адлюстравалася ў летапісных звестках. Характэрнай рысай ва ўспрыманні нябесных знаменняў у летапісах і хроніках стала тое, што летапісцы імкнуліся прадказаць наступствы назіраемых з'яў на дзяржаўным узроўні. Вось чаму царква не забараняла назіранне за астранамічнымі з'явамі, галоўнае было толькі тлумачыць іх у рэчышчы афіцыйнай традыцыі са спасылкай на Бога і Яго волю.

У «Валынскім кароткім летапісе» у запісе пад 1065 г. апісваюцца астранамічныя з'явы і розныя гістарычныя падзеі, цуды, незвычайныя здарэнні, звязаныя з імі. Усе звесткі былі запазычаны з розных візантыйскіх крыніц [7, 177–178, 214–215]. Гэты ўрывак трапіў туды з «Аповесці мінулых часоў» і захоўваецца ва ўсіх крыніцах, якія ўключаюць «Аповесць» у сябе. Важным момантам гэтага паведамлення з'яўляецца тлумачэнне ў ім сэнсу астранамічных з'яў: «Знамениа бо в небеси или в земли, или в звездах, или в солнци и луне, или етеромь чим не благо бывають; или рати, или глад, или смерть проявляють» [6, 119]. Летапіснае паведамленне 1065 г. добра адлюстроўвае традыцыю ўспрымання астранамічных з'яў у сувязі з падзеямі ў

грамадстве і дзяржаве. Гэтая традыцыя захавалася і ў беларуска-літоўскіх наратыўных крыніцах.

Паводле звестак пісьмовых крыніц, гістарычныя падзеі, звязаныя з астранамічнымі з'явамі, можна падзяліць на групы:

1. Палітычнага характару: вайсковыя дзеянні, смерць манарха, змена свецкай ці царкоўнай улады, абранне новага гаспадара і г.д.
2. Сацыяльна-эканамічнага характару: хваляванні насельніцтва, сельскагаспадарчыя крызісы, голад, эпідэміі, паморкі на жывёл і людзей.

Разгледзім вышэй пералічанае больш падрабязна на некаторых прыкладах. Віцебскі летапіс Панцырнага і Аверкі ў запісе пад 1211 г. паведамляе: «Roku 1211. Była kometa wielka na niebie. Trwaiono dni osimnaście, maionc ogon roztoczony na zachod słońca. Znaczyła tatar pierwsze weyście do Polski i Rusi, ktorych przed to kometo nie bywało» [5, с. 194] («У год 1211 была на небе вялікая камета. Трывала дзён васемнаццаць, мела хвост, скіраваны на захад сонца. Значыла першае прышэсце татараў да Польшчы і Русі, якіх перад гэтаю каметаю не бывала»). Тут мы бачым, што палёт каметы стаў прадвеснікам першага нашэсця татараў. Аднак даследчыкі заўважылі пэўныя недакладнасці і недарэчнасці паведамлення. Аўтары «Віцебскага летапісу» памылкова атаясамлівалі ўслед за польскімі хроністамі Я. Длугашам і М. Бельскім, чыімі творамі яны карысталіся, камету 1211 г. з назіраннем каметы Галея ў 1222 г., якая папярэднічала бітве на р. Калцы – першаму вайсковаму сутыкненню Русі з Ардой [7, 219]. Таксама мы ведаем, што ў 1211 г. Польшча не сутыкнулася з мангола-татарскай пагрозай – гэта адбылося крыху пазней. Такім чынам, аўтары «Віцебскага летапісу» карысталіся рознымі крыніцамі пры апісанні каметы гэтага года, з-за чаго паведамленне згубіла сувязь з гістарычнай рэчаіснасцю, але, тым не менш, яскрава паказала, як свядомасць сярэднявечнага чалавека звязвала нябеснае знаменне (камету) з пачаткам вялікай вайны. Гэткім жа чынам палёт каметы ў 1480 г. разглядаўся ў якасці прадказання татарскага нашэсця на Літву і іншыя землі, пра што сведчыць «Хроніка Літоўская і Жамойцкая»: «Року 1480. Комета великая мижи всходом слонца и полночю през пятнадцеть дний указовалася, що значило присте татар (которые зараз потом до Литвы и Подоле заволские татаре), которые з за Волги реки

выйшедши и на три войска з царем своим Моняком розделившися, одны до Литвы, а другие на Подоле, третие около Луцка на Волыню великие пустки починили и ввесь край около Каменца, Житомира, Кузмина, Животова и Володимира сплюндровали, але и сами от Стефана воеводы волоского наголову поражены зостали, и мало их велми утекло з царем, а царевичь старший пойман и от волохов зостал розсеченым на штуки» [5, 90]. Варта адзначыць, што амаль аднолькавае па змесце паведамленне захавалася і ў творы «О плюндрованю руского панства от Литвы и поражце их», аднак у ім камета датуецца 1461 г.: «Року 1461. Комета великая показалася на небе, межи всходом солнца и полночю, праве на полнеба метлою своею заимуючи, през дний 15 была виденая, а то значило пристя татаров, которые по згиненю оной зараз до Литвы и Подоля татаре заволские, мешкаючии за Волгою рекою, з царем своим Меняком преправившися през Днепр и на три войска великие розделившися, одны до Литвы, другие на Подоле и до Волох, третие на Волынь. А так Литву, Волохов, Подоле и Волынь, вси панства зобрали и сплюндровали, але и сами нездоровы ушли, бо их Стефан, воевода волоский, наголову поразил и их царя поимал и волохом своим казал розсечи его» [5, 214]. Гэты ўрывак змяшчае цікавую дэталь пры апісанні каметы – «праве на полнеба метлою своею заимуючи». Тут мы сутыкаемся з традыцыйным назовам каметы «мятла», які захаваўся ў беларусаў да XX ст. Народныя ўяўленні звязвалі з'яўленне мятлы з вайной ці паморкам, а назоў тлумачыўся тым, што няшчасці, якія выклікаюць каметы, змятаюць шмат людзей: «Мятла толькі тагды зьяўляецца на небе, калі мае быць вялікая вайна, што змятае шмат людзей»[9, 51].

Важнай падзеі ў рэлігійным жыцці Вялікага княства Літоўскага – заснаванню Вітаўтам уласнай мітраполіі – папярэднічала сонечнае зацьменне, пра якое захавалася некалькі звестак, як, напрыклад, у «Румянцаўскім летапісе»: «Того же году (1399) на Благовещение в понеделник на страстнои недели было знаме великое: яко бы в обед время звезды явилися, как бы в полночи, и солнце потемнело, и страх был великии на землю Рускую. Того ж лета Москва згорела и Смоленск. А князь великии Витовт вси владыки Литовскои земли: полоцково, черниговъского, туровского, луцково, володимерсково, и тым владыкам поставил в Великом князстве Литовском митрополита на имя Григория з Болгарское

земли» [6, 209]. У гэтым урыўку перадаецца стаўленне людзей да зацьмення – «страх был велики».

Нябесныя знакі папярэднічалі не толькі падзеям, звязаным з царкоўным жыццём, але і з жыццём свецкім. Пра каметы-прадвеснікі смерці манарха згадваў яшчэ Іаан Дамаскін, адвяргаючы пры гэтым магчымасць уплыву розных астранамічных з'яў на лёс чалавека і грамадства (аб гэтым мы ўжо пісалі вышэй). У 1492 г. памірае кароль польскі і вялікі князь літоўскі Казімір. Ягонай смерці папярэднічалі адразу некалькі нябесных знаменняў: «7000 (1492) Июня Казимиръ король умре, и наста по немъ сынъ его Янъ Олбрахтъ. Предвариша же смерть его знамения небесная: около полной луны, декаврия, явишася въ полудни три солнци, потом же и звезда страшная, светяше през два месяца по заходе солнца; а по смерти его и много Краков погоре, и мор въ Полщи по многихъ летех бысть» [2, 140]. Звесткі пра знаменні перад смерцю Казіміра змяшчаюцца таксама ў М. Стрыйкоўскага [11, 292]. Адрозненні, аднак, у тым, што «Густынскі летапіс» размяшчае выявы трох сонцаў ля поўні, чаго няма ў Стрыйкоўскага. Смерці манарха папярэднічала такая з'ява, як гало – аптычны эфект у выглядзе кола святла вакол свяціла, сонца ці месяца; могуць утварацца і іншыя формы гало – слупы, дугі, крыжападобныя формы. Адной з формаў гало з'яўляецца паргелій, калі на небе назіраюцца адно ці некалькі выяваў сонца. Калі абапірацца на звесткі «Густынскага летапісу», то назіраемыя выявы можна тлумачыць не як сонцы, а як адбіткі поўні. Карціну нябесных прадвесцяў смерці Казіміра дапаўняе камета. Смерць манарха заўжды крызіс для дзяржавы. Як паказваюць крыніцы, астранамічныя з'явы сталі кепскімі прадвеснікамі не толькі для пэўнай асобы, але і для дзяржавы ўвогуле, бо пасля страты караля адбываецца шэраг надзвычайных падзей – моцны пажар у Кракаве і паморак на ўсёй тэрыторыі краіны. Цікава, што М. Стрыйкоўскі нічога не паведмаляе пра гэтыя падзеі.

Вялікую небяспеку не толькі для Вялікага княства Літоўскага, але і ўвогуле для ўсяго свету прадказваў на 1524 г. Францыск Скарына: «Сего году не будеть гибели солнца ани месеца, но будет соштие всех седми звезд, блудящих во знамени небесном, в Рибах, месеца февраля. Они же напотом, естли господь бог допустить, великое пременение царств, законов, людей и всех на земли и во водах родящихся быти знаменують, яковое ж пре-

жде тым не бывало» [10, 96]. Падставай для такога прадказання стаў разлік даволі рэдкай з'явы – параду планет. Як мы бачым, Ф. Скарына ў сваім прадказанні прытрымліваецца хрысціянскай традыцыі поглядаў на астранамічныя з'явы – усё адбываецца толькі па волі Бога.

Вельмі часта астранамічныя з'явы станавіліся прадвеснікамі голаду і паморку. Так адбылося ў 1320 г.: «Року 1320. Две комете в день Рожества Христова, а три месяцы разом указалися, а кометы ажь до остатнего дня месяца лютого палали на небе, потом был великий голод в Полщи, в Руси, в Литве и инших краинах прилеглых так, же людем зелия, коренья з земли и инших пакармов не ставало, матки и отци убогие дети свои елий, иншие трупы умерлых и розмаитые гнои и плюгавства людские ели, и голод незносный свой тым усмирали навет: гды ишол хто, любо мужь який сам, обо жона якая, хлопец або девка улицею, выпадали з хат, з дворов иншие люде, хватали и забивали и ели. Который то голод две лете целых трвал» [5, 35]. Маштаб бедстваў вельмі ўражвае. Экстрэмальнай сітуацыі ў грамадстве папярэднічаў шэраг астранамічных з'яў незвычайнага характару. Вельмі дзіўным падаецца назіранне адразу дзвюх камет на працягу двух месяцаў. Можна меркаваць, што летапісец мог свядома сказіць факты дзеля таго, каб падкрэсліць надзвычайнасць і вялізны маштаб наступстваў. Надзвычайнасць падзей падкрэсліваецца назіраннем адначасова з каметамі гало ў выглядзе трох месяцаў. Нажаль, агульнае азначэнне для гэтага нябеснага свяціла не дазваляе зразумець, ці мелася на ўвазе назіранне месяца ў розных квадрах ці ў адной. Гэтая акалічнасць вельмі важная, бо захавалася народнае павер'е, згодна з якім убачыць у сне спатканне на небе маладзіка і ветаха прадказвала хваробу і смерць [1, 17]. З улікам гэтых фактаў мы маглі б рэканструяваць уяўленне жыхароў Вялікага княства Літоўскага XVI ст. (а мо і ранейшае), у адпаведнасці з якім гало ў выглядзе трох месяцаў (у розных квадрах) з'яўлялася прадвеснікам смерці, паморку.

Вялікаму голаду ў Літве папярэднічалі некалькі астранамічных з'яў 24 студзеня 1544 г.: «Року 1544. Яннуария 24 дня пред полуднем слонце так ся было затмило, же на ножовое тылце тылко его видати было рогами на заход, а потом обернулися тые роги на всход слонца и две звезды, една белая, а другая чирвоная от заходу указалися. Трвало тое затмене полтары годины, потым и

другое и третее затмене, а так едного року чотыри разы слонце тмилося. Потым тяжкий был в Литве голод, за решето жита рубль гроший плачено»[5, 108–109]. Звесткі пра гэтыя астранамічныя з'явы, але без згадкі голаду, захаваліся ў «Летапісе Рачынскага» [6, 171]. «Хроніка» М. Стрыйкоўскага таксама паведамляе пра гэтыя падзеі з удакладненнем, што вялікі голад быў у Вільні [11, 400]. Вельмі цікава тое, што «Хроніка Літоўская і Жамойцкая» паведамляе адразу пра 4 сонечныя зацьменні ў гэты год, аднак гэта не адпавядае рэчаіснасці. У таго ж М. Стрыйкоўскага паведамляецца пра 2 сонечныя і 2 месячныя зацьменні [11, 400]. Хаця і гэтыя звесткі не зусім дакладныя: даследчыкі вызначылі, што ў 1544 г. было адно сонечнае зацьменне (24.01.1544) і 3 поўныя месячныя зацьменні (10.01.1544, 04.07.1544, 29.12.1544) [7, 118]. Акрамя таго, вартае ўвагі і паведамленне крыніц пра назіранне дзвюх зорак падчас сонечнага зацьмення. Паводле меркавання Д.В. Свяцкага, гэта маглі быць планеты Венера і Меркурый [7, 69–70].

У пісьмовых крыніцах прасочваецца яшчэ адна тэндэнцыя, звязаная з назіраннем астранамічных з'яў, – фіксацыя падзей падчас пэўных рэлігійных святаў. «Слуцкі летапіс" паведамляе, што 7 чэрвеня 1415 г. сонечнае зацьменне прыйшлося на дзень святога Фядота: «В лето 6923. Месяца июня 7 на святого Феодота изгибе солнце и скрый луча своя от земля во 4 час дни в год святой обедни, и звезды явилися как в нощи» [6, 73]. Згаданае вышэй сонечнае зацьменне 1399 г. адбылося на Благавешчанне. Астранамічныя з'явы назіраліся ў 1320 г. на Раство Хрыстова.

Падводзячы высновы, адзначым, што ў летапіснай традыцыі Вялікага княства Літоўскага добра прасочваецца сувязь паміж астранамічнымі з'явамі і падзеямі ў жыцці дзяржавы і грамадства. Астранамічныя з'явы выступаюць у якасці вышэйшых знакаў, боскіх знаменняў, прадвеснікаў розных няшчасцяў, якія мелі агульнадзяржаўны характар і распаўсюджваліся на ўсё грамадства. Успрыманне астранамічных з'яў летапісцамі (можна меркаваць, што яно адлюстроўвала ў пэўнай ступені погляды ўсяго грамадства) знаходзілася пад уплывам народнай і кніжнай традыцый.

Літаратура

1. Беларускі народны соннік / Уклад. і прадм. У. Васілевіча. Мінск: ВЦ Бацькаўшчына, 1996.
2. Густынская летопись / Полное собрание русских летописей. Т. 40. Спб.: Дмитрий Буланин, 2003.
3. Дамаскин Иоанн. Источник знания. Спб.: Наука, 2006.
4. Добровольский, В. Н. Смоленский этнографический сборник. Ч. 1. Спб.: Тип. Е. Евдокимова, 1891.
5. Полное собрание русских летописей. Т. 32. Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного / Сост., авт. предисл. и ред. т. Н.Н. Улащик. М.: Наука, 1975.
6. Полное собрание русских летописей. Т. 35. Летописи Белорусско-литовские / Сост., авт. предисл. и ред. т. Н. Н. Улащик. М.: Наука, 1980.
7. Святский, Д.О. Астрономия Древней Руси. Автор предисловия, комментариев и дополнений М.Л. Городецкий. М.: НП ИД Русская панорама, 2007.
8. Святский, Д.О. Под сводом хрустального неба. Очерки по астральной мифологии в области религиозного и народного мировоззрения. Спб., 1913.
9. Сержпутоўскі, А.К. Русальная нядзеля. Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў. Склад., уступ. арт., пасляслоўе, навук. рэд., літ. апрац. У.К. Касько. Мінск: Выш. шк., 2009.
10. Скарына, Ф. Творы: Прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія. Уступ. арт. падрыхт. тэкстаў, камент., слоўнік А.Ф. Коршунава, паказальнікі А.Ф. Коршунава, В.А. Чамярыцкага. Мінск: Навука і тэхніка, 1990.
11. Stryjkowski M. Kronika polska, litewska, żmodzka i wszystkiej Rusi Macieja Stryjkowskiego. T. 2. Warszawa, 1846.

Галіна Флікоп
(ЕГУ, г. Вільнюс)

ІНТЭРПРЭТАЦЫЯ ВОБРАЗАЎ РАДЗІВІЛАЎ У СУЧАСНЫМ БЕЛАРУСКІМ ВЫЯЎЛЕНЧЫМ МАСТАЦТВЕ

In this article there is examined the problem of interpretation of representatives of the Radzivil family in the contemporary Belarusian fine art. There are analyzed the most interesting paintings and works of graphic arts where the famous historic personages are pictured in a new fashion. In this article there is also touched upon a question of recomprehension and use in the contemporary art the figures, iconography, compositions of Radzivils portraits from their Niasvizh collection, engravings from the album "Icones familial dukalis Radzivillance".

Інтэрпрэтацыя гістарычных вобразаў у выяўленчым мастацтве – з'ява досыць распаўсюджаная для еўрапейскай культуры. Асабліва актуальным гэта стала з XIX ст., што выклікана станаўленнем на хвалі рамантызму гістарычнага жанру, які і абумовіў зварот мастакоў да вобразаў рамантычнага і гераічнага мінулага.

Для выяўленчага мастацтва постсавецкай Беларусі характэрны зварот да героіка-рамантычнага мінулага часоў Вялікага княства Літоўскага. Асаблівай папулярнасцю карыстаюцца сюжэты і асобы XVI ст., стагодзе, якое ў свядомасці беларускага народа ўкаранілася як «Залаты век». Сучасныя беларускія аўтары звяртаюцца да падзеяў Аршанскай бітвы, да вобразаў Скарыны, Льва Сапегі, Сымона Буднага, Мікалая Радзівіла Чорнага, Радзівіла Сіроткі, Барбары Радзівіл і Жыгімонта Аўгуста і інш.

Асобна варта спыніцца на прадстаўніках роду Радзівілаў і інтэрпрэтацыі іх вобразаў у сучасным выяўленчым мастацтве Беларусі. Такі шырокі зварот беларускіх творцаў да гэтай тэматыкі, відаць, абумоўлены гістарычнай значнасцю самога рода Радзівілаў, асобныя прадстаўнікі якога істотна паўплывалі на падзеі мінуўшчыны. А таксама з шматлікімі з іх звязаны разнастайныя рамантычныя легенды, якія і натхняюць мастакоў на працягу некалькіх стагоддзяў і спрыяюць усё новай інтэрпрэтацыі вобразаў Радзівілаў.

Пры гэтым інтэрпрэтацыя вобразаў мінулага базуецца не толькі на фантазіі мастака, які распрацоўвае твор, а і на матэрыялах разнастайных гістарычных дакументаў, тэкстах легендаў, візуальных крыніцах. Гэта абумоўлівае «пазнавальнасць» гістарычнага персанажу, вобраз якога можа быць увасоблены па-новаму.

Натуральна, што сучасныя аўтары, як было адзначана вышэй, выкарыстоўваюць іканаграфічныя матэрыялы ў якасці інфармацыйнай гістарычнай крыніцы. Найбольш каштоўным пратографам для распрацоўкі дадзенай тэмы з’яўляюцца парадныя жывапісныя партрэты з нясвіжскай калекцыі Радзівілаў, якія ствараліся з натуры і захавалі аблічча партрэтаванай асобы.

На творах калекцыі варта больш падрабязна спыніцца, бо менавіта яны паўплывалі ў той ці іншай ступені на ўсе больш позні трактоўкі вобразаў Радзівілаў у выяўленчым мастацтве Беларусі, Літвы, Польшчы і іншых краін.

Калекцыя пачала ствараецца ў XVII ст. Як адзначаюць даследчыкі: «Прадстаўнікі магнатэрыі і шляхты вялікую ролю надавалі роду, сям’і, памяць аб прадстаўніках якіх павінны былі данесці да нашчадкаў партрэтныя галерэі продкаў. Як сведчаць літаратурныя крыніцы, якраз у гэты час складваюцца асобныя значныя зборы партрэтных выяў у шляхецкіх рэзідэнцыях» [2, 212]. Такім чынам, стварэнне партрэтнай калекцыі мела канкрэтныя мэты: данесці да нашчадкаў роду аблічча іх продкаў, і таму відавочна, што ствараліся партрэты не толькі жывых на той час асобаў, але і памерлых, каб захаваць памяць і пра іх. Натуральна, што ў якасці інфармацыйнай крыніцы больш каштоўнымі з’яўляюцца партрэты, створаныя з натуры. Фактычна з таго часу, як пачалося фарміраванне калекцыі, ствараліся партрэты ўсіх прадстаўнікоў роду і тых, хто ўваходзіў да іх у сваяцтва.

Засяродзімся на больш значных творах калекцыі, якія, дарэчы, выкарыстоўваюцца і сучаснымі аўтарамі пры распрацоўцы вобразаў Радзівілаў.

Адным з першых твораў калекцыі з'яўляецца партрэт Юрыя Радзівіла (1480–1541), створаны на мяжы XVI і XVII ст. невядомым мастаком [мал. 1]. З прыведзеных лічбаў відавочна, што партрэт не з'яўляецца прыжыццёвым адлюстраваннем асобы. У гэты час фармавання сармацкага партрэту выявы мужчын часта прадстаўляліся ў абліччы рыцара: «Вобраз воіна, заступніка каралеўскай улады і дзяржавы, веры, роду, сям'і, жанчыны быў папулярны ў грамадстве, што не толькі адпавядала тагачасным ідэалам, але і адлюстроўвала важную рысу сармацка-шляхецкай культуры, станаўленне якой якраз адбывалася ў гэтыя часы» [2, 126].

Таксама важным для нашага разгляду з'яўляецца партрэт Катажыны і Марыі Радзівіл, напісаны ў 1646 г. Іаганам Шрэтэрам – немцам па паходжанню, які ў першай палове XVII ст. працаваў на тэрыторыі Беларусі. На парным партрэце адлюстраваны дзве жонкі Януша Радзівіла: нябожчыца Катажына з роду Патоцкіх і жывая ў час стварэння партэта Марыя Лупу. Цікава, што памерлая Катажына паказана ў яркай чырвонай сукенцы, а жывая Марыя – у чорнай [мал. 5]. Пры гэтым нябожчыца памешчана на другі план. Верагодна, мастак выкарыстаў такі прыём, каб не надаць пануючай ролі адной з іх.

Над партрэтамі калекцыі працавалі ў розныя часы розныя мастакі, імёны некаторых з іх дагэтуль застаюцца невядомымі, асабліва гэта датычыцца творцаў XVII ст. Так, застаецца невысветленым аўтарства партрэта Альбрэхта Станіслава Радзівіла [мал. 6], напісанага ў 1640 г.

Большасць партрэтыстаў, якія працавалі пры двары Радзівілаў, былі запрошаны з-за мяжы і ўнеслі ў свае творы характэрныя рысы розных еўрапейскіх школ таго часу, што і дае магчымасць убачыць у працах рысы нямецкага, фламандскага або галандскага мастацтва. Так, рысы галандскага мастацтва прасочваюцца і ў некаторых творах, аўтарства якіх вядома. Гаворка ідзе пра партрэты Уладзіслава Дамініка Заслаўскага-Астрожскага і Януша Радзівіла [мал. 7], датуемых 30-мі гадамі XVII ст. Іх аўтарам з'яўляецца Барталамей Стробэль, прыдворны жывапісец Уладзіслава IV.

Гэтыя партрэты з нясвіжскай калекцыі Радзівілаў важныя для нашага разгляду, бо менавіта на іх аснове ствараліся працы сучасных беларускіх мастакоў, якія па-новаму інтэрпрэтуюць вобразы знакамітых гістарычных асобаў. Таксама разгледжаныя вышэй творы сведчаць пра тое, што партрэты для калекцыі пісаліся як прыжыццёвыя, так і пасмяротныя; як адзіночныя, так і парныя; яны выконваліся мясцовымі, а часцей запрошанымі мастакамі з розных краін Еўропы.

Аднак неабходна адзначыць, што шматлікія жывапісныя арыгіналы не збераглiся, а ўяўленне пра іх можна атрымаць з рэпрадукцый [мал. 2, 3], створаных для альбому «Icones familial dukalis Radzivillance" ("Выявы роду князёў Радзівілаў», Нясвіж, 1758 г.), што ўключае 165 медзярытаў, праца над якімі працягвалася каля 13 гадоў на нясвіжскім двары запрошанымі мастакамі і гравёрамі. Альбом быў надрукаваны ў 1758 г. ў нясвіжскай друкарні накладам 50 паасобнікаў. Па словах даследчыкаў: «Альбом "Выява роду князёў Радзівілаў" паклаў пачатак пашыраным у нашы дні выданням па мастацтве. Ва ўсходнеславянскай кніжнай графіцы манументальная серыя партрэтаў у адным выданні не мае аналогій» [4, 102]. Мэта альбому была такая ж, як і жывапіснай партрэтнай калекцыі – увекавечыць свой род. Партрэты выкананы ў тэхніцы медзярыту. Над серыяй працавалі некалькі мастакоў, але імёны іх не вядомы. Таксама няма звестак, хто з іх якія партрэты выканаў. В.Ф. Шматаў вылучыў 3 стылістычныя групы. Вядома, што ў якасці гравёра над партрэтамі працаваў Гершка Ляйбовіч.

Пра тое, што над серыяй працавала некалькі мастакоў, сведчыць кантракт, падпісаны паміж Міхалам Казімірам Радзівілам і гравёрамі, ад 19 кастрычніка 1747 г. Аднак на нясвіжскім двары праца над партрэтамі ўжо ішла. У дакументах згадваюцца Гершка Ляйбовіч, яго бацька Лейба Зыскаловіч, «Лейба-ювелір», Казімір Дамінік Гескі старэйшы, які «адтушаваў» 15 партрэтаў (хутчэй за ўсё, на падставе жывапісных партрэтаў нясвіжскай галерэі ён зрабіў падрыхтоўчыя малюнкі да гравюр), і Валодка, які ў 1755 годдзе выконваў працы «на бляшанцы» (медзярыты) [4, 104].

У XVIII ст. ў Нясвіжы ў Радзівілаў працавалі мастакі Мікалай Струмецкі, Антоні Сушчэўскі, Стэфан Цыбульскі, Ёган Фрыдэрык Дзіц і інш. Большасць гэтых мастакоў былі партрэтыстамі.

Гравюры даюць ўяўленне не толькі пра аблічча прадстаўнікоў роду, а і пра тагачаснае адзенне шляхты, аксэсуары, дэталі аздаблення. Асабліва выразна гэта прасочваецца на жаночых партрэтах, дзе акрамя вопраткі можна добра разгледзець дэталі галаўнога ўбору, упрыгожанні, прычоску (партрэт Ганны Радзівіл з роду Сапегаў, Альжбэты Эўфіміі Радзівіл з роду Вішнявецкіх, Альжбэты Радзівіл з роду Шыдлавецкіх, Элеаноры Радзівіл з роду Астрожскіх і інш.).

Гэтыя медзярыты, як найбольш распаўсюджаная іканаграфічная крыніца, неаднаразова на працягу наступных стагоддзяў выкарыстоўваліся мастакамі.

Натуральна, што існавалі і іншыя партрэтныя выявы Радзівілаў, некаторыя з якіх былі выкананы замежнымі мастакамі. Напрыклад, вядомым творам з'яўляецца гравюра Кіліяна (пачатак XVII ст.) з адлюстраваным на ёй Радзівілам Сіроткам [мал. 4].

Такім чынам, асноўнымі творамі, якія захавалі аблічча Радзівілаў, з'яўляюцца жывапісныя партрэты з Нясвіжскай калекцыі і медзярыты з альбому «Выявы роду князёў Радзівілаў», якія былі выкананы як рэпрадукцыі да жывапісных арыгіналаў.

Сучасныя беларускія мастакі, якія імкнуцца ў сваіх творах увасобіць вобразы Радзівілаў, у той ці іншай ступені выкарыстоўваюць названыя вышэй крыніцы. Сярод такіх творцаў варта вылучыць графікаў Паўла Татарнікава, Міколу Купаву, Рыгора Сітніцу, Арлена Кашкурэвіча, жывапісца Ўладзіміра Тоўсціка і інш.

Напрыклад, аналіз твораў кніжнай ілюстрацыі сучаснага беларускага мастака Паўла Татарнікава, выкананых для серыі Анатоля Бутэвіча «Сем цудаў Беларусі» [1], сведчыць пра выкарыстанне аўтарам разнастайных іканаграфічных крыніцаў больш ранняга часу. Ілюстрацыя «Радзівілы» з кнігі «Адвечны покліч Радзімы» (Мн., 2004) з'яўляецца цудоўным прыкладам мастацкай інтэрпрэтацыі вобразаў знакамітых гістарычных дзеячаў са славутага магнацкага роду. Прычым гэтаму пераасэнсаванню, што важна адзначыць, у значнай ступені спрыяе цікавае кампазіцыйнае і каларыстычнае вырашэнне [мал. 10]. Аўтар не парушае іканаграфію вобразаў Радзівілаў, вядомую ўсім па іх партрэтах з Нясвіжскай калекцыі, а гарманічна ўключае іх ў свой твор.

Спынімся на гэтай ілюстрацыі больш падрабязна. У правым баку размешчана партрэтная група, якая ўключае выявы Януша Радзівіла, Мікалая Радзівіла Чорнага, Юрыя Радзівіла і інш. Параўнанне іх з жывапіснымі партрэтамі з Нясвіжскай калекцыі і гравюрамі з альбому «Выявы роду князёў Радзівілаў» сведчыць пра тое, што гэтымі крыніцамі і карыстаўся П. Татарнікаў. Больш верагодна, што ўсё ж ён выкарыстоўваў жывапісныя пратографы, а не графічныя, на карысць чаго гаворыць не толькі іканаграфічнае падабенства і адпаведнасць у дэталях, але і каларыстычнае вырашэнне [мал. 1, 10]. Таксама трэба падкрэсліць, што сучаснаму беларускаму мастаку прасцей выкарыстоўваць рэпрадукцыі жывапісных твораў з-за іх больш шырокай распраўсюджанасці ў выданнях па мастацтву і альбомах, чым творы графікі, якія значна радзей рэпрадукуюцца, пра што сведчыць адпаведная колькасць выданняў.

Адносна партрэта Мікалая Крыштофа Радзівіла Сіроткі з гэтай жа партрэтнай групы ілюстрацыі варта адзначыць, што яна, верагодна, была створана пад уплывам медзярыта Кіліяна пачатку XVII ст. Ва ўсялякім разе, параўнанне сведчыць пра больш істотнае падабенства паміж вобразам з твора Татарнікава і гэтай гравюрай, чым з медзярытам з альбому «Выявы роду князёў Радзівілаў» [мал. 3, 4, 10].

З левага боку ілюстрацыі размешчана выява Барбары Радзівіл. Цікава адзначыць, што для стварэння яе вобразу ў якасці першаўзора былі выкарыстаны не тыя ж крыніцы, што для іншых партрэтаў гэтага твора. Пратографам паслужыла польская гравюра 1834 года, створаная ў традыцыях рамантызму [мал. 9]. Вопратка і аксэсуары на гэтым творы і, адпаведна, на ілюстрацыі Татарнікава не адпавядаюць XVI ст., часу жыцця Барбары. Аднак рамантычны вобраз, створаны на польскай гравюры, вытанчанасць і прыгажосць выявы, відаць, і абумовілі зварот беларускага мастака менавіта да гэтай крыніцы [мал. 9, 10].

Партрэтнымі медзярытамі з нясвіжскага радзівілаўскага альбому карыстаўся Мікола Купава (па словах мастака) [5] калі працаваў над творам «Радзівілы» (умоўная назва яшчэ не скончанага твору), на якім прысутнічаюць тры гістарычныя асобы: Мікалай Радзівіл Чорны, Мікалай Радзівіл Руды і Барбара Радзівіл. Безумоўна, аўтар не імкнуўся да дакладнага партрэтнага падабенства, а па-мастацку пераасэнсаваў гэтыя вобразы, аднак

характэрныя рысы, паказ вопраткі ўласцівы персанажам твора (пакуль нясканчанага).

Цікавым прыкладам своеасаблівага ўключэння жывапісных партрэтаў XVII ст. з'яўляецца праца Рыгора Сітніцы «Рэха даўніх часоў». Як адзначыў Б.А. Лазука, у гэтай працы прадэманстравана характэрнае для постмадэрнісцкай культуры цытаванне, апеліраванне да пэўнай гістарычнай эпохі [3]. Не патрабуецца грунтоўнага вывучэння, каб убачыць «працытаваныя» ў творы Р. Сітніцы партрэты Катажыны Радзівіл (з парнага партрэта Катажыны і Марыі Радзівіл), Юрыя Радзівіла, Альбрэхта Станіслава Радзівіла, Януша Радзівіла, прааналізаваныя ў дадзеным артыкуле вышэй [мал. 1, 5–8].

Аднак такое ўключэнне старажытных партрэтаў не змяншае арыгінальнасці сучаснага твора і не зніжае яго мастацкіх вартасцяў. Арыгінальнасць кампазіцыі, адзінства каларыстычнага вырашэння, выразная аўтарская манера творцы спрыяюць таму, што твор выглядае цэльным і дасканалым.

Падобны прыём цытавання назіраецца ў акварэльных працах Рыты Цімохавай «З роду Радзівіл» [мал. 16–18]. Пры гэтым, што цікава адзначыць, мастачкай выкарыстаны амаль тыя ж партрэтныя выявы [мал. 5, 16–18], што і Р. Сітніцам, аднак праца выглядае арыгінальна і ні ў якай ступені не паўтарае твор вядомага графіка.

Лаканічнасцю і выразнасцю вылучаецца твор Арлена Кашкурэвіча «Барбара Радзівіл». Для стварэння вобраза беларускай прыгажуні XVI стагодзя мастак, па ўсёй верагоднасці, карыстаўся замежнай гравюрай [мал. 14, 15]. Аднак настрой твора зусім іншы. Стромкія гатычныя скляпенні, у асяроддзі якіх размешчана выява Барбары, ствараюць эмацыйную напружанасць і надаюць вобразу трагічнасць. Гэты настрой працы ўзмацняецца колеравым вырашэннем праз спалучэнне шэрага фона інтэр'ера і чырвані вопраткі гераіні.

Сярод жывапісных твораў, дзе інтэрпрэтаваны вобраз аднаго з Радзівілаў, можна назваць «Партрэт Радзівіла Сіроткі», выкананы Уладзімірам Тоўсцікам для ратушнага музея ў Нясвіжы. Параўнанне партрэта з вядомымі іконаграфічнымі крыніцамі сведчыць пра зварот аўтара да апошніх. Верагодна, мастак карыстаўся ўжо ўзгаданай гравюрай Кіліяна. На карысць гэтага гаворыць падабенства паміж двума творамі [мал. 4, 13]. Партрэт

напісаны ў традыцыях сарматызму, пра што сведчыць адпаведная кампазіцыя, атрыбуты.

Такім чынам, сучасныя беларускія аўтары, творча пераасэнсоваючы і па-мастацку інтэрпрэтуючы вобразы Радзівілаў, выкарыстоўваюць іканаграфічныя крыніцы для больш «пазнавальнага» іх ўвасаблення. З разгледжаных прыкладаў відавочна, што для мастакоў уласціва грунтоўнае вобразнае пераасэнсаванне першакрыніц, а адпаведна і вобразаў Радзівілаў (П. Татарнікаў), уключэнне пэўных элементаў з пратографа ў новы твор (Р. Сітніца, Р. Цімохава), частковае вобразнае запазычванне (А. Кашкурэвіч).

Па названых прыкладах выкарыстання старажытных жывапісных і гравюрных партрэтаў сучаснымі мастакамі можна зрабіць высновы, што праца з іканаграфічнымі крыніцамі з`яўляецца неад`емным этапам пры фармаванні ідэйнай канцэпцыі і распрацоўцы мастацкага вобразу твора на гістарычную тэматыку. Таксама трэба адзначыць, што інтэрпрэтацыя гістарычных вобразаў ў творах выяўленчага мастацтва можа ажыццяўляцца па-рознаму, у залежнасці ад аўтарскай задумы, методыкі вядзення працы над творам, фантазіі і здольнасцяў аўтара.

Літаратура і крыніцы

1. Бутэвіч, А. Адвечны покліч Радзімы: Для мал. і сярэд. шк. узросту. Іл. П. Татарнікава. Мінск: УП Мінская фабрыка каляровага друку, 2004. (Сем цудаў Беларусі).
2. Лазука, Б.А. Гісторыя беларускага мастацтва: у *2 т.* Т. 1.**:** Першабытны лад – XVII стагоддзе. Мінск: Беларусь, 2007.
3. Лазука, Б.А. Гісторыя беларускага мастацтва: у *2 т.* Т. 2.: XVIII – пачатак XXI стагоддзя. Мінск: Беларусь, 2007.
4. Шматаў, В.Ф. Мастацтва беларускіх старадрукаў (XVI–XVIII стст.). Мінск: Тэхналогія, 2000.
5. Асабісты архіў. Інтэрв’ю з Міколам Купавам. 26.01.2007.
6. Асабісты архіў. Фотакопіі твораў сучасных беларускіх мастакоў.
7. Радзівілы – Нясвіжскія каралі: камплект паштовак – 12 штук. Укладальнік і аўтар тэкстаў М. Багадзяж. Трыёль.
8. Icones familiae ducalis Radivilianae... National digital library <http://www.polona.pl/dlibra/doccontent2?id=4917&from=latest>

Мал. 1. Невядомы мастак. Партрэт Юрыя Радзівіла. Канец XVI – пач. XVII ст.

Мал. 2. Гершка Ляйбовіч (?). Партрэт Юрыя Радзівіла. Выявы князёў Радзівілаў, Нясвіж, 1758 г.

Мал. 3. Гершка Ляйбовіч (?). Партрэт Мікалая Крыштопа Радзівіла Сіроткі. Выявы роду князёў Радзівілаў. Нясвіж, 1758 г.

Мал. 4. Кіліян. Партрэт Мікалая Крыштопа Радзівіла Сіроткі. Пач. XVII ст.

Мал. 5. І. Шрэтэр. Партрэт Катажыны і Марыі Радзівіл. 1646 г.

Мал. 6. Невядомы мастак. Партрэт Альбрэхта Станіслава Радзівіла. 1640 г.

Мал. 7. Б. Стробэль. Партрэт Януша Радзівіла. 1630-я гг.

Мал. 8. Р. Сітніца. Рэха даўніх часоў. 1992 г.

Мал. 9. Партрэт Барбары Радзівіл. 1834 г.

Мал. 10. П. Татарнікаў. Радзівілы. Ілюстрацыя да кнігі А. Бутэвіча «Адкуль наш род», 2004 г.

Мал. 13. Тоўсцік У.
Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка.

Мал. 14. Партрэт
Барбары Радзівіл.

Мал. 15. А. Кашкурэвіч. Барбара Радзівіл, 1996 г.

Мал. 16, 17, 18. Цімохава Р.
З роду Радзівіл, трыпціх, 2009 г.

Яўген Уласавец
(БДУ, г. Мінск)

ПРАДВАДЗІЦЕЛІ ДВАРАНСТВА ВІЛЕНСКАЙ ГУБЕРНІ Ў ПАДЗЕЯХ 1855–1865 гг.

In 1855, when Alexander II became the emperor of Russian Empire, polish people from Belorussian and Lithuanian province had great hopes for the quick ending of discriminating politics that had been started in the country after the revolt of 1830–1831 years had been put down. Marshals of the nobility who tried to influence the Russian government policy in the country played an exceptional role in the creation of the new model of Polish-Russian relations. But the futility of this attempts became totally clear in 1860, and this encouraged some of the marshals of the nobility to take part in the antigovernmental activities before and during the revolt of 1863. The Russian government responded with substantial repressions which had crucial influence on the institute of marshals of nobility.

Сярэдзіна 50-х гадоў XIX стагодзя стала своеасаблівым пераломным момантам у адносінах паміж расійскім урадам і грамадствам заходніх акраін імперыі. Смерць Мікалая I, самаўладнае панаванне якога было відавочным крокам назад у развіцці Расійскай імперыі, і прыход да ўлады Аляксандра II былі з энтузіязмам успрыняты польскай грамадскасцю, якая ўскладала на новага цара вялікія спадзяванні.

З асобай новага цара звязвалі хуткае завяршэнне дыскрымінацыйнай палітыкі ў дачыненні польскага насельніцтва Літвы і Беларусі. Дабіцца выканання сваіх патрабаванняў дваранства беларуска-літоўскіх губерняў мусіла пры дапамозе ле-

гальных сродкаў – праз дзейнасць дваранскіх сходаў. Згодна расійскаму заканадаўству, памешчыкі мелі права абмяркоўваць на губернскіх дваранскіх сходах пытанні, якія датычыліся мясцовага жыцця, і паведамляць праз губернскіх прадвадзіцеляў дваранства аб ўласных патрэбах губернатару і міністру ўнутраных спраў, ў асабліва важных выпадках – нават расійскаму імператару [13, 142; 15, 1; 17, 27–28]. Акрамя калектыўных прашэнняў ад імя ўсіх прысутных пад час дваранскага сходу, прадвадзіцелі дваранства, як павятовыя, так і губернскія, маглі самастойна зносіцца адпаведна з сітуацыяй з вышэйшай уладай [4, 135; 5, 33].

У сувязі з гэтым значна ўзвысілася роля прадвадзіцеляў дваранства як пасрэднікаў паміж шляхецкім колам і ўрадам. Так, перад выбарамі 1856 г. былі папулярны ідэі аб тым, што ў час, калі патрэбна «jedność serc i umysłów», асаблівую ўвагу неабходна надаваць падбору кандыдатаў на пасаду прадвадзіцеляў дваранства. Падкрэслівалася, што кіравацца пры выбары трэба не столькі заможнасцю кандыдата, колькі ўпэўненасцю ў тым, што гэтая асоба стане сумленна працаваць на карысць усяго дваранскага грамадства, не шкадуючы нават сваёй маёмасці [22, 36–37].

Хваля падачы адрасаў пачалася хутка пасля ўзыходжання на сталец Аляксандра II. Адным з першым быў адрас ад памешчыкаў Віленскай губерніі на чале з губернскім прадвадзіцелем дваранства Аляксандрам Дамейкам. Ён стаў узорам для астатніх губерняў. У адрасе патрабавалася дазволіць рамантаваць старыя і будаваць новыя касцёлы з утварэннем пры іх парафій, перавесці школы на польскую мову выкладання, адчыніць ў Полацку ці якім-небудзь іншым месцы віленскай губерніі універсітэт. Аднак адрас не быў прыняты расійскім царом і быў вернуты назад, з пісьмовым уведамленнем, што цар, ведаючы яго змест, аддаў загад адаслаць яго з выражэннем свайго незадаволення [16, 91].

Варта адзначыць, што гэтыя патрабаванні цалкам адпавядалі планам эміграцыйных колаў, якія імкнуліся шляхам пэўнага абасаблення края праз вяртанне яму тых устаноў і парадкаў, што існавалі ў часы Аляксандра I, дабіцца трывалага зліцця беларуска-літоўскіх губерняў з аўтаномным Царствам Польскім [9, 561–562].

Справа, звязаная з аднаўленнем універсітэта, атрымала чарговы віток у сувязі з візітамі Аляксандра II у заходнія губерніі. На губернскім сходзе ў Вільні на пачатку 1859 года ізноў абмяркоўваўся план падачы адраса, аднак губернскі

прадвадзіцель Аляксандр Дамейка, пад ціскам новага генерал-губернатара У. І. Назімава, здолеў пераканаць сваіх грамадзян у тым, што публічнае выступленне з падобнай ініцыятывай заўчасна [22, 50].

Ігнараванне царом патрабаванняў мясцовай эліты прывяло да пачуцця разчаравання ў дачыненні Аляксандра II, якое нарастала сярод дваранства. Гэтае разчараванне прыкметна праявілася напярэдадні другога візіта Аляксандра II у Вільню, запланаванага на восень 1860 года. Пад час з'езду частка прадвадзіцеляў дваранства на чале з трокскім павятовым прадвадзіцелем дваранства Людвікам Яленскім выступіла супраць арганізацыі балю ў гонар цара, спасылаючыся на недахоп сродкаў і адсутнасць якога-небудзь поваду для ўдзячнасці з боку насельніцтва беларуска-літоўскіх губерняў. Аднак загад генерал-губернатара, падтрыманы Янам Тышкевічам, быў прыняты большасцю прадвадзіцеляў, якія паставілі свае подпісы на запрашэнні, адасланым віленскім павятовым маршалкам да знаходзячыхся ў Пецярбургу губернскіх прадвадзіцеляў Аляксандра Дамейкі (віленскі) і Каліста Ажэшкі (гродзенскі), – з тым, каб тыя зладжылі да трону ад імя трох губерняў запрашэнне на баль [1, XXXVII].

Прыезд расійскага імператара дваране зноў вырашылі выкарыстаць дзеля дасягнення сваіх даўніх мар. Аднак пад ціскам з боку ўлад пазіцыі прадвадзіцеляў дваранства і шляхты, якія з'ехаліся ў Вільні напярэдадні царскага візіту, разыйшліся. Адрас падтрымалі ўсе, за выключэннем губернскага, прадвадзіцелі дваранства віленскай губерніі. Але і сярод іх двое: віленскі – Ян Тышкевіч і вілейскі – Мечыслаў Тукалла, выказалі пэўную перасцярогу рашучым староннікам падачы адрасу, сярод якіх неабходна адзначыць троцкага павятовага прадвадзіцеля Людвіка Яленскага і ковенскага павятовага прадвадзіцеля Людвіка Жылінскага. Апошні аргументаваў сваё рашэнне тым, што размова ідзе не столькі пра вынік падачы адрасу, колькі пра тое, што за мяжой даведаюцца «że my nie jesteśmy Moskalami». Вельмі непаслядоўная пазіцыя Аляксандра Дамейкі, які спачатку выразіў згоду на падачу адрасу, але пад ціскам генерал-губернатара Уладзіміра Назімава хутка ад гэтага намеру адмовіўся, прымусіла астатніх прадвадзіцеляў узяць з яго прыклад [22, 75–76].

Тым часам падзеі ў Царстве Польскім пачалі прымаць нечаканы абарот. Дэманстрацыя, арганізаваная 15 лютага, скончылася разгонам з прымяненнем зброі, у выніку чаго загінула 5 чалавек. Гэтыя трагічныя падзеі рэхам разнесліся ў беларуска-літоўскіх губернях. Цікава эвалюцыя поглядаў віленскага павятовага прадвадзіцеля дваранства графа Яна Тышкевіча, які яшчэ зусім нядаўна быў прыхільнікам урачыстага вітання Аляксандра II пад час яго візіта. Як адзначалі сучаснікі, Ян Тышкевіч спачатку не выказваў «враждебных правительству стремлений», аднак ажаніўшыся ў 1860 годзе на графіне Ізабэле Тышкевіч, заўзятай патрыётцы, выхаванай ў Варшаве, ён, пад уздзеяннем жонкі, пачаў імкнуцца браць прыклад з графа Замойскага, куміра палякаў [1, XLV–XLVI].

Яшчэ ў лютым 1861 года на прыёме ў сваім палацы ў Вільні ён дэманстратыўна не аказаў належнай пашаны віленскаму генерал-губернатару У.І. Назімаву, пасадзіўшы яго побач з настаўнікам Янкоўскім, які прымаў удзел у дзейнасці канспірацыйнай арганізацыі Віткоўскага [19, 32]. Ім жа была арганізавана 2 сакавіка 1861 г. ў касцёле Св. Яна паніхіда па забітым пад час дэманстрацый ў Варшаве, на якой прысутнічалі шырокія пласты насельніцтва – ад найбуйнейшых «польскіх» землеўладальнікаў і заканчваючы рамеснікамі [14, 56; 20, 30; 21, 25]. На гэтым набажэнстве прысутнічаў і Аляксандр Дамейка, які потым прызнаўся Назімаву, што сваёй прысутнасцю хацеў устрымаць тых, хто імкнуўся перайсці рысу дазволенага [1, 26–27].

Дарэчы, у гэты час у краі шырока распаўсюдзілася ідэя так званага «примирения пана с мужиком», уз'яднання ўсіх слаёў грамадства з мэтай узмацнення нацыянальна-вызваленчых сіл. Паслядоўным прыхільнікам дадзенай ідэі з'яўлялася і сям'я графа Тышкевіча. У сваёй сядзібе ў Бяльмонтах ён разам жонкай наладжваў народныя гулянні з польскім нацыянальным характарам, на якіх знатныя паненкі танцавалі з рамеснікамі, «в видах сближения с народом для предстоящего восстания», польскія танцы [6, 5–6].

Вялізнае значэнне бравіравання віленскім павятовым прадвадзіцелем дваранства мясцовай ўлады неаднаразова падкрэслівалі самі прадстаўнікі расійскай адміністрацыі, адзначаючы, што «после польско-патриотических сцен, в Вильне разыгранных графом Яном Тышкевичем, доселе боязливая слу-

жащая молодёжь ободрилась, перестала прятаться, явно приставая к уличным беспорядкам», а «мир ополяченных чиновников пришёл к убеждению, что польская справа стала на твёрдую почву, если сами вельможные паны так бесцеремонно-дерзко уже выступают против правительства» [12, 135–136].

На Вялікдзень Ян Тышкевіч разам са сваімі даверанымі, каб здабыць прыхільнасць ніжэйшых слаёў грамадства, замовіў стол на 1500 асоб для частавання простага люду і рамеснікаў. Аднак У.І. Назімаў, каб пакончыць з антыўрадавай прапагандай з боку Тышкевіча, хадатайнічаў аб вызваленні яго ад займаемай пасады і распарадзіўся аб яго высылцы з Вільні ў родавы маёнтак Вака (цяпер у межах Вільні) і ўсталяванні за ім паліцэйскага нагляду. У 1862 г. былы прадвадзіцель дваран віленскага павета, дзякуючы сваім знаёмствам у вышэйшых колах улады, атрымаў замежны паспарт тэрмінам на 1 год і выехаў у Італію [3, 205].

Гэтая падзея выклікала моцную раздражнёнасць сярод павятовага дваранства, якая адбілася на ходзе павятовых выбараў 9 чэрвеня 1861 г. Нягледзячы на звяртанне віленскага генерал-губернатара ў сваім лісце да ўдзельнікаў сходу з заклікам устрымацца ад усялякіх палітычных дэманстрацый, павятовае дваранства падкрэсліла заслугі Яна Тышкевіча перад айчынай, а таксама пастанавіла большасцю галасоў даслаць апошняму падзячны ліст. На пасаду павятовага прадвадзіцеля быў абраны вядомы сваёй нянавісцю да расійскага ўраду Аляксандр Ваньковіч. Аднак вынікі выбараў не былі зацверджаны Назімавым, а найбольш актыўных прамоўцаў апошняга сходу заслалі ў глыб Расійскай імперыі, што яшчэ больш распальвала варожасць. У сувязі з адмовай кандыдата на пасаду павятовага прадвадзіцеля Ігнація Лапацінскага, У.І. Назімаў прымусіў выконваць абавязкі прадвадзіцеля віленскага павятовага суддзю князя Адама Жагеля [22, 87]. Пры гэтым парушалася цыркулярнае прадпісанне міністра ўнутраных спраў ад 1 лютага 1863 г. за № 12, згодна якому «открывшиеся вакансии уездных предводителей или могущия открыться в течении 1861 и 1862 гг., должны быть замещаемы во всяком случае по выбору дворянства» [8, арк. 5 адв].

Абвяшчэнне 22 жніўня ваеннага становішча ў Паўночна-Заходніх губернях, якое азначала правал палітыкі «примирения» ў краі, спыніла маніфестацыі і прывяло да разыходжання поглядаў мясцовых памешчыкаў на напрамак далейшай дзейнасці. Най-

больш кансерватыўныя прадстаўнікі накірунку здолелі своечасова адыйсці ад антыўрадавай дзейнасці і падцвердзілі сваю лаяльнасць да ўладаў. Так, віленскі губернскі прадвадзіцель дваранства Аляксандр Фадзеевіч Дамейка, які з самага пачатку займаў прыкметнае месца ў групоўцы «белых», ўзначаліў утвораны 26 траўня 1862 г. Часовы камітэт, што канчаткова аформіў гэтую плынь [19, 92–93]. Нягледзячы на гэта, а таксама на падачу 24 красавіка 1862 г., пад ціскам абраўшага яго дваранства, Міністру асветы праекту рэарганізацыі адукацыі ў краі, ён здолеў захаваць сваю пасаду і займаць яе ажно да 1878 г. [18, 433]. Паўплывала на гэта і выключная роля, якую ён адыграў пад час складання вернападданніцкага адраса ад імя дваран Віленскай губерніі, які быў пададзены М. Мураўёву 27 ліпеня 1863 г. Дарэчы, за гэты ўчынак А. Дамейка быў прыгавораны Аддзелам кіраўніцтва правінцыямі Літвы да смяротнага пахавання, вынікам чаго было няўдалая спроба забойства праз 2 дні пасля падачы адраса [2, 622–623; 6, 41; 7, 418–420; 11, 29–30].

Іншыя прадвадзіцелі, якія займалі больш паслядоўную палітыку, не здолелі пазбегнуць рэпрэсій. Так, за актыўнае супрацьдзеянне падпісанню адраса былі пазбаўлены пасад і дэпартаваны павятовыя прадвадзіцелі трокскага і вілейскага паветаў Людвік Яленскі і Мечыслаў Тукалло [19, 252].

Тыя ж прадвадзіцелі, якія былі лаяльныя да ўлады, здолелі захаваць свае пасады. У Віленскай губерніі пасля паўстання на сваіх пасадах засталіся павятовыя прадвадзіцелі: свянцянскі Генрых Свянціцкі, лідскі Стэфан Буткевіч. Цікавасць вызывае той факт, што ўсе яны былі каталікамі. Гэта гаворыць аб тым, што на дадзеным этапе ўрад ставіў асабістую адданасць прадвадзіцеляў вышэй за іх веравызнанне, бо генерал-губернатар меў востры недахоп у здольных асобах, якія б карысталіся ўплывам сярод мясцовага дваранства і да таго ж ведалі спецыфіку края. На карысць гэтай думкі сведчаць шматлікія факты прызначэння на пасады павятовых прадвадзіцеляў каталікоў. Напрыканцы паўстання і пасля яго гэтую пасаду атрымалі: Адам Плятэр (віленскі павет), Цэзарый Гедройц (трокскі павет), Адам Свалынскі (дзісенскі павет) [10, 124, 134, 151].

Такім чынам, прадвадзіцелі дваранства Віленскай губерні прымалі самы актыўны ўдзел у падзеях нацыянальна-вызваленчай барацьбы сярэдзіны 50-х – пачатку 60-х гг. XIX ст.

Пры гэтым неабходна адзначыць, што дзейнасць віленскіх павятовага і губернскага прадвадзіцеляў з’яўлялася своеасаблівым арыенцірам для прадвадзіцеляў дваранства астатніх беларуска-літоўскіх губерняў.

Літаратура

1. Белецкий, А. Сборник документов музея графа М.Н. Муравьёва. Т. I. Вильна, 1906.
2. Имеретинский, Н.К. Воспоминания о графе М.Н. Муравьеве / Н.К. Имеретинский // Исторический вестник. 1892. № 12. С. 603–643.
3. Комзолова, А.А. Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ. М., 2005.
4. Корелин, А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 гг.: Состав, численность, корпоративная организация. М., 1979.
5. Корелин, А.П. Институт предводителей дворянства. О социальном и политическом положении дворян / А.П. Корелин // История СССР. 1978, № 2. С. 31–48.
6. Мосолов, А.Н. Виленские очерки 1863–1865 гг. (Муравьёвское время). СПб., 1898.
7. Муравьёв, М.Н. Записки его об управлении Северо-Западным краем и об усмирении в нём мятежа. 1863–1866 гг. / М.Н. Муравьёв // Русская старина. 1882. № 11. С. 387–432.
8. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. Ф. 295, воп.1, спр. 1414.
9. Павлов, А.С. Очерк из новейшей летописи северо-западной России / А.С. Павлов, В.И. Назимов// Русская старина. 1885. № 3. С. 555–580.
10. Памятная книжка Виленской губернии на 1864 год. Вильна, 1864.
11. Пороховщиков, А.А. Подвиг Муравьёва – настольная книга правителям и правительствам. СПб., 1898.
12. Ратч, В.Ф. Сведения о польском мятеже 1863 г. в Северо-Западной России. Т.1. Вильна, 1867.
13. Свод законов Российской империи. Том девятый. Законы о состояниях. СПб., 1876.
14. Смирнов, А.Ф. Восстание 1863 г. в Литве и Белоруссии. М., 1963.
15. Справочная книга для уездных предводителей дворянства. СПб., 1887.
16. Шпопер, Д. Политические инициативы польской шляхты в Западных губерниях Российской империи накануне восстания 1863 г. / Д. Шпопер // Отечественная история. 2006, № 3. С. 90–103.
17. Шубин-Поздеев, Н. Настольная книга для уездных предводителей дворянства. СПб., 1902.

18. Bairašauskaite, T. O litewskich marszałkach gubernialnych i powiatowych (do 1863 r.) // Przegląd Wschodni. T. IV, z. 2 (14). S. 427–441.
19. Fajnhauz, D. 1863: Litwa i Białoruś. Warszawa, 1999.
20. Łaniec, S. Litwa i Białoruś w dobie konspiracji i powstania zbrojnego. Olsztyn, 2002.
21. Łaniec, S. Powstanie stzcyniowe na Litwie. Olsztyn, 2000.
22. Szpoper, D. Pomiędzy caratem a snem o Rzeczypospolitej. Myśl polityczna i działalność koserwatystów polskich w guberniach zachodnich Cezarstwa Rosyjskiego w latach 1855–1862. Gdańsk, 2003.

Марыя Ламінская
(ЕГУ, г. Вільнюс)

МАТЭРЫЯЛЫ АПЫТАЛЬНІКАЎ 1872–1874 гг. ПАЎНОЧНА-ЗАХОДНЯГА АДДЗЕЛА ІМПЕРАТАРСКАГА РУСКАГА ГЕАГРАФІЧНАГА ТАВАРЫСТВА ЯК ГІСТАРЫЧНАЯ КРЫНІЦА

Main purpose of this work is an evaluation of value, which materials of questionnaires 1872–1874 of the Northern-western department of the Imperial Russian geographical Society have for modern historians. In order to reach this purpose author characterized activity of Society, analyzed questionnaires, shown geography of materials and analyzed answers to a questionnaire. The analysis and detailed consideration bring author to the conclusion that the Materials of questionnaires 1872–1874 of the Northern-western department of the Imperial Russian geographical Society have value for economic and social history, ethnology, archeology, daily occurrence history etc. Thus it represents special value for researchers, who work on history and anthropology border.

Імператарскае Рускае геаграфічнае таварыства (ІРГТ) было заснавана ў 1847 г. ў Санкт-Пецярбургу. Яго заснавальнікамі і кіраўнікамі былі: Карл Эрнст фон Бэр, Мікалай Надзеждзін, Канстанцін Кавелін. Менавіта яны вызначылі месца этнаграфіі ў сістэме навук, сфармулявалі яе задачы і распрацавалі метады этнаграфічных даследаванняў і праграмму сістэматычнага вывучэння народнай культуры і быту.

У 1867 г. у Вільні быў заснаваны Паўночна-Заходні аддзел ІРГТ. Даволі хутка ён стаў новым цэнтрам па этнаграфічнаму вывучэнню Беларусі і Літвы. Вакол яго пачалі гуртавацца мясцовыя

сілы даследчыкаў і аматараў-краязнаўцаў. Пазней стаў выдавацца часопіс «Записки Северо-Западного отдела Русского географического общества».

Мэты і задачы дзейнасці Паўночна-Заходняга аддзелу ІРГТ былі пералічаны ў «Положении о Северо-Западном отделе Императорского Русского географического общества». Імператар зацвердзіў яго 26 лютага 1867 г. У Палажэнні сцвярджалася: «Северо-Западный отдел Императорского русского географического общества: во-первых, отыскивает и приводит в известность собранные уже и хранящиеся в местных архивах и у частных лиц сведения о крае, рассматривает их и решает, какое употребление может быть сделано из них для науки, во-вторых, собирает относящиеся до края этнографические и исторические материалы чрез местных жителей и снаряжает учёные экспедиции для целей, указанных в параграфе 2 сего положения; в-третьих, оказывает содействие частным лицам, посещающим Северо-Западный край с ученой целью, и старается привлечь к исследованию этого края лиц, могущих быть для сего полезными; в-четвертых, старается о собирании и хранении ученых пособий, относящихся к кругу своих занятий, как-то: книг печатных и рукописных, актов, карт и этнографических предметов». І далее: «Северо-Западный отдел Императорского русского географического общества, под ближайшим руководством главного начальника края, занимается преимущественно изучением сего края во всех трех отношениях, которые составляют предмет занятий общества и в особенности исследованиями по археографии, археологии, истории, статистики и этнографии» [1].

У 1872 г. Аддзел пачаў распаўсюд апытальнікаў пад назвай «Особые программы занятий по здешним отделам этнографии и статистики», якія павінны былі дапамагчы сабраць каштоўныя этнаграфічныя звесткі, а таксама інфармацыю пра эканамічны і культурны стан беларускай вёскі. Якую каштоўнасць уяўляюць гэтыя матэрыялы для гістарычнага даследавання? Паспрабую адказаць на гэтае пытанне на падставе дасланых матэрыялаў па Мінскай і Магілёўскай губернях. Трэба адразу адзначыць, што збор матэрыялаў ажыццяўляўся часцей за ўсё святарамі і настаўнікамі народных вучылішчаў.

Першы раздзел апытальніка датычыў агульнага апісання воласці або «сельского общества». Пры гэтым трэба было

ўказаць мясцовыя гідронімы і тапонімы паводле народнай гаворкі. Таксама звярталася ўвага на мову насельніцтва і на тое, як яе называюць самыя жыхары («беларуская», «вялікаруская», «маларасійская», «польская», «літоўская», «жмудская», «латышская» ці як-небудзь яшчэ). Гэты ж раздел патрабаваў зрабіць апісанне такіх месцаў, пра якія захаваліся паданні або легенды.

Другі раздел змяшчаў 56 пытанняў гаспадарчага характару. Яны датычылі вядзення палявой гаспадаркі, земляробства, жывёлагадоўлі, рыбалоўства, бортніцва, ляснога, грыбнога, ягаднага промыслаў і г.д. Пры гэтым патрабавалася даць адказ з пазначэннем коштаў розных тавараў на мясцовым рынку, месца, дзе яны збываюцца/набываюцца, час, іх колькасць і г.д. Праграмма ўключала таксама пытанні наконт шкодных для гаспадаркі жывёл, спосабаў прыгатавання рыбы і г.д. Усе яны тычыліся як сялянскай, так і памешчыцкай гаспадарак.

Трэці раздел апытальніка ўтрымліваў пытанні па характарыстыцы трох тыпаў сялянскіх гаспадарак: багатай, сярэдняй і беднай. Арганізатараў апытання цікавіла колькасць душ у сям’і, пол і ўзрост, гаспадарчыя і жылыя забудовы, хатняя жывёла, прыбыткі (напрыклад, ад продажу малака, сыра, масла, смятаны і г.д.). Трэба было пазначыць, якія гаспадарчыя прылады працы знаходзяцца ў карыстанні сям’і, дзе яны набываюцца, па якому кошту, колькасць зямлі рознага тыпу (сенакоснай, пашы, сядзібнай і невыгоднай для апрацоўкі), указаць, што расце на агародах, якія ўраджаі, якое адзенне мае сям’я і г.д. Увага надавалася і сямейным выдаткам, у тым ліку павіннасцям.

Па прыблізным ацэнкам, матэрыялы апытальнікаў датычылі 87 валасцей Мінскай губ. і 69 валасцей Магілёўскай губ. Гэта Ляскавічская, Асавецкая, Азарычская і Рудабельская воласці Бабруйскага пав., Жыцінская, Бярэзінская, Дзмітрывічская, Юр’еўская, Лагойская, Мільчанская, Асаўская, Валасовіцкая, Багданаўская, Зямбінская, Жодзінская воласці Барысаўскага пав., Акшыцкая, Цітвянская, Долгаўская, Грэбенская, Якшіцкая, Юравіцкая, Градзецкая, Пухавіцкая, Шацкая воласці Ігуменскага пав., Засульская, Бялоцкая, Івянецка-Старынская, Астрашыцка-Гарадзецкая, Пяршынская, Рублісвецкая, Рудчыцкая, Сёмкава-Гарадзецкая, Станькаўская, Вялікасельская, Старасельская, Заслаўская воласці Мінскага пав., Буйнавіцкая, Катаравіцкая, Капаткевіцкая, Лескавіцкая, Ленінская, Міхалкаўская,

Меляшковіцкая, Лельчыцкая, Танежская, Тураўская воласці Мазырскага пав., Хатыніцкая, Лемяшэвіцкая, Лошынская, Марачанская, Парэцкая, Пінькавіцкая, Плотніцкая, Радчыцкая, Ставінская, Целеханская, Жадзіцкая, Угрыніцкая воласці Пінскага пав., Дзярловіцкая, Савіцкая, Дзеражыцкая, Асаревічы-Ялчанская, Дамановіцкая, Дудзіцкая, Аўцюцевіцкая, Карповіцкая, Лоеўская, Мікуліцкая, Нараўлянская, Даманавіцкая, Равенска-Слабацкая воласці Рэчыцкага пав., а таксама Быстрыцкая, Целядовіцкая, Цароўская, Грыцэвіцкая, Гавезнянцкая, Кіевіцкая, Пацейкаўская, Пагосцкая, Раманаўская, Слуцкая, Цімкавіцкая, Вызнянская, Заастравецкая воласці Слуцкага пав. Мінскай губ.

Магілёўская губерня была прадстаўлена Бычанскай, Гарадзецкай, Глухаўскай, Гарадзішчанскай, Доўга-Мохскай, Нова-Быхаўскай, Царкоўна-Асавецкай, Чыгірынскай валасцямі Быхаўскага пав., Гарадзецкай, Горскай, Рэснянскай, Чарняўскай валасцямі Чаўскага пав., Бліцкай, Дубровіцкай, Мхініцкай, Студзянецкай, Нова-Яльніцкай валасцямі Чэрыкаўскага пав., Выслебскай, Марховіцкай, Насовіцкай, Віткаўскай, Стараюркавіцкай, Целяшаўскай, Красна-Будскай, Вышхоўскай валасцямі Гомельскага пав., Баеўскай, Халбенскай, Горскай, Гарецкай валасцямі Горацкага пав., Беразоўскай, Хоцімскай, Забельшынскай, Хатовіжскай, Шумяцкай, Мілаславіцкай, Раднянскай, Загусцінскай валасцямі Клімавіцкага пав., Бялыніцкай, Чарнаруцкай, Кругянскай, Паўловіцкай, Палыковіцкай, Шклоўскай валасцямі Магілёўскага пав., Алюнавіцкай, Мікулінскай, Хрыстоўскай, Каханоўскай, Любовіцкай, Люзнянскай, Руднянскай, Старасельскай, Высачанскай валасцямі Аршанскага пав., Лукаўскай, Чачэрскай, Гарадзецкай, Тарвініцкай, Доўскай, Кармянскай, Кашалёўскай, Малевіцкай, Меркаловіцкай, Палесецкай, Стара-Руднянскай, Сталбунскай, Стрэшынскай, Ціхініцкай валасцямі Рагачоўскага пав.

Аналіз дасланага ў Аддзел рукапіснага матэрыялу дазваляе сцвярджаць ягоную каштоўнасць прынамсі для эканамічнай і сацыяльнай гісторыі, этналогіі, археалогіі, гісторыі штодзённасці і г.д.

Адказы на пытанні I раздзелу між іншым змяшчалі каштоўныя звесткі пра гісторыю вёсак. У некаторых рукапісах можна сустрэць падрабязнае апісанне вёсак яшчэ з пачатку XVIII ст. Так, змешчана падрабязнае апісанне мястэчка Авікуліна 1715 г. (Аршанскі пав.,

Магілёўская губерня) [2]. Дзякуючы гэтым звесткам мы можам даведацца аб месцазнаходжанні той ці іншай вёскі, гандлёвых шляхах і цэнтрах, эканамічным стане той ці іншай мясцовасці і, напрыклад, зрабіць аналіз яе развіцця. Матэрыялы II раздзела ўяўляюць вялікую каштоўнасць для эканамічнай і сацыяльнай гісторыі. Тут паведамляліся звесткі пра кошты на той ці іншы тавар і г.д. Так, напрыклад, у Савіцкай вол. Рэчыцкага пав. у 1873 г. былі кошты наступныя: «Цена хлеба от 40 до 50 коп., пуд сена от 5 до 10 коп., коровье масло 15, 20 коп. за фунт, фунт овечей шерсти от 30 до 45 коп.» [7] і г.д. Апісанні багатых, сярэдніх і бедных гаспадарак дазваляюць зрабіць пэўнае параўнанне розных мясцовасцяў. Акрамя гэтага вылучаюцца дадзеныя пра побыт і гаспадарку. З прадстаўленых матэрыялаў можна даведацца, чым займаліся, што апраналі і спажывалі жыхары пэўнай воласці, як выглядала жытло сем'яў рознага ўзроўню добрабыту і г.д.

Трэба адзначыць, што не заўсёды ў запоўненных апытальніках змяшчаліся толькі адказы на пытанні. Спецыяльнай увагі заслугоўваюць прыведзеныя легенды і паданні. Часам гэтыя паданні датычылі паходжання вёскі, мясцовых тапонімаў і гідронімаў і г.д. Напрыклад, у рукапісных матэрыялах па Старасельскай воласці змешчана паданне пра выспу на возеры: «Река эта будучи образует порядочное озеро, на котором есть островок замечательный по своему преданию своим происхождением: в давние времена, рассказывают, была здесь церковь и даже монастырь со всеми пристройками, но во время землетрясения все это затопилось, образуя озеро, на котором осталось только незначительное пространство, слывущее и поныне монастырём. Теперь там поросла вокруг осина и ольха, а посередине заметны еще дорожки, обсаженные ягодными кустами» [6].

Матэрыялы даюць карысную падставу для вывучэння ўяўленняў тагачаснага чалавека, яго светаўспрымання, адносінаў да навакольнага асяроддзя і г.д. Даволі часта ў запоўненных апытальніках можна сустрэць зборы загадак/адгадак, прыказак, прымавак, народных прыметаў, казак, песняў, абрадаў і інш. Так, у Быхаўскім павеце Магілёўскай губерні існавалі прыкметы: «Встретишь попа – несчастье будет. Для избавления от предстоящего несчастья сейчас же бросают три клока сена с воза», «Встретишь зайца или лису – ожидай несчастья, а волка – счастья и удачи» [3], а ў сяле Руденцы Гомельскага павета гэтай жа

губерні наступныя: «Если комета – с хвостом и звезда явилась на небе – предвестие войны; Земля зимою не замерзла – предвестие неурожая; Кошка моется – будут гости в дом; Гуси купаются в снегу – будет оттепель» [4]. А вось адно з народных павер'яў з гэтай воласці: «Чтобы избавиться от засухи в летнее время иногда тайно сыплят в колодец горсть маку самосею. За такое дело, однажды, рассказывают простолюдины, жители одного селения крепко поплатились. Когда всыпан был мак семосей в колодец, настала страшная гроза, буря и град отбил всю засеянная рожь» [4]. Зрэдку ў матэрыялах сустракаюцца замовы. Вось адна з іх: «От звиха. Отцова молитва, матерни порождение – благослови отец мать. На синем море красная девица гуляла – черным шелком потыкала, не умела ни ткать, ни прясть, только заговаривать да суставы уставлять. При этом нужно дунуть три раза на звинутое место, три раза потянуть оное и плюнуть на землю столько же раз» [4].

Прыведзеныя песні часцей датычылі народных святаў і штодзённага побыту. Сустракаюцца, напр., купальскія і вялікодныя песні, а таксама жніўныя, вясельныя, памінальныя і г.д.

На старонках рукапісаў зрэдку ўтрымліваліся апісанні курганоў ці іх раскопаў. Такія матэрыялы могуць прыдасца пры складанні археалагічных мапаў. Курганы дазваляюць вывучаць развіцце вёсак і мясцовасцяў.

Цікавасць уяўляюць «лінгвістычныя» матэрыялы, як, напрыклад, рукапіс пад назвай «Язык народа в селе Руденцы Гомельского уезда Могилёвской губернии». Аўтар прывёў адметныя словы мясцовай гаворкі: «Зюкать – говорить; Шибка – стекло; Тамака – там; Паклеска – палка; Я ку – я говорю; Чаты – чего ты; Знетики – нечаянно; Я ти ску – Я тебе скажу; Пичкать – кормить; Палтавы – лапти» ды інш [4].

Такім чынам, можна сцвярджаць, што матэрыялы апытальнікаў 1872–1874 гг. Паўночна-Заходняга аддзелу ІРГТ з'яўляюцца каштоўнай гістарычнай крыніцай і ўяўляюць асаблівую цікавасць для даследчыкаў, якія працуюць на мяжы гісторыі і антрапалогіі.

Крыніцы

1. Положение о Северо-Западном отделе Императорского Русского географического общества, Высочайше утвержденного 26 февра-

ля 1867 года. Захоўваецца ў аддзеле рукапісаў Бібліятэкі Віленскага універсітэту (БВУ). Фонд В 59-61156.
2. Магілёўская губерня, Аршанскі павет, мястэчка Авікуліна. Аддзел рукапісаў БВУ F-34 – GD 340.
3. Магілёўская губерня, Быхаўскі павет, Гарадзішчанская воласць. Аддзел рукапісаў БВУ F-34 – GD 284.
4. Магілёўская губерня, Гомельскі павет, в. Рудзенцы. Аддзел рукапісаў БВУ F-34 – GD 312.
5. Тамсама. Язык народа в селе Руденцы Гомельского уезда Могилевской губернии.
6. Мінскі павет, Старасельская воласць.Аддзел рукапісаў БВУ F-34 – GD 224.
7. Мінская губерня, Рэчыцкі павет. Аддзел рукапісаў БВУ F-34 – GD 257.
8. Этналогія Беларусі. Тэарэтычны курс. Лекцыя 1. Гісторыя этнаграфічнага вывучэння Беларусі (са старажытных часоў да сённяшніх дзён) [http://ethno.iatp.by/2/e01.htm].
9. Васовіч, С.М. Семінарыст ці навуковец? Новы погляд на гісторыю беларускіх семінарый//Ступені. № 4 (12). 2003. [http://minds.by/stupeny/nomera/12/st12_20.html].

Дзяніс Марціновіч
(БДУ, г. Мінск)

«СТАЛІНСКАЯ МАДЭЛЬ» ФУНКЦЫЯНАВАННЯ ПАРТЫЙНАЙ ЭЛІТЫ БССР І МЕХАНІЗМ ЗМЕНЫ ЯЕ КІРАЎНІЦТВА

The paper is an attempt to analyze the «Stalinist Model» of functioning of the BSSR Party elite that was in operation in 1920–1956 and the mechanisms of changing the Republic's leadership. The article examines the characteristics of this model where Belarusians prevailed though not dominated among the lower-, medium-level and part of the upper-level functionaries. At the same time, the leaders of the Republic and part of the local elites belonged to non-indigenous nationalities. Considerable attention is given to the differences between the variants of the mechanism's functioning, which are divided by the 1930s repression and the Great Patriotic War. The conclusion is made that the Stalinist, imperial model was to be inevitably abolished and replaced by a new one, typical of the «mature» period of the existence of the USSR.

Мадэлі функцыянавання партыйнай эліты БССР і механізмы яе змены – яшчэ не даследаваная старонка у беларускай гісторыі. Пасля другога абвяшчэння беларускай дзяржаўнасці на савецкай аснове ўлетку 1920 г. і да спынення дзейнасці Камуністычнай партыі Беларусі пасля няўдалага маскоўскага путча летам 1991 г. кіруючыя структуры партыі і, адпаведна, рэспублікі ўзначальвалі 18 асобаў, якія адыгралі прыкметную і досыць супярэчлівую ролю ў нацыянальнай гісторыі. Аднак абставіны іх з'яўлення, а потым і непазбежны сыход з беларускага грамадска-палітычнага жыцця (паколькі амаль усе з іх пасля беларускага пырыяду сваёй дзейнасці працягвалі кар'еру ў Маскве) не знайшлі свайго ад-

люстравання ў беларускай гістарыяграфіі, а ў асобных выпадках насілі фрагментарны, апісальны характар. Тым не менш, без разумення мадэляў функцыянавання партыйнай эліты рэспублікі і механізмаў змены яе кіраўніцтва немагчымы не толькі паўнавартасны разгляд айчыннай гісторыі савецкага перыяду, але і аналіз нацыянальнай палітыкі, якая праводзілася саюзным цэнтрам у дачыненні да Беларусі. Акрамя таго, разглядаемая мадэль характэрная не толькі для БССР. Пры ўліку мясцовых асаблівасцяў яе можна распаўсюдзіць і на іншыя рэгіёны СССР.

На працягу ўсёй беларускай савецкай гісторыі існавала некалькі мадэляў функцыянавання партыйнай эліты БССР, якія ў нечым адрозніваліся паміж сабой, а ў нечым захоўвалі падабенства. У дадзеным даследаванні разглядаецца першая, «сталінская мадэль» функцыянавання партыйнай эліты БССР, характэрная для 1920–1956 гг. Відавочна, такія храналагічныя рамкі перыяду маюць ўмоўны характар. У 1920 г. І.Сталін яшчэ не прыйшоў да ўлады, у 1956 г. прайшло тры гады пасля яго смерці. Тым не менш, для ўсяго гэтага перыяду ўласцівы агульныя тэндэнцыі. Аднак пэўныя адрозненні ў ім дазваляюць вылучаць два варыянты ў функцыянаванні мадэлі, якія будуць разгледжаны ніжэй.

На працягу 1-й паловы XX ст. СССР імкліва пашыраў свае тэрыторыі. Калі ў 1921 г., пасля падпісання Рыжскай мірнай дамовы, мяжа дзяржавы праходзіла на захад ад Мінска, дык пасля Вялікай Айчыннай вайны сфера ўплыву СССР у Еўропе дасягнула цэнтра кантынента і ўключала ў сябе ўсю Усходнюю Еўропу. Аднак хуткі рост новага дзяржаўнага ўтварэння быў невыпадковай з'явай. У параўнанні з Расійскай імперыяй, пераемніцай якой на пэўным этапе стаў выступаць СССР, у новай дзяржавы існавала універсальная ідэалогія, якая не ведала тэрытарыяльных перашкодаў і дазваляла яе носьбітам ахапіць жыхароў ва ўсіх краінах (тады як трыяда «Самадзяржаўе, праваслаўе, народнасць» была абмежавана ў Еўропе прасторамі са славянскім насельніцтвам). Хуткі тэрытарыяльны рост СССР у сталінскія часы быў класічным прыкладам развіцця імперыі новага тыпу, калі прадстаўнікі не пануючай нацыянальнасці, як у часы Сярэднявечча або Новага часу, а новых пануючых класаў (сяляне, рабочыя, пралетарская інтэлігенцыя і рэшткі іншых класаў, якія далучыліся да пераможцаў) з'яўляліся апорай улады на далучаных тэрыторыях.

Станаўленне беларускай дзяржаўнасці на савецкай аснове сапраўды вылучыла з асяроддзя беларускага грамадства катэгорыі насельніцтва, якія падтрымалі бальшавікоў. Яны і склалі ніжэйшыя і сярэднія кадры партыі, у якіх прыкметную, але не дамінуючую частку складалі беларусы. Іх колькасць прыкметна павялічылася падчас правядзення палітыкі каранізацыі. Напрыклад, на пачатак 1929 г. доля беларусаў у адміністрацыйных органах дасягнула 51,3%, гаспадарчых – 30,8%, судовых – 26,3%, зямельных – 59,5% [2, 19].

На вышэйшым ўзроўні беларусы былі прадстаўлены ў Цэнтральным выканаўчым камітэце, які ўсе даваенныя гады ўзначальваў А.Чарвякоў. Група апошняга прыхільна ставілася да дзейнасці нацыянальна арыентаванай інтэлігенцыі, усяляк падтрымлівала яе.

Але адначасова пасаду першых сакратароў ЦК КП(б)Б займалі прадстаўнікі некарэннай нацыянальнасці (акрамя В. Шаранговіча), якія накіроўваліся ў рэспубліку на непрацяглы тэрмін. Да 1938 г. (часу функцыянавання першага варыянта «сталінскай мадэлі») на гэтай пасадзе змянілася 9 асобаў: В. Кнорын (1920–1922, 1927–1928), В. Багуцкі (1922–1924), А. Асаткін-Уладзімірскі (1924), А. Крыніцкі (1924–1927), Я. Гамарнік (1928–1929), К. Гей (1930–1932), М. Гікала (1932–1937), В. Шаранговіч (1937), А. Волкаў (1937–1938). Зараз даследчык Э. Іофе выказаў меркаванне, што іх было 12, і называе прозвішчы Яфіма Генкіна (лістапад 1920 – студзень 1921), Данілы Валковіча (студзень – сакавік 1937) і Якава Якаўлева (ліпень – жнівень 1937) [3]. У такім выпадку беларусаў было двое (Валковіч і Шаранговіч), але на разглядаемую мадэль гэты факт істотна не ўплывае.

У пераважнай большасці першыя сакратары былі для Беларусі людзьмі чужымі, не ведалі яе мінулага, а дасягненні сучаснасці разглядалі толькі з пункту гледжання агульнасавецкіх класавых інтарэсаў. Яны стваралі полюс сілы, які ураўнаважваў нацыянальна настроеных дзеячоў БССР. Фактычна, кіраўнікі рэспублікі былі намеснікамі цэнтра, калі метраполія прызначала на нацыянальныя ўскраіны свайго прадстаўніка, які абапіраўся на ваенныя падраздзяленні цэнтра, карныя органы, а таксама апарат, сфарміраваны з лаяльнага мясцовага насельніцтва.

Але чым патлумачыць такія шматлікія перастаноўкі? Што перашкаджала Цэнтру спыніцца на доўгія гады на нейтральнай

асобе, якая б задавальняла крамлёўскую вярхушку і знаходзіла падтрымку ў беларусаў? Думаецца, менавіта апошні момант і выклікаў клопат у Масквы, якая баялася ўрастання сваіх прадстаўнікоў у мясцовае асяроддзе.

Сваю ролю ў механізме змены кіраўніцтва Беларусі ў даваенныя дзесяцігоддзі адыгрываў і іншы фактар. Неабходна ўлічваць, што колькасць прафесійных рэвалюцыянераў, якія прыйшлі да ўлады ў 1917 г., была параўнальна невялікая. У сітуацыі, калі большасць старарэжымных спецыялістаў у пэўных галінах народнай гаспадаркі эмігрыравала, а даверу да тых, якія засталіся, не было, на ўплывовыя пасады прызначаліся тыя, хто ўступіў у партыю да таго, як бальшавікі прыйшлі да ўлады. Прычым у вызначэнні партстажу для тых, хто далучыўся да РСДРП у 1917 г., істотным быў нават пэўны месяц. У такіх умовах параўнальна нешматлікую групу партыйцаў увесь час перакідвалі з месца на месца, з пасады на пасаду, спадзяючыся, што дысцыплінай і гаспадарчай хваткай можна вырашыць большасць праблем. Таму да сталінскіх рэпрэсій вышэйшая партыйная эліта саюза амаль не змянялася, калі не лічыць памерлых, забітых або загінуўшых, і знаходзілася ў няспынным, на першы погляд, броўнаўскім руху, у якім толькі спрактыкаванае вока вылучала тыя ці іншыя ўнутраныя або знешнія фактары перамяшчэння.

Большасць з іх амаль не знайшла свайго адлюстравання ў гістарыяграфіі. Выключэнне складаюць тры сітуацыі. Першая звязана з адхіленнем ад кіруючай пасады А. Крыніцкага, што адбылося з-за яго канфлікту са старшынёй беларускага СНК І. Адамовічам. У выніку ў маі 1927 г. абодва былі вымушаны пакінуць рэспубліку, а месца першага сакратара заняў В. Кнорын (гл. адзін з аспектаў: [9, 247–254]). Другая – з пераводам у Маскву ў 1928 г. В. Кнорына з-за запатрабаванасці апошняга ў польскіх справах Камінтэрна [8, 542–553]. Трэцяя – з адстаўкай Я. Гамарніка ў 1929 г., што відавочна звязана з працай камісіі У.Затонскага [7, 178–184].

Рэпрэсіі 1930-х гг. некалькі мадыфікавалі разглядаемую мадэль. Іх пік, які прыпадае на 1937–1938 гг., моцна ўдарыў па тагачаснай эліце. Дагэтуль рэпрэсіі санкцыянаваліся самой уладай супраць пэўных катэгорый грамадства і ў большай ступені былі ёй падкантрольныя. На працягу 1937–1938 гг. назіраецца адваротная сітуацыя, калі са 100 першых сакратароў беларускіх

райкамаў на свабодзе засталіся 3 [2, 256]. Акрамя таго, ўсе былыя кіраўнікі партыі (апроч А.Волкава, які толькі выконваў абавязкі першага сакратара ЦК КП(б)Б), былі рэпрэсіраваны.

У такой сітуацыі да ўлады фактычна прыйшла новая эліта, прадстаўнікамі якой на вышэйшым ўзроўні сталі рускія па нацыянальнасці П. Панамарэнка (1938–1947), М. Гусараў (1947–1950) і М. Патолічаў (1950–1956). З часу кіравання першага з іх рэпрэсіі ў БССР вяртаюцца да ранейшага стану: яны кантраляваліся і санкцыянаваліся самой партыяй. Пад іх каток па-ранейшаму трапляюць прадстаўнікі вышэйшай эліты (напрыклад, старшыня Саўнаркама БССР у 1937–1939 гг. А. Кавалёў [4]), але з таго часу ніводны кіраўнік БССР не будзе рэпрэсіраваны, а наадварот, амаль кожны трапіць на павышэнне ў Маскву.

Перыяд фарміравання партыйнай эліты ніжэйшага і сярэдняга ўзроўню пры гэтым расцягнуўся на працяглы перыяд. Гэта было звязана з тым, што час знаходжання ва ўладзе П. Панамарэнка фактычна быў разарваны Вялікай Айчыннай вайной на два перыяды (1938–1941 і 1943/1944–1947; варыянты ў храналогіі другога перыяду звязаны з пачаткам і завяршэннем вызвалення Беларусі). У ваенныя гады ён працягваў заставацца першым сакратаром ЦК КП(б)Б, але відавочна не мог кіраваць захопленай тэрыторыяй. Падчас абодвух перыядаў ва ўладу прыйшло новае пакаленне, прадстаўнікі якога не былі непасрэднымі ўдзельнікамі Кастрычніцкай рэвалюцыі, грамадзянскай вайны і ўстанаўлення савецкай улады, а толькі з'яўлялася сведкамі гэтых падзей, якія супадалі з іх дзяцінствам. Савецкую ўладу часцей за ўсё ўсталёўвалі іх бацькі (напрыклад, бацька М.Патолічава служыў камбрыгам у Першай коннай арміі С.Будзённага). Таму калі ранейшыя партыйцы ведалі І.Сталіна як аднаго з паплечнікаў У.Леніна, які дзякуючы іх дапамозе перамог сваіх канкурэнтаў у барацьбе за ўладу, дык іх пераемнікі ўспрымалі кіраўніка дзяржавы як непахісны аўтарытэт і адзінага прадаўжальніка справы правадыра сусветнага пралетарыяту.

Акрамя таго, пасля вайны на ніжэйшыя прыступкі партыйнага апарату былі ўведзены ўчарашнія партызаны і падпольшчыкі. Такім чынам, сярод ніжэйшых і сярэдніх кадраў, як і да Вялікай Айчыннай вайны, захавалася значная прысутнасць беларусаў. Так, у 1953 г. у партыйным апараце іх колькасць складала 62,2%. Адначасова назіраўся прыкметны недавер да вылучэнцаў з

заходніх абласцей: з 1175 партработнікаў, што працавалі на ўз'яднаных да вайны тэрыторыях, толькі 121 былі мясцовага паходжання [6, 70].

Але рэпрэсіі і чысткі прывялі да таго, што ў шэрагах партыйнага апарата, у параўнанні з даваенным перыядам, не магло захавацца якіх-небудзь нацыянальна арыентаваных кадраў, здольных нават уявіць у марах магчымае самастойнае існаванне БССР без сувязі з цэнтрам.

Тым не менш апора П. Панамарэнка на ўласныя кадры (бо падчас вайны ён з'яўляўся кіраўніком Цэнтральнага штаба партызанскага руху) выклікала недавер у Масквы. Кіраўніку рэспублікі, які з 1944 г. адначасова ўзначальваў рэспубліканскі ўрад, прапанавалі ў студзені 1947 г. сканцэнтравацца на працы ў Саўнаркаме. У сакавіку таго ж года ад сваёй пасады быў адхілены і першы сакратар ЦК КП(б) Украіны М. Хрушчоў, які таксама адначасова з'яўляўся кіраўніком ураду. На працягу 1947 г. абодва ўзначальвалі ўрады сваіх рэспублік, дзе разгарнулася барацьба за ўладу паміж мінулымі і тагачаснымі кіраўнікамі (ва Украіне рэспубліканскую арганізацыю ўзначаліў Л. Кагановіч). Але яе вынікі былі розныя. Калі М. Хрушчоў у канцы 1947 г. вярнуў сабе пасаду першага сакратара, дык П. Панамарэнка ў маі 1948 г. быў пераведзены ў Маскву. Калі ўлічыць сінхроннасць мерапрыемстваў, а таксама тое, што неадкладным клопатам М. Гусарава ў Беларусі стала адхіленне ад пасадаў шэрагу панамарэнкаўскіх вылучэнцаў (напрыклад, другога сакратара ЦК М. Кісялёва, сакратара ЦК па кадрах М. Аўхімовіча, сакратара ЦК па прапагандзе і агітацыі Ц. Гарбунова, старшыні Дзяржплана Г. Эйдзінава і г.д.) [5, 156], відавочна, што ў пасляваеннае дзесяцігоддзе цэнтральная ўлада ажыццявіла няўдалую спробу калі не адхіліць ад кіравання на месцах «партызанскае пакаленне» (бо цалкам замяніць яго не было каму), дык нагадаць яму пра неабходнае паслушэнства цэнтру.

Такім чынам, і ў пасляваенны перыяд працягвала дзейнічаць «сталінская мадэль» функцыянавання партыйнай эліты БССР, пры якой сярод ніжэйшых, сярэдніх і часткі вышэйшых кадраў пераважалі, але не дамінавалі мясцовыя, беларускія кадры. Пры гэтым стаўка рабілася на выхадцаў з усходняй часткі рэспублікі (да вайны Заходняя Беларусь была у складзе Польшчы, пасля вайны даверу да «заходнікаў», магчымых носьбітаў нацыяльных ідэй,

не было). Кіраўнікі рэспублікі і частка іх паплечнікаў з’яўляліся прадстаўнікамі некарэнных нацыянальнасцяў, якія вылучаліся дзеля стварэння супрацьвагі беларусам. Акрамя таго, згодна зацверджанаму І. Сталіным спісу пры прызначэнні кандыдатаў на цэлы шэраг пасадаў у нацыянальных рэспубліках перавага аддавалася рускім або абруселым мясцовым жыхарам. Сярод іх былі пасады камандуючых ваеннымі акругамі, начальнікаў гарнізонаў і пагранічных атрадаў, кіраўнікоў дзяржбяспекі, міністраў унутраных спраў, краўнікоў чыгунак і паветраных ліній, міністраў сувязі, дырэктараў прадпрыемстваў саюзнага значэння, загадчыкаў асноўных аддзелаў ЦК [2, 178]. Дарэчы, гэты спіс дзейнічаў на тэрыторыі ўсяго СССР.

Разам з тым паміж даваеннай і пасляваеннай сітуацыяй назіраюцца пэўныя адрозненні.

Пасля вайны адсутнічала ранейшае супрацьстаянне ўнутры цэнтральных органаў (ЦВК – КП(б)Б) па пытаннях стратэгіі і тактыкі развіцця рэспублікі, а барацьба характарызавалася толькі змаганнем за ўладу.

Калі пры першым, даваенным варыянце механізма назіралася барацьба паміж нацыяльнальнай і інтэрнацыяльнымі лініямі, дык пры другім інтэрнацыянальная, агульнасавецкая лінія канчаткова перамагла і стала дамінаваць падчас існавання наступнага механізма функцыянавання партыйнай эліты. У выніку яе нацыяльна арыентаваныя прадстаўнікі стануць у далейшым амаль выключэннем і не здолеюць адыграць прыкметнай ролі ў развіцці БССР.

Прызначэнні першых сакратароў ЦК КП(б)Б да вайны былі выкліканы хутчэй палітыка-ідэалагічнымі фактарамі (спробамі супрацьстаяць нацыянальнай лініі і імкненню правесці агульнасавецкія палітычныя акцыі ў жыццё). Пасля вайны, калі магчымасць выказвання альтэрнатыўных пазіцый была ліквідавана, галоўную ролю сталі адыгрываць эканамічныя фактары. Пасля Вялікай Айчыннай вайны рэспубліка зрабіла акцэнт на развіцці цяжкой прамысловасці. Прызначэнне на кіруючыя пасады М. Гусарава і М. Патолічава, якія падчас вайны ўзначальвалі, адпаведна, прамыслова развітыя Пермскі і Чалябінскі абкамы, павінна было спрыяць належнаму кантролю эканамічнай сферы з іх боку.

Разглядаемая мадэль не знікла пасля смерці І.Сталіна і па інэрцыі працягвала існаваць яшчэ пэўны перыяд часу. Тым не менш яе сыход непазбежны і быў звязаны як з асобай яе стваральніка, так і з іншымі фактарамі. З аднаго боку, існаванне дзяржавы ва ўмовах пастаяннай напружанасці і небяспекі чарговай вайны, яе знаходжанне ў стане ваеннага лагеру трымалася толькі на рэпрэсіях і грунтавалася на аўтарытэце кіраўніка дзяржавы. Яго пераемнікі не імкнуліся падтрымліваць такі стан рэчаў. Па-другое, імперская мадэль істотна падрывала эканоміку, што магло выклікаць нестабільнасць на савецкай прасторы. Па-трэцяе, імклівае развіццё СССР дасягнула апагею, пасля чаго непазбежна павінна была наступіць стадыя стабілізацыі.

Ужо ў 1953 г. назіраецца спроба Л. Берыі зрабіць стаўку на нацыянальныя кадры і карэнным чынам змяніць функцыянаванне рэспубліканскіх эліт. Яна пацярпела няўдачу, але тым не менш спрыяла пераходу да другой мадэлі, якая стала ажыццяўляцца ў Беларусі з 1956 г.

Літаратура

1. Беларусізацыя. 1920-я гады: Дакументы і матэрыялы. Мінск, 2001.
2. Зенькович, Н.А. Тайны ушедшего века. Границы. Споры. Обиды. М., 2004.
3. Иоффе, Э.Г. От Мясникова до Малофеева. Кто руководил БССР. Минск, 2008.
4. Ковалев, А. Колокол мой – правда. Минск, 1989.
5. Кузняеў, А.А., Шумейка М.Ф. Бюро ЦК КПБ / А.А. Кузняеў, М.Ф. Шумейка // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 2. Мінск, 1994. С. 155–158.
6. Лукашук, А. Жаркое лето 53-го. Заметки на полях стенограммы июньского (1953 г.) пленума ЦК КПБ Белоруссии / А. Лукашук // Коммунист Белоруссии. 1990. № 7. С. 69–75; № 8. С. 73–82.
7. Платонаў, Р.П. Палітыкі. Ідэі. Лёсы: Грамадзянскія пазіцыі ва ўмоваў нарастання ідэолага-палітычнага дыктату ў Беларусі 20-30-х гадоў. Мінск, 1996.
8. Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943 гг. Документы. М., 2004.
9. Пурышева, Н.М. Политический фактор в литературной жизни БССР в первой половине 1920-х гг. // Куляшоўскія чытанні: Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі, 26–27 красавіка 2006 г. Магілёў, 2006. С. 247–254.

Мар’яна Гембіцкая
(БДУ, г. Мінск)

ГІСТОРЫЯ З'ЯЎЛЕННЯ ТАТАР НА ЗЕМЛЯХ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА

This article analyses the processes of Tatars’ settlement in Grand Duchy of Lithuania started from 14 century and indicates the significant role of Grand Duke Vitaut, who created the most favourable terms for this.

Этнічная структура насельніцтва Беларусі і Літвы складаецца зараз са шматлікіх этнасаў, якія з цягам часу ў сілу тых ці іншых прычын апынуліся на гэтых землях і засталіся тут назаўсёды. Татары – гэта народ, які пачаў фарміраваць свае пасяленні ў Вялікім княстве Літоўскім больш за 600 гадоў таму. Аналіз і вывучэнне працэсу пранікнення татарскага насельніцтва на землі ВКЛ і далейшага лёсу татар дапаможа лепш зразумець сучаснае этнічнае і канфесійнае становішча ў Беларусі і Літве, прасачыць працэсы іх з’яўлення на землях ВКЛ, высветліць, ці было пасяленне татар на землях ВКЛ прымусовым або добраахвотным і вызначыць ролю вялікіх князёў у гэтым працэсе.

Пачатак цэнтралізацыі беларускіх земляў і ўсталяванне ўлады вялікага князя Гедыміна (1316–1341 гг.), а таксама стомленасць татараў пасля захопніцкіх войнаў дазволілі землям Вялікага княства Літоўскага пазбегнуць ардынскага ярма. Манголататары рабілі перыядычныя ваенныя паходы на землі ВКЛ, але накласці пастаянную даніну і ўсталяваць трывалую ўладу ім не ўдалося. Задоўга да Масквы, чые феадалы былі працяглы час васаламі Чынгізідаў, літоўская дынастыя ў саюзе з баярствам заходнерускіх зямель кінула смелы выклік Ардзе. І таму

менавіта Вільня на доўгія дзесяцігоддзі стала асноўным цэнтрам «збірання» ўсходнеславянскіх зямель.

Першая хваля мангольскай навалы закранула паўднёвую частку Вялікага княства Літоўскага. Рускія летапісы некалькі разоў упамінаюць аб нашэсці татар Залатой Арды пры Узбек-хане на Паўднёвыя ўладанні вялікага князя Гедыміна, якія кожны раз былі разрабаваны і зняволены татарамі. Яны ўводзілі ў палон жыхароў столькі, колькі маглі, забіваючы пры гэтым дзяцей, старых і слабых; трэба думаць, што і літоўцы прыводзілі палонных татар на сваю зямлю. Па археалагічных звестках, татары нападалі на Гомель, разрабавалі Мазыр і Тураў. Каля Брэста адбыўся жорсткі бой з мангола-татарамі, у выніку якога было шмат забітых. Захавалася таксама паданне, што вялікі князь Міндоўг разграміў каля мястэчка Крутагор'е войска хана Койдана. З таго часу мястэчка пачало называцца Койданава (сучасны Дзяржынск)[1].

Вельмі важнай падзеяй у гісторыі адносін мангола-татараў і ВКЛ стала бітва ля Сініх Вод. Альгерд, адпраўляючыся дзеля заваёўніцтва Падоліі, дзе пасля Батыя зацвердзіліся татары, прывёў туды і татар, тых, што засталіся ў Літве з часоў Гедыміна: разбіў ён трох братоў, князёў татарскіх, князя Хачыбея, Утлубуга і Дмітрыя, якія былі, па выразу летапісца, отчычы і дзедзічы Падольскай зямлі. Гэта дазволіла пашырыць уладанні ВКЛ на поўдні да вусця Дняпра і Днястра, усталяваць уладу Гедымінавічаў над Кіеўскім і Валынскім княствамі, Падоллем, Чарнігаўшчынай і Севершчынай. Альгерду за два дзесяцігоддзі да Кулікоўскай бітвы ўдалося нанесці татарам першую буйную паразу, што мела не толькі тактычныя і стратэгічныя вынікі, але і прывяло да страты Ардою кантролю над значнымі тэрыторыямі, якія складалі некалі ядро Кіеўскай Русі[2].

Але няправільна было б уяўляць узаемаадносіны ВКЛ з Ардой як бясконцы перыяд барацьбы і супрацьстаяння. Яны заключалі саюзы супраць агульных ворагаў. Акрамя таго, у самой Ардзе змагаліся за ўладу варожыя групоўкі, і, як правіла, літоўскія князі маглі разлічваць на саюз з той або іншай групоўкай, з тым альбо іншым прэтэндэнтам на трон у Сараі. Летапісы, асобныя даку-

---

1 Думін, С.У. Беларускія татары: Мінулае і сучаснасць / С.У. Думін, І.Б. Канапацкі. Мінск: Полымя, 1993. С. 140–141.

2 The peoples of the Grand Duchy of Lithuania / Ed.: G.Potashenko; Transl. from the Lith.: A.Holvoet. Vilnius: Aidai, 2002. C. 74.

менты захавалі не толькі паведамленні аб войнах і бітвах, але і сведчанні аб саюзах, сумесных дзеяннях войск ВКЛ і ардынскіх атрадаў.

Няма сумнення, што яшчэ да вялікага князя Вітаўта былі пасяленні татар у Літве. У паданнях літоўскіх татар, якія былі паўтораны ў «Рысале-і-Татары-Лех», захавалася памяць аб хане Джанібеке, менавіта, што ён, як распаўсюджвальнік ісламу, арганізоўваў некалькі разоў паходы ў Лэхістан (Польшчу), і пасля гэтага засталося шмат мусульман у гэтай дзяржаве. Дакладна вядома, што Гедымін вёў сяброўскія адносіны з манголамі: у радах яго войска служылі татары. Так яны складалі войска Гедыміна і ўдзельнічалі ў бітве 1319 г. з Тэўтонскім Ордэнам[3]. Частка татар, якая служыла ў Гедыміна, засталася ў яго дзяржаве і пасля вайны і ва ўзнагароду атрымала землі, што падцвярджаецца сведчаннем аналіста Фрацысканскага Ордэна, які пад годам 1324 піша: «Нашы браты, якіх адправілі для пераўтварэння іх ў хрысціянскую веру Літоўскіх зямель, знайшлі ўвесь народ, паглыблены ў язычніцтва, які пакланяўся агню, і паміж імі скіфаў (Scythos), прышэльцаў з уладанняў хана, і якія ў малітвах сваіх ужываюць азіяцкую мову»[4]. Скіфамі часта называлі татар. Іх магла быць тады дастаткова значная колькасць сярод жыхароў, бо манахі ўключылі іх у народанасельніцтва Літвы. Яны і склалі першыя паселішчы татар у ВКЛ. З гэтай эпохі татары нярэдка ўжо з'яўляюцца ў войнах Літвы з Польшчай ці з Нямецкім Ордэнам і сваёю мужнасцю і вернасцю прыдаюць моц Літоўскай зброі. У 1350 г. і 1352 г. татары прымалі ўдзел у польска-венгерска-літоўскім канфлікце, пэўная частка татар засталася ў 1340–50-я гг. пасля набегу хана Джанібека[5]. Пры Кейстуце існавала дапаможная дружына татар у паходзе 1350 г. супраць караля Казіміра Вялікага. Пасля Кулікоўскай бітвы 1380 г. у ВКЛ эмігравала група мурзаў (князёў) на чале з Мансур-Кіятам Мамаевічам, які лічыцца пачынальнікам роду Глінскіх. Князі літоўскія і рускія часта ужывалі падчас войнаў наёмныя войскі, якія існавалі на межах дзяржаў і былі гатовы да-

3 Гришин, Я.Я. Польско-литовские татары: взгляд через века / Я.Я. Гришин. Казань: Татар. кн. изд-во, 2000. С. 5.

4 Мухлинский, А.О. Исследование о происхождении и состоянии Литовских татар / А. Мухлинского. [Репринт. изд.]. Минск: Беларус. кооп.-выд. т-ва «Адраджэньне», 1993. С. 7–9.

5 Канапацкі, І.Б. Татары / І.Б. Канапацкі // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. Мінск, 2001. Т. 6. С. 508.

памагаць князям супраць іх ворагаў. Іпацьеўскі летапіс сведчыць, што баяры прыводзілі на дапамогу татар, «нанимающе их сребром и златом»[6]. З даўніх часоў турэцкія плямёны наймаліся ў выглядзе дапаможнага войска. У ВКЛ таксама траплялі татары-палонныя, знаходзілі прытулак збеглыя ханы і прэтэндэнты на ханскі трон.

Такім чынам, усё гэта сведчыць аб існаванні даволі актыўнай знешняй палітыкі, якую праводзіла кіраўніцтва ВКЛ на ўсходзе і поўдні як ваеннымі, так і дыпламатычнымі шляхамі. Але не менш важным для ВКЛ быў і заходні вектар знешняй палітыкі. Асноўным і самым небяспечным ворагам Літвы былі нямецкія рыцары, якія аселі ў Прыбалтыцы і Усходняй Прусіі і пагражалі самому існаванню Літоўскага княства. Небяспека нямецкай феадальнай экспансіі, ахвярамі якой ужо сталі прускія плямёны, латышы і эстонцы, была ў XIII–XIV ст. відавочнай, і ў цяжкай барацьбе з Ордэнам літоўскія князі абапіраліся не толькі на патэнцыял заходнерускіх зямель, але і часта на дапамогу ардынскіх саюзнікаў[7]. Такое ўдалае выкарыстанне сваіх паўднёвых суседзяў для сумеснай барацьбы з небяспечным заходнім ворагам стала вынікам выкарыстання вярхоўнай уладай ВКЛ унутрыпалітычных супярэчнасцяў у Залатой Ардзе ў сваіх мэтах.

Самая спрыяльная эпоха для літоўскіх татар складае княжанне выдатнага дзяржаўца – вялікага князя Вітаўта. Ужо ў пачатку яго княжання татарскія пасяленні з'яўляюцца на землях ВКЛ. Гэтую падзею перадае турэцкі гістарыёграф султана Мюрада IV Пэчэві, які жыў у канцы XVII ст.; у сваёй гісторыі Атаманскай імперыі 1520–1630 гг. ён піша: «Калі жахлівы Цімур (Тамерлан) прыйшоў у Кіпчак (у 1391 г.), шматлікія з татар былі ім узяты ў палон і забіты: але некалькі татарскіх плямёнаў збегла ў Польшчу (гэта значыць у Літву), дзе яны і пасяліліся, так што і зараз знаходзяцца там шэсцьдзесят пасяленняў... іншыя ж плямёны, якія пакарыліся Цімуру, ваявалі ў яго радах на Волзе, тры дні, тры ночы, з Тахтамыш-ханам, які быў звернуты ва ўцёкі»[8]. Згодна з

6 Ипатьевская летопись / Предисл. Б.М. Клосса. [Репр. воспр.]. Москва: Яз. рус. культуры: Кошелев, 1998. (Полное собрание русских летописей). С. 281.

7 Гришин, Я.Я. Польско-литовские татары / Я.Я.Гришин. Казань: Татар. Кн. изд-во, 1995. С. 11.

8 Мухлинский, А.О. Исследование о происхождении и состоянии Литовских татар / А. Мухлинский. [Репринт. изд.]. Минск: Беларус. кооп.-выд.

паданнямі літоўскіх татар, гэтых выхадцаў было 40 000 чалавек[9]. Часткова, магчыма, гэтыя сведкі сапраўдныя, як сцвярджаюць самыя татары, што яны прыбылі сюды добраахвотна і аддаліся пад пратэкцыю вялікаму князю Вітаўту.

Можна зрабіць выснову, што практыка выкарыстання наёмнага татарскага войска, прымання татарскіх ханаў ужывалася вялікімі князямі таму, што з другой паловы XIV ст. у Ардзе ўзмацняюцца цэнтрабежныя працэсы, яшчэ больш абвастрацаецца барацьба феадальных груповак за ўладу. Гедымінавічы ўсё часцей непасрэдна ўмешваюцца ў гэтую барацьбу і падтрымліваюць тых або іншых прэтэндэнтаў на ханскі трон, дабіваючыся для сябе значных стратэгічных і тактычных выгад, у прыватнасці, падтрымкі ў барацьбе з маскоўскім палітычным цэнтрам за аб'яднанне пад сваёй уладай рускіх зямель.

У выніку барацьбы за ўладу ў Залатой Ардзе Тахтамыш, абраны з многіх прэтэндэнтаў і пасаджаны на трон Залатой Арды магутным валадаром Сярэдняй Азіі Эмірам Цімурам, здолеў дабіцца рэальнай улады. Выкарыстаўшы разгром Мамая на Куліковым полі ў 1380 г., Тахтамыш заняў сталіцу Залатой Арды – Сарай і спачатку ўсталяваў даволі мірныя адносіны з Дзмітрыем Данскім, Вялікім маскоўскім князем. Але канфлікт паміж Руссю і Ардой не патух, і ў 1382 г. Тахтамыш захапіў і спаліў Маскву, пакінутую князем. Яго непамернае ўзмацненне выклікала незадавальненне Цімура, што прывяло да іх сутыкнення: яны ваявалі двойчы. Тахтамыш пацярпеў паражэнне ў сутыкненні 1391 г., аднак уладу ён утрымаў. Але ў 1395 г. Тахтамыш быў прымушаны адмовіцца ад трону. З заходніх улусаў Арды ён уцёк у ВКЛ. Яму і яго свіце былі выдзелены землі на Украіне, у раёне Чаркас і Канёва. Сам Тахтамыш пасяліўся ў Лідзе[10].

Такім чынам, пачатак масавым татарскім пасяленням у самым сэрцы ВКЛ паклаў Тахтамыш і яго світа. Адпраўляючыся ў літоўскія ўладанні, ён, відавочна, бачыў у іх толькі часовае сховішча, спадзяючыся хутка вярнуцца ў свае ўлусы. Вітаўт абяцаў яму сваю

т-ва «Адраджэньне», 1993. С. 10.

9 Гембіцкая, М.А. Месца татараў у этнічнай структуры насельніцтва Беларусі / М.А. Гембіцкая // Беларус. гіст. часоп. 2005. № 11. С. 37

10 Думін, С.У. Беларускія татары: Мінулае і сучаснасць / С.У. Думін, І.Б. Канапацкі. Мінск: Полымя, 1993. С. 7.

дапамогу, з надзеяй на тое, што ўсе рускія князі аб’яднаюцца супраць іх даўняга ворага.

Перамога, атрыманая над татарамі Альгердам, абадзёрыла саюзных князёў, і вялікі князь Маскоўскі Васіль тым з большым жаданнем прыступіў да саюзу. Такім чынам, паход назначылі правесці ў канцы 1397 г. Войскі ВКЛ прагналі ардынскіх ваяроў да Волгі, і захапілі ў палон некалькі ўлусаў, а па іншых звестках – некалькі тысяч татар. Вітаўт адправіў частку з іх у Польшчу да свайго брата Уладзіслава, дзе палову з іх ахрысцілі і ў выніку мешаных шлюбаў татары «сталі адным народам з палякамі», – адзначае польскі даследчык Ян Длугаш. Большую ж частку прыгналі ў Літву з жонкамі і дзецьмі, дзе яны «сваім звычаям жывуць і захоўваюць сваю веру»[11]. Пасялілі іх там разам з кіпчацкімі выхадцамі, якія збеглі ад Тамерлана, утвараючы калоніі на берагах ракі Вакі ў 14 вярстах ад Вільны, а таксама ў самой Вільне і ў Трокскім, Ашмянскім і Лідскім уездах Віленскай губерні, Навагрудскім – Мінскай, Брэсцкім – Гродзенскай, на Валыні і ў Аўгустоўскай губерні[12].

Вітаўт зрабіў так, што шматлікія сем’і татар добраахвотна пакідалі сваю радзіму, якая была ўзрушана нязгодамі і войнамі, і прыходзілі ў Літву ў якасці перасяленцаў, чым і павялічылася колькасць татар, пераселенных Вітаўтам. Абяцаўшы Тахтамышу вярнуць прастол, вялікі князь літоўскі ў 1399 г. распачаў паход супраць Цімур-Кутлуга. Ніканаўскі летапіс так перадае сутнасць перамоў паміж Вітаўтам і Тахтамышам: «Пойдзем возьмем у палон зямлю Татарскую, пераможам царства Цемір-Кутлуга, возьмем царства яго і падзелім багацце і вотчыны яго, і пасадзім у Ардзе на царства яго цара Тахтамыша і на Кафе, і на Азове, і на Крыме, і на Астрахані, і на Заецкай Ардзе, і на ўсім Прымор’і, і на Казані; і тое ўсё будзе нашым, і цар наш, а мы не толькі Літоўскай зямлёю і Польскай валодаць будзем, і Севераю, і Вялікім Ноўгарадам, і Псковам, і Немцы, але і ўсімі вялікімі княствамі Рускімі, і з усіх вялікіх князёў Рускіх пачнем дані і аброкі браць, а яны нам скарацца і служаць, і волю нашу чыняць, як мы хочам і загадваем

[11] Dlugodz J. Bitva Grunwaldzka / J.Dlugodz. Krakow: Nakldem Krakowskiej Spolki Wydawnicej. С. 72.

[12] Мухлинский, А.О. Исследование о происхождении и состоянии Литовских татар / А. Мухлинский. [Репринт. изд.]. Минск: Беларус. кооп.-выд. т-ва «Адраджэньне», 1993. С. 10–11.

ім»[13]. Гэта значыць, што Вітаўт хацеў зрабіць Тахтамыша сродкам сваёй палітыкі, з яго дапамогаю дабіцца кантролю над Вялікім Уладзімірскім княствам і вырашыць шэраг знешнепалітычных задач ВКЛ на ўсходзе.

12 жніўня 1399 г. на рацэ Ворскла адбылася рашаючая бітва кааліцыйных сіл ВКЛ і Тахтамыша з войскамі Залатой Арды. У Вітаўта было велізарнае войска, якое складалася з літоўцаў, рускіх, татар, палкоў Валошскіх, Польскіх і Нямецкіх; адных князёў летапісцы налічваюць да пяцідзесяці. Ардынскімі войскамі камандаваў Ідзічы Манчыт (вядомы ён пад імем Эдыгея). Раць Вітаўта была ўшчэнт разбіта, сам жа вялікі князь «побеже в мале дружине ... коней перамяняючы»[14]. Уцёк і Тахтамыш. Ён апынуўся ў Сібіры, спрабаваў самастойна авалодаць ханскім пасадам, але быў забіты ў 1406 г.[15] Пасля гэтага бою пераможцы пранеслі спусташэнне па Літоўскіх уладаннях. Цімур у сваіх пастановах замоўчвае аб гэтай бітве, якая была праіграна вялікім князем, верагодна таму, што Вітаўт змагаўся ў саюзе з ардынскімі палкаводцамі. Пасля гэтай няўдачы Вітаўт болей не ваяваў з ханамі, але не скончыў умешвацца ў справы і спрэчкі, падтрымліваючы дзяцей Тахтамыша, некаторыя з якіх самі са сваімі людзьмі жылі ў Літве, а іншыя прысылалі неадначасова паслоў і падарункі, шматлікія нават з такіх татар засталіся тут назаўсёды.

Паражэнне на Ворскле прымусіла Вітаўта на некаторы час адмовіцца ад славалюбівых планаў і шукаць супрацоўніцтва з польскім каралём Ягайлам супраць небяспечнага заходняга ворага – крыжакоў. Калі пачалася Вялікая вайна тэўтонцаў з каралём Ягайлай, у шматлікай раці Вітаўта знаходзіліся некалькі тысяч саюзных татар пад камандаваннем Джэлал-эд-Дзіна, сына Тахтамыша. Пераломнай у гэтай барацьбе стала Грунвальдская бітва, якая адбылася 15 ліпеня 1410 г. У ёй на баку польска-літоўскага войска выступала і татарская конніца. Сын Тахтамыша Джэлал эд-Дзін, які прыбыў у ВКЛ у 1409 г., камандаваў татарскімі войскамі.

13 Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. [Репр. воспр.]. Москва: Яз. рус. культуры: Кошелев, 2000. (Полное собрание русских летописей). С. 33.

14 Нарысы гісторыі Беларусі: У 2 ч. / М.П. Касцюк, У.Ф. Ісаенка, Г.В. Штыхаў і інш.; АН Беларусі, Ін-т гісторыі. Мінск: Беларусь, 1994. С. 122.

15 Канапацкі, І.Б. Гісторыя і культура беларускіх татар: вучэб. дапам. / І.Б. Канапацкі, А.І. Смолік; Бел. ун-т культуры. Мінск: БУК, 2000. С. 21.

Сучасныя гісторыкі ацэньваюць колькасць татарскіх атрадаў пад Грунвальдам у 2–3 тысячы чалавек[16]. Гэта не так і мала, да таго ж менавіта татары атрымалі права пачаць бітву. Яны першымі ўдарылі па левым флангу крыжакоў і пры гэтым панеслі нязначныя страты. Перад войскамі Ордэна крыжакамі былі падрыхтаваны пасткі – «воўчыя ямы», але з іх лёгка ўзброеныя стэпавыя воіны выбіраліся хутчэй, чым закаваныя ў даспехі рыцары. Бітва закончылася разгромам крыжакоў. Пасля Грунвальдскай бітвы татары ўдзельнічалі ў ваенных паходах на Ордэн ў 1411 г. Джэлал-эд-Дзін пасля Грунвальдскай бітвы застаўся яшчэ на некаторы час у Літве, у 1411 г. знаходзіўся з Вітаўтам у Кіеве, хаваючыся ад ганенняў Эдыгея. Праз год Вітаўт паспеў зацвердзіць яго на ханства Кіпчака, а у далейшым і дзеці Джэлал-эд-Дзіна карысталіся яго падтрымкай. Так татары зблізіліся з Літвой яшчэ болей і засталіся яе вернымі саюзнікамі.

Ёсць усе падставы сцвярджаць, што першапачаткова служба татар практычна не адрознівалася па сваіх умовах ад выканання вайсковых абавязкаў іншымі служылымі людзьмі Вялікага княства Літоўскага, а менавіта баярамі-шляхтай. Адбыванне татарамі воінскай павіннасці выцякала непасрэдна з валодання зямлёю па воінскім, рыцарскім праве. Знатнае паходжанне і ваенная служба дазволілі ім арганічна ўвайсці ў сістэму феадальных адносін ВКЛ[17]. Разам з іншымі служылымі людзьмі яны змагаліся ў войсках ВКЛ з Маскоўскай Руссю і з татарскімі ханствамі (адносіны з апошнімі, асабліва з Крымам, абвастрыліся з канца XV ст.). Адначасова асобныя іх атрады адбывалі павіннасць, прымаючы ўдзел у войнах, што вялі польскія каралі за межамі дзяржавы.

Як бачна з вышэйсказанага, утварэнне татар у якасці асобнай этнічнай групы на беларускіх землях звязана з імем і палітыкай Вітаўта. Менавіта яго па праву можна назваць стваральнікам татарскіх пасяленняў на Беларусі і Літве[18]. На падставе гэтых звестак можна зрабіць выснову, што татарскае насельніцтва з'яўлялася на землях ВКЛ пераважна мірным шляхам праз саюз

16 Думін, С.У. Беларускія татары: Мінулае і сучаснасць / С.У. Думін, І.Б. Канапацкі. Мінск: Полымя, 1993. С. 10–11.

17 Захаркевіч, С.А. Традыцыйная культура этнічных меншасцей Беларусі ў XIV–XVIII стст. / С.А. Захаркевіч // Беларус. гіст. часоп. 2005. № 10. С. 47.

18 Бялявіна, В.М. Беларускія татары: аспекты этнакультурнай адаптацыі / В.М. Бялявіна // Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі / Нацыянальная АН. Вып.4 / рэд.-уклад. А.Г. Алфёрава. Мінск. 2008. С. 200.

з вялікім князем і паступленнем да яго на службу, а таксама ў якасці палонных, якія, аднак, захоўвалі свае этнічныя адметнасці. Даследчыкі сведчаць, што самі татары лічылі, што Вітаўт не прывёў іх сілаю, а запрасіў іх ваяваць супраць крыжакоў. Аўтар трактату «Рысале-і-татары-і-Лех» піша, што нібы «усюды лічаць гэтых татар нашчадкамі палонных», але аспрэчвае тое, кажучы, што «калі б яны былі палоннымі, даўно ўжо мусілі б стаць нявернымі, аднак застаюцца мусульманамі»[19].

Вялікі князь жадаў засяліць свае ўладанні як мага хутчэй, а таму не толькі жалаваў землі і розныя ільготы прышэльцам з іншых дзяржаў, але таксама і палонным татарам, бо галоўная яго мэта была ў засяленні дзяржавы, якая чакала каланізацыі. Вітаўт жалаваў татарам землі, вызначыўшы толькі абавязак з'яўляцца на вайсковую службу. Землі гэтыя даваліся з правам перадаваць іх па смерці дзецям і сваякам, а таксама першапачаткова з правам прадаць, падараваць, выкарыстоўваць іх, як захочуць; у выніку чаго шмат маёнткаў татарскіх перайшло ва ўладанне паноў. Ён таксама пасяляў іх у гарадах, а на Русі не дапускалі гэтага: «совет бысть на татарове по всем градом русским: и по сем иним княжить Рустии, согласившиеся жить меж собою, прогнаше татар из градов своих»[20]. Вітаўт таксама вызваліў паселенных татар ад усялякіх падаткаў і пабораў. Дазволіў ім свабоду веравызнання, не прымушаючы іх змяніць рэлігію.

Калі Вітаўта папракалі ў тым, што ён няверных узнагароджваў і добра з імі абыходзіўся, ён адказваў: «І самых лютых жывёл кроткасцію магчыма ўсмірыць». У Франкфурце ачарнілі Вітаўта як ворага хрысціянства, бо ён дружна жыў з татарамі. Даўшы пасяліўшымся татарам вялікія правы і прывілегіі, забяспечыўшы іх на будучы час апекай дзяржавы і законаў, ён прывязаў іх да сябе і карыстаўся ў бітвах іх вялікай дапамогай. Татары лічыліся тады выдатнымі стральцамі, коннымі і былі непараўнальны ў баях. Памяць аб Вітаўце захавалася ў іх назаўсёды з рэлігійнай глыбокай пашанай: яго называлі у сваіх малітвах і паданнях Ваттад, што значыць на арабскай мове "вельмі моцны", «мацнейшы».

---

[19] Думін, С.У. Беларускія татары: Мінулае і сучаснасць. / С.У. Думін, І.Б. Канапацкі. Мінск: Полымя, 1993. С. 15.

[20] Мухлинский А.О. Исследование о происхождении и состоянии Литовских татар / А. Мухлинский. [Репринт. изд.]. Минск: Беларус. кооп.-выд. т-ва «Адраджэньне», 1993. С. 12.

У просьбе Сігізмунду I 1519 г. яны пісалі: «Не маем ужо слаўнага Вітаўта; ён не дазваляў нам забываць аб прароке, і мы, звяртаючы нашы погляды да святых месцаў, паўтаралі імя яго, як імёны нашых халіфаў. Мы прыносілі клятвы на мячы нашыя, што любім літоўцаў, калі яны ў час войн паважалі нас як ваеннапалонных, і пры ўступленні нашым у сію зямлю ўпэўнівалі, што гэты пясок, гэта вада, гэтыя дрэвы будуць для нас агульнымі. Ён вядомы нашым дзецям, і пры салёных азёрах (у Крыму) і ў Кіпчаке ведаюць, што мы ў зямле нашай не іншаземцы»[21]. Пераважная большасць татар, трапіўшы ў Літву, атрымала ад вялікага князя падараванні і ў зямельных адносінах набыла поўную незалежнасць ад знаці, паступова ўраўняўшыся з ёю і ў юрыдычных правах[22].

Прыток татар у Літоўскія ўладанні ішоў на працягу XV ст[23]. Прычынай міграцыі была міжусобная барацьба прэтэндэнтаў на трон у Ардзе, многія з іх шукалі ў Літве падтрымкі і сховішча. У XV ст. межы татарскай супольнасці былі яшчэ неакрэсленыя, размытыя, паколькі перасяленцы пакуль не адчулі сябе на чужой зямлі дастаткова ўпэўнена; ніхто не мог заручыцца, што заўтра ці праз год яны не вернуцца зноў у Арду. Да самага канца XV ст., як і на пачатковым этапе, рост татарскага насельніцтва ў ВКЛ адбываўся за кошт уцекачоў з Арды, бо Літва не вяла войнаў з татарскімі ханствамі.

Такім чынам, татары карысталіся ўсімі правамі грамадскасці і жылі на Літве, як на Радзіме: з сваёю верай, мовай, звычаямі. Спрыяльныя ўмовы, рэлігійная талерантнасць, спадчынныя землі з абавязкам несці вайсковую службу – усё гэта садзейнічала масаваму перасяленню татар на землі ВКЛ. Вялікі князь даваў ім тут прытулак, ахову ад заўсёдных войнаў феадальных груповак у Залатой Ардзе, свабоду жыць са сваёй рэлігіяй, звычаямі і мовай. Прымаючы на службу ардынскіх ханаў і іх атрады або надзяляючы палонных татар зямлёй з абавязкам несці вайсковую службу, літоўскія князі набывалі ў іх асобе вопытных воінаў, мелі на мэце задачы ўнутранай каланізацыі, асваенне маланаселеных тэрыторый краіны. Значыць, з'яўленне прадстаўнікоў та-

[21] Там жа.
[22] Гришин, Я.Я. Польско-литовские татары / Я.Я. Гришин. Казань: Татар. Кн. изд-во, 1995. С. 12.
[23] The peoples of the Grand Duchy of Lithuania / Ed.: G.Potashenko; Transl. from the Lith.: A.Holvoet. Vilnius: Aidai, 2002. C. 73.

тарскага этнасу на беларускіх землях стала вынікам як ваенных, так і дыпламатычных зносін ВКЛ з Залатой Ардой і татарскімі ханствамі, але яно адбывалася пераважна мірным шляхам праз саюз з Вялікім князем і паступленнем да яго на службу, хаця былі і палонныя татары, якія, тым не менш, захавалі свае этнічныя адметнасці.

Літоўскія кіраўнікі, прымаючы ў Літве прэтэндэнтаў на ханскі трон і іх паслядоўнікаў атрымлівалі выключную магчымасць уплываць на суадносіны сіл у Ардзе і сажаць ханаў са "сваіх" татар. Татары зберaглі свае спецыфічныя рысы і не зніклі сярод насельніцтва Вялікага княства Літоўскага, а аформіліся ў асобную этнічную групу, якая і зараз адрозніваецца ад карэннага насельніцтва Беларусі і Літвы.

II.
БЕЛАРУСЬ И ЕВРОПЕЙСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ

Рустам Матусевич
(ЕГУ, г. Вильнюс)

ПРОБЛЕМА ИДЕНТИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ СОЦИАЛЬНОМ ЗНАНИИ

The article considers reasons of the popularity of the concept «identity» in the contemporary social sciences. The author divides the causes of actualization of the identity in the scholarship in two groups: 1) the intellectual reasons (the formation of the problem field of neoclassical philosophy, the growth of the influence of social sciences that contextualized the self); 2) the structural causes (the emergence in the public sphere of the marginal social groups, the recasting of the nature of social status in the direction of the fluidity and the unsteadiness that leads to fragmentation of the social space, multiplying of identities and complication of the map of social interaction). In this connection the notion «identity» becomes a main tool that allows to conceptualize the changes in the contemporary society.

До настоящего времени Беларусь остается неизвестной зоной как для внешних наблюдателей, так и для самих белорусов. Вопросы «что такое Беларусь?», «кто мы, белорусы, такие?», «куда мы движемся или должны двигаться?» затрагивают непосредственно проблематику идентичности, даже когда в многочисленных попытках ответить на эти вопросы термин «идентичность» прямо не используется. Сформулированные вопросы касаются именно определения актуальной или желаемой специфики Беларуси. Однако проблема сегодня состоит в определении, на каком аналитическом языке мы собираемся нашу специфику обсуждать. Концепт идентичности как ключевое по-

нятие современной социальной теории предоставляет широкие аналитические возможности для исследования белорусской ситуации. Он позволяет включить Беларусь в контекст современных социологических дискуссий, чтобы сделать нашу страну хотя бы немного понятнее не только для внешнего мира, но и для нас самих.

Сегодня концепт идентичности активно используется во всех социальных науках. Степень распространенности этого понятия достигла такой точки, что среди аналитиков встал вопрос о факторах такой популярности или, иными словами, актуальности «идентичности».

Когда мы говорим о причинах актуализации проблемы идентичности, то речь идет в первую очередь о структурных и интеллектуальных предпосылках формирования современного академического интереса к проблематике идентичности или того, что принято под этим словом понимать. Мы имеем в виду дискуссию о релевантности термина «идентичность» и сомнения некоторых исследователей в том, что «идентичность» может выступать в качестве аналитического понятия социальной теории. Здесь, однако, мы не станем углубляться в терминологические споры, отметим лишь то, что для нас вполне приемлема позиция «гносеологического оптимизма» Г. Миненкова, который выразил ее следующим образом: «...Надо идти другим путем: тщательно разрабатывать процедуры аналитического использования данной категории, понимая всю ее тесную связь с реальными социальными и политическими проблемами» [5].

С какими же «реальными социальными проблемами» так тесно связано понятие идентичности? В чем истоки проблемы идентичности? Каковы причины актуализации проблемы идентичности в современном гуманитарном знании? Все авторы (например, С. Холл, З. Бауман), которые искали ответы на эти вопросы, начинали свое рассуждение с общей характеристики модерной эпохи и той концепции человеческой индивидуальности, которую она с собой принесла. Ведь понятие идентичности тесно сопряжено с понятием индивидуальности и субъективности[1]. Более того, само возникновение проблематики иден-

[1] У С. Холла, например, идентичность выступает в качестве синонима «субъекта»: выражение «концепция идентичности» очень часто заменяется выражением «концепция субъекта», что С. Холл, по-видимому, рас-

тичности стало возможным лишь в контексте модерной (и в то же время западноевропейской) концепции человека.

Для большей прозрачности дальнейшего рассуждения необходимо все же дать определение «идентичности». Скрещивая формулировки «Опыта словаря нового мышления» [7] и Г. Миненкова [5], можно предложить следующее определение: идентичность – это субъективное переживание человеком своей индивидуальности в контексте его отношения к другим, социокультурной жизни и темпоральности[2]. Таким образом, проблематизация идентичности в первую очередь предполагает проблематизацию человеческой субъективности (индивидуальности). Указание на индивидуальность необходимо для того, чтобы понять, почему такие, например, авторы, как З. Бауман и М. Заковоротная [4] начинают свое рассуждение о проблеме идентичности с описания процесса индивидуализации, под которым они понимают становление модерного взгляда на индивидуальность. Определяющими признаками модерного субъекта являются: 1) автономность («я не похож ни на кого на свете»); 2) суверенность («я сам себе определяю, что считать добром и злом, как действовать и кем быть в этом мире»). Именно эти два признака характеризуют понимание человеческой индивидуальности как *задачи* (на чем делал акцент З. Бауман, когда характеризовал процесс модерной индивидуализации), поскольку сначала происходит осознание своей уникальности или автономности, а затем актуализируется суверенность, которая и лежит в основе феномена самоформирования.

Однако для более полной характеристики общемодерного представления о человеке целесообразно противопоставить его средневековой концепции. Если С. Холл и З. Бауман отмечают главным образом структурный подтекст «рождения модерного субъекта», т.е. делают акцент на крушении социальной структуры традиционного общества и связанных с ней предписанных социальных статусов, то, например, Л. Баткин подчеркивает культурное (или социально-психологическое) отличие

сматривает в качестве полноправного эквивалента. Это связано с тем, что понятие идентичности, по сути, заменяет традиционный концепт субъекта, развивая и конкретизируя его содержание (см. [8]).

2 Вполне осознавая все многообразие определений идентичности, я здесь предлагаю лишь ту формулировку, которая поможет, как я надеюсь, оттенить мое изложение вопроса.

модерного человека от своего средневекового собрата. Границу между средневековым и модерным субъектами Л. Баткин предлагает осмысливать с помощью понятия личности. Само понятие личности, как отмечает Л. Баткин, возникает лишь в эпоху Возрождения. Понятие личности должно было концептуализировать модерное понимание человеческой индивидуальности (= автономность + суверенность). Хотелось бы привести несколько объемную, но важную цитату из статьи Баткина, описывающую отличия средневековой и модерной концепций человека: «Личность» же — это не средневековая «персона»[3], которая извне наделена отдельностью и жестко регламентирована, закреплена за неким своим готовым местом и долгом по божественному и социальному предназначению. «Персона» Абеляра свободна только в том, чтобы следовать благому Пути или уклониться от него, вести себя образцово (нормативно) или впасть в соблазн преступления нормативной границы.... «Личность» (как термин, понятие и актуальная реальность) появляется лишь в результате обретения индивидом сознательной способности к самоформированию, к обоснованию из себя, собою духовного выбора, социального поведения, жизненного пути. Тогда индивид становится трагически ответственен не только за приближение или удаление от Высшего, но и за выбор того, что же он, индивид, полагает Высшим. Отвечает за свои личные ценности, отвечает не только за себя, но и перед собой. Только при таком подходе, как мне кажется, современное понимание глубочайших различий между ментальными структурами разных цивилизаций доводится до полной последовательности: не то чтобы «индивидуальности» разных эпох были несходны по предикатам, но сами логические субъекты несходны. Например, если мы сравниваем личность нового времени и средневекового инди-

[3] Некоторые медиевисты, сталкиваясь с термином «persona» («персона») в средневековых текстах, переводят его как «личность», что, как отметил Л. Баткин, не совсем обоснованно. Термин «персона» указывает лишь на внешнее, чисто физическое отличие одного человека от другого, поскольку согласно средневековым представлениям, люди внутренне, т.е. в духовном или, выражаясь более современно, в когнитивно-психологическом смысле, совпадали. «Поэтому, – как подчеркивает Л. Баткин, – переводить средневековое слово «persona» как «личность», по-моему, все равно что, допустим, переводить выражение «сервиз на 12 персон» как «сервиз на 12 личностей» [1, 72].

вида – «персону», действующего, может быть, и своевольно, а не как подобает.., но никогда – никогда! – не поступающего (сознательно) своеобразно, суверенно. Даже «персонам» как ипостасям Троицы – впрочем, не «даже», но исходно мировоззренчески именно им – автономность «личностей» не присуща. Это было бы ересью или бессмыслицей. Напротив, они ипостасны, ибо суть Одно и Единое [1, 73]. Здесь важно подчеркнуть, как созвучны мысли Баткина – советского историка! – современным теоретикам идентичности. Более того, Баткину удалось охарактеризовать различия между средневековым и модерным пониманием человека со всеми историческими нюансами, которые неизбежно опускаются социологами.

Итак, модерный субъект родился. Как показывает С. Холл, он имеет свою собственную историю, у которой, к сожалению, весьма печальный конец: приходит время, и обстоятельства так складываются, что модерный субъект «умирает». С помощью метафор рождения и смерти Холл стремится убедить нас в том, что модерная концепция субъекта, которая в контексте ее противопоставления средневековью могла показаться монолитной или статичной, на самом деле не была таковой. В этой связи Холл выделяет три стадии, которые проходит в своей эволюции модерное понимание человека: 1) субъект Просвещения; 2) социологический субъект; 3) постмодерный субъект. Последняя, третья стадия и знаменует собой «смерть» модерного человека. Это значит, что на первых двух этапах модерная концепция содержала в себе некие базовые общие характеристики, которые позволяют ее отличать как от средневековой, так и от постмодерной субъективности. Холл, опираясь на Р. Уильямса, говорит, что таких характеристик было две: 1) субъект неделим, т.е. представляет собой такую целостность, которая унифицирована внутри себя и уже не может быть далее разделена; и в то же самое время 2) субъект – это такая целостность, которая является «единственной, особенной, уникальной» [8, 602].

Нетрудно заметить, что первый из приведенных признаков восходит к средневековому и в целом христианскому представлению, согласно которому в качестве этой «неделимой целостности», цементирующей отдельных индивидов, выступает Бог. В модерное время, как известно, место Бога или «неделимой целостности» занимает «белый обеспеченный образованный муж-

чина, европеец и/или американец, ... представляющий средний класс», т.е. некое абстрактное лицо по прозвищу «картезианский субъект». Смерть последнего, «претендовавшего на знание истины и построение рационального общества» [5], и положила начало эпохе постмодерной субъективности[4]. Но почему «умирает» «картезианский субъект»? Холл говорит, что децентрации модерного субъекта во второй половине XX в. предшествовали несколько влиятельных интеллектуальных традиций, которые легли в основу постмодернистского понимания субъективности. К числу последних можно отнести, прежде всего, марксизм, фрейдизм и структурную лингвистику. Эти традиции в разной степени содействовали аннигиляции двух столпов, на которых держалось модерное понимание человека: 1) существует некая универсальная сущность человека; 2) эта сущность является атрибутом отдельно взятого человека. Названные традиции соответственно выдвинули на первый план два других постулата, четкая артикуляция которых принадлежит, однако, не родоначальникам данных традиций, а их модерным последователям[5]: 1) никакой универсальной сущности человека не существует, поскольку 2) реальный индивид, т.е. отдельно взятый человек, не наследует с рождения некую неизменную сущность, которую он якобы должен реализовать в своей жизнедеятельности или которой он просто обязан соответствовать, а напротив, формируется и формирует себя в строгой зависимости от объективных, т.е. внешних по отношению к его «самости», факторов. В качестве последних в той или иной традиции мысли могут выступать самые разные вещи – от существующей в данном обществе структуры экономических отношений (марксизм) до языка, понимаемого как система знаков, которая существует лишь в некоем коллективном измерении, когда каждый из нас, по сути, не может считаться автором тех высказываний, которые он делает[6] (таково, по С. Холлу, понимание языка у Ф. Соссюра) [8, 608].

4 Однако еще задолго до начала постмодернизма глубокую и всестороннюю критику «картезианского субъекта», правда, с христианских позиций провел Ф. Достоевский.

5 Для марксизма – это Луи Альтюссер (1918–1989), для фрейдизма – это, например, Жак Лакан (1901–1981).

6 Здесь можно вспомнить одно из крылатых выражений структурной лингвистики, которое звучит следующим образом: не мы говорим языком, а язык нами.

Помимо интеллектуальных предпосылок существовали вполне отчетливые структурные факторы децентрации модерного субъекта: 1) выдвижение на передний план общества во второй половине XX в. «множества прежде маргинальных и подавленных социальных групп» (Г. Миненков); 2) текучесть и неустойчивость самих социальных статусов, которые индивиды стремятся занять или занимают (З. Бауман). Все это порождает утрату «целостности» индивидуального сознания и проблему его последовательности и преемственности[7]. Концептуализация децентрации и утраты целостности, и в какой-то степени их оправдание, проводится, например, Р. Брайдотти, которая стремится противопоставить каким-либо фиксированным идентичностям, в которых она усматривает дискурсы доминирующих групп, так называемое номадическое сознание. Брайдотти ратует за построение номадического субъекта, который «оставил всякую идею, желание или ностальгию по закрепленности» [3, 145]. Однако, что касается лично нашего восприятия подобной концепции (на ценностное отношение к своему тексту настраивает сама Брайдотти), то оно двойственно: с одной стороны, следует приветствовать борьбу с *социально* артикулированными фиксированными идентичностями, которые часто выступают как практики подавления и исключения, но, с другой, нам трудно принять (в субъективно-этическом плане) пафос Брайдотти, направленный на культивирование фрагментированности в качестве личной ценности. Хотя в социальной и политической ситуации постмодернизма, когда множество Других должны найти механизм, который помог бы им мирно сосуществовать, именно номадическое сознание, основанное на «включающей

[7] Среди возможных определений идентичности, которых, как известно, очень много, есть дефиниция, подчеркивающая тот аспект, что идентичность, как правило, указывает на некое единство и преемственность индивидуального или группового сознания. Именно в этом смысловом контексте нам становится понятным выражение С. Холла «кризис идентичности», которое, по-видимому, следует читать следующим образом: кризис преемственности и некой самотождественности сознания. Иными словами, речь идет о фрагментации сознания современного западного мира, хотя на индивидуальном уровне никакого кризиса идентичности может и не быть. Но всякий индивид и даже тот, кто обладает достаточно устойчивой идентичностью, не может не считаться с тем богатым ассортиментом самых разнообразных идентичностей, с которым он неизбежно встречается, выходя в этот мир.

схеме», дает надежду на построение более человечной реальности, в которой бы каждому нашлось свое место.

Итак, актуализация идентичности, связанная с идеей автономности и суверенности, сопряжена с неизбежной фрагментацией социального пространства, что ведет к потере единства в модерном обществе [6]. Автономизация и потеря единства, которые очень часто описываются с помощью таких выражений, как «смерть автора», «крушение метанарратива» и др., предполагает актуализацию феномена *различия*, т.е. того комплекса социальных практик и концептуальных структур, которые призваны выражать и описывать ситуацию сосуществования многочисленных автономностей. Феномен различия реализуется не только в поле социального взаимодействия, но и в отдельно взятом индивидуальном сознании. Модерный и тем более постмодерный индивид лишены устойчивой и заданной субъективности: модерный субъект формирует себя в контексте крушения традиции, а постмодерный человек – в ситуации необратимой децентрации и фрагментации этого мира. Иными словами, именно ситуация различия, т.е. необходимость для индивида каждый час, каждую минуту проводить границу между своим и чужим или просто опознавать в многочисленных Других, которыми насыщена повседневность «глобализирующего мира» (З. Бауман), свое либо чужое, стала источником или, точнее говоря, той реальной социальной проблемой, которая легла в основу современного взрыва интереса к проблематике идентичности.

Таким образом, причины актуализации проблемы идентичности можно подразделить на две группы: 1) интеллектуальные (связанные со становлением проблемного поля неклассической философии, а также с расцветом социальных наук, которые так или иначе контекстуализировали человеческое сознание); 2) структурные (вовлечение в публичную активность ранее маргинальных социальных групп, изменение природы социального статуса в постиндустриальном обществе в сторону его текучести и неустойчивости, что отражается на чувстве идентичности). Концепт идентичности в данной связи стал основным средством, позволяющим концептулизировать названные изменения в современном обществе.

Литература

1. Баткин, Л.М. К спорам о логико-историческом определении индивидуальности / Л.М. Баткин // Одиссей: Человек в истории / АН СССР. Ин-т всеобщ. истории. М.: Наука, 1990.
2. Бауман, З. Индивидуализированное общество. М.: Логос, 2002.
3. Брайдотти, Р. Путем номадизма / Р. Брайдотти // Введение в гендерные исследования. Ч. II: Хрестоматия. Харьков: ХЦГИ; СПб.: Алетейя. 2001.
4. Заковоротная, М.В. Идентичность человека: Социально-философские аспекты. Ростов н/Д : Изд-во Сев.-Кавк. научн. центра высш. шк., 1999.
5. Миненков, Г. Концепт идентичности: перспективы определения / Г. Миненков // Сайт белорусского интеллектуального сообщества http://belintellectuals.com.
6. Миненков, Г. Политика идентичности: взгляд современной социальной теории / Г. Миненков // Политические исследования. № 6. 2005.
7. 50/50: Опыт словаря нового мышления / Под. общ. ред. М. Ферро и Ю. Афанасьева. М., 1989.
8. Hall, S. The Question of Cultural Identity, *in* Hall, S., Held, D., Hubert, D. and Thompson, K. (eds). Modernity: An Introduction to Modern Societies. Cambridge: Polity Press, 1995.

Дмитрий Бойченко
(ЕГУ, г. Вильнюс)

КОСМОПОЛИТИЗМ И КОСМОПОЛИТИЧЕСКОЕ ГРАЖДАНСТВО В КОНТЕКСТЕ ЭВОЛЮЦИИ СОВРЕМЕННОЙ ЕВРОПЫ

New idea of Europe can be created in the dimension of cosmopolitanism. This approach will be relevant in the maximum degree to the transformations of daily life which have already occurred. Contemporary circumstances of glocal experience and translocal practices which were described by Ulrich Beck and Arjun Appadurai are the most important social diagnoses to shape the new European responsibility. Despite it today the way of Cosmopolitanization is not taken by majority of Europeans and some European states.

Что мы имеем в виду, когда произносим слово «Европа»? Как минимум, это определенное количество стран, между которыми существует политическая, экономическая, социальная и культурная взаимосвязь, основанная на территориальной близости государств. Однако такая взаимосвязь может существовать также между европейскими и неевропейскими странами. Нам, следовательно, стоит определить Европу также и как определенную идею. По мнению Дж. Диленти, в рассмотрении Европы как идеи стоит учитывать две основные особенности [12]: идея Европы не является эссенциалистской, но имеет проективный характер. Идея Европы – это конструкт, в исторической перспективе – определенное количество конструктов, следующих друг за другом; мы не можем говорить о развитии Европы как о независимой части света. Европа конструировалась под влиянием

стран, в нее не включенных, и сама оказывала влияния на эти страны, чтобы утвердить свой статус в тот или иной промежуток времени.

Таким образом, «Европа» – слово, не имеющее внеисторического содержания, но приобретающее новую значимость в каждый из исторических этапов. Общим у различных вариаций идей Европы является то, что в разное время они влияли на международные взаимосвязи европейских стран. При этом мы не можем говорить о целостности Европы в качестве гомогенного объединения государств. Разговор о европейском единстве должен быть дополнен тезисами о внутриевропейских противоречиях и конфликтах. Сейла Бенхабиб отмечает, что ни одно из обществ не может считаться изначально «контейнерным», так как культуры состоят из различных противоречащих друг другу дискурсов, которые делают границы государств проницаемыми. Иными словами, необходимость диалога между сообществами – изначальная потребность любой культуры с самого начала ее формирования, благодаря этому они обрели свою современную форму [5]. Мы можем говорить, следовательно, о противоречиях на трех уровнях: между европейскими и неевропейскими странами; внутри «Европы»; внутри отдельно взятых европейских стран.

Говоря о современной «Европе», следует отметить, что процессы ее развития во многом интенсифицируются и дифференцируются глобализацией. Фактически глобализация увеличивает значимость европейского контекста. И это вовсе не историческая случайность, но вполне закономерное следствие процессов, имевших место в культурной сфере еще до начала глобализации. Используя язык Ульриха Бека, можно сказать, что в результате глобализации процесс совместного развития культур привел к стадии их интернализации [3; 4]. Парадигмальным фактором современного этапа развертывания глобализации являются технические разработки, которые привели к интенсивному распаду представлений о национальных государствах как о замкнутых структурах. Ситуацию интернализации Бек называет космополитизацией изнутри. Повседневная жизнь по-прежнему проходит на локальном уровне, но ее не стоит больше понимать исключительно локально. Основной плюс космополитической перспективы – это включение Другого как значимого и необ-

ходимого [2]. По мнению Бека, термин «космополитизм» более эпистемологически релевантен для трансформаций современного мира, чем термин «глобализация», именно благодаря акценту на локальном [11].

Уместно также обратиться и к идеям Арджуна Аппадураи [9]. Сохраняя термин «глобализация», Аппадураи говорит о «глобализации изнутри». Одним из центральных понятий в его теории является «локальность». Аппадураи вводит феноменологическую дескрипцию данного термина: динамическое определение локальности как социальной практики, которая приводит к конкретным материальным результатам – к воспроизводимости, социальности и к реализации определенных видов деятельности. В понимании воспроизводства локальности центральное место занимают такие понятия, как «локальный субъект» и «локальное знание».

Локальность развивается во взаимосвязи с «соседскими общинами» – другими локальностями. Взаимосвязь между локальностями определяется как контекстуальная взаимозависимость – каждая локальность является контекстом для другой локальности, условием и средой ее существования. Для локальностей сегодня характерна детерриториализация – практики теряют свою привязанность к конкретным территориям и получают глобальное распространение. Теряется тождество между конкретным субъектом, коллективной идентичностью определенной общины и территорией их обитания. Особую значимость приобретают транслокальности – практики, место воспроизводства которых находится по разные стороны границ. Основными причинами трансформации локальностей являются глобальные потоки культурных символов, практик, информации и экономики, что ведет к изменениям в социальном воображении, опыте и биографии.

Несмотря на схожую морфологию терминов «локальное» (local) у Бека и «локальность» (locality) у Аппадураи, они не могут быть отождествлены, так как являются элементами разных теорий. Тем не менее, они концептуализируют идентичные ситуации: космополитизирующийся индивид, описанный Беком, исполняет транслокальные практики, анализируемые Аппадураи.

Если вернуться к нашей основной теме, то нет ничего парадоксального в том, что в качестве возможного пути развития

многие социальные и политические теоретики рекомендуют избрать для «Европы» путь трансформаций, истоки которых в космополитическом состоянии повседневного мира. Сегодня мы находимся в процессе нового открытия, нового утверждения культур – как взаимосвязанных, необходимых и зависимых друг от друга. Именно в данный период необходимо снова обратить внимание на тот факт, что культуры предрасположены к включению Другого, так как находятся в постоянной зависимости от него. Сегодня очевидно, что интеракция различных сообществ – это не один из вариантов их развития, но единственный вариант. Именно поэтому особое внимание при обсуждении идеи Европы необходимо обращать на сложность конструирования нового типа космополитической ответственности, необходимость которого проистекает из современной социальной констелляции.

Сегодня мы в любом случае имеем в виду космополитическую перспективу, когда говорим об изменениях в локальности как о разгерметизации локального в силу размывания правил модерните. Отношение к другому, согласно Энтони Гидденсу, лежит в основе столкновения фундаментализма и космополитизма: если фундаментализм стремится отвергнуть или ограничить Другого и восстановить «национальный контейнер», то космополитизм ориентирован на любое включение Другого. Сегодняшний спор происходит между ними [6]. От локального мы движемся к глокальному. В рамках космополитической интеграции Европы мы должны говорить о реализации глокальной европейской ответственности. Именно этот концепт особенно четко выявляет основные потребности трансформации публичной сферы и создания космополитического гражданства. И дискурс ответственности тут чрезвычайно важен, так как неправильная диагностика современного состояния повседневности может способствовать усилению фундаментализма в различных его формах.

Центральное место в дискурсе о новой идее Европы занимает индивид и его способности самостоятельно определять собственное существование с учетом ответственности перед Другим. Так, Дэвид Хелд говорит об основной ценности современной демократии как о создании комфорта [13, 290]. В то же время Диленти полагает, что концепция гражданства должна

быть поставлена в центр новой идеи Европы [12]. Можно сделать вывод, что в центре рассуждений о новой идее Европы находится космополитическая идентичность индивида, а именно – космополитическое гражданство. Следуя Юлии Кристевой, подобный тип гражданства вытекает из двух принципов: гостеприимство – космополитический гражданин сосуществует с Другим, что обусловливает его ответственность по отношению к Другому; идентификация с Европой – космополитический гражданин должен быть «агентом»[1] Европы [16].

Необходимым слагаемым реализации космополитической перспективы как принятия Другого является организация публичной сферы – создание среды, условий для самореализации. Проект космополитического гражданства смыслообразующий для следующей «Европы», он должен поддерживаться определенными демократическими процессами, для него следует создать собственное дискурсивное пространство.

Для прояснения новой модели публичности обратимся к теории Сейлы Бенхабиб. Бенхабиб не является теоретиком космополитизма, но ее оценки мультикультурализма близки к идеям космополитизма. Для нас важны следующие тезисы Бенхабиб: (а) идея относительно изначальной открытости и плюральности культур и (б) идея расширения сфер публичности и связанной с этим необходимости всеобщей образованности [5]. По Бенхабиб, вполне возможно расширение сферы публичного, поскольку культуры, между которыми должен установиться диалог, не являются гомогенными и в силу этого изначально предрасположены к диалогу. В свою очередь, Бек пишет о «диалогичности космополитического воображения», а Ханна Арендт о «расширении ментальности» [10].

Отсюда проистекают идеи делиберативной демократии, или «демократии обсуждения». «Обсуждение», о котором говорят упомянутые авторы, не ограничивается только институционализированными организациями, но является максимально широким. В качестве публичной сферы могут быть рассмотрены любые проявления обсуждений – от государственных организаций до приватных бесед. При этом уровень «компетентности» Бенхабиб приравнивает к уровню «информированности» и «образованности», настаивая на том, что производство знания яв-

[1] Термин Пьера Бурдье

ляется бесполезным, если это знание не востребовано индивидами. Только распространенная СМИ и осознанная индивидами информация может быть полезной для трансформаций.

Тезис Бенхабиб о необходимости «образованности» индивидов, на мой взгляд, является синонимичным тезису М. Нуссбаум о необходимости космополитически ориентированного образования [7]. И Нуссбаум, и Бенхабиб говорят о необходимости придания образованию релевантного статуса по отношению к современному миру. Только в том случае, если такой статус будет достигнут, мы сможем говорить о возможности солидарности с Другим.

Реорганизация сферы публичного и компетентность участников дискуссии – являются основополагающими для реализации космополитического гражданства, которое выступает тематическим ядром идеи следующей «Европы» Однако разработка космополитического проекта отнюдь не беспроблемна. Космополитическое будущее предугадать крайне сложно, так как у индивидов не существует космополитического прошлого, а, следовательно, нет и опыта грамотного использования космополитических возможностей жизненного мира. Те процессы, которые происходили в Европе до начала нынешней стадии развертывания глобализации, космополитическими назвать нельзя, так как в них отсутствовал вышеописанный аспект интернализации. В связи с этим проектировать будущее становится крайне сложно. Если в контексте первой модернити проблема будущего государства могла быть разрешена, так как существовала центральная рациональная легитимность государственных институтов, описанная Мишелем Фуко [8], то в контексте современных процессов глобализации такое преодоление становится в высшей степени проблематичным.

Необходимо рассмотреть, в чем выражается кризис всеобщего будущего в контексте ЕС. Обратимся к социологическим данным, приведенным Ф. Пичлером в статье «Насколько реален космополитизм в Европе?» [14]. Автор анализирует результаты опроса относительно территориального самоопределения современных европейских граждан: респонденты должны были определить свои приоритеты относительно принадлежности к стране, гражданами которой они являются, или же ко всей Европе в целом. Автор выделяет следующие типы групп (и иден-

тичностей): Most Cosmopolitan groups (первый тип идентичности в нижеследующем списке), в которую входят индивиды, расположенные к космополитической интеграции ЕС, и Hardly Cosmopolitan groups (второй, третий, и четвертый типы идентичности), группы, которые либо противостоят такой интеграции, либо занимают противоречивую позицию.

В соответствии с ориентацией на космополитическое гражданство в Европе можно, полагает автор, выделить следующие типы идентичностей: **космополитическая позиция** – индивиды, поддерживающие идею космополитической интеграции ЕС; **плюралистическая позиция** – индивиды, идентифицирующие себя, скорее, с Европой, чем с конкретной страной, но не поддерживающие космополитическую интеграцию; **партикуляристская позиция** – индивиды, включенные в данную группу, либо воздерживаются от суждений, либо отрицают как национальные, так и космополитические устремления; **исключительно национально ориентированная позиция** – индивиды, представленные в этой группе, отрицают космополитическое мировоззрение, придерживаясь национализма.

Данное исследование показало, что космополитическая позиция представлена значительным количеством европейцев, но, тем не менее, находится в меньшинстве относительно остальных трех типов идентичностей. Кроме того, были выявлены следующие интересные особенности современной космополитической ориентации индивидов: высшее образование делает индивидов менее национально-ориентированными. На мой взгляд, эту особенность можно связать с динамической системой современных программ обмена и глокальным характером представляемого знания; наиболее низкий интерес к космополитической интеграции проявляют индивиды, которые не являются гражданами Европы. По мнению автора, данная тенденция может считаться показателем того, что интеграция ЕС с другими странами может осложниться; к космополитической ориентации склонны те, у кого больше опыта мобильности: современные студенты, менеджеры. По возрастной категории все эти люди – до тридцати лет. Следовательно, самоидентификация европейских жителей во многом зависит от их жизненного опыта и возраста.

Для изменения описанной ситуации необходимо внедрение нового типа знания, которое откроет новые возможности в

конституировании другого, что поможет осознать коллективное будущее. Необходимо формирование космополитически компетентных индивидов. Бек проводит четкое разделение между знанием, которое следует из использования метода классической социологии, и знанием, которое предлагается в качестве космополитической социологии: «...Методологический национализм связан с влиянием на будущее общего для нации прошлого – воображаемого прошлого, в то время как методологический космополитизм связан с влиянием на настоящее глобального общего будущего – воображаемого будущего» [1, 9]. Диалогическое воображение здесь обозначает возможность общего будущего.

Однако, как отмечает Бенхабиб, знание является бесполезным, если оно не внедрено в общественное сознание. Как возможно такое внедрение? Бенхабиб использует термин Арендт «расширенная ментальность» [5]. Интерпретируя его в контексте современной социальной теории, можно сказать, что в данном случае речь идет об изменившемся характере социального воображения под воздействием современных СМИ, расширяющих наш опыт переживания других. Не следует, правда, забывать, что отношения к Другому имеют как минимум несистематический, а часто просто случайный характер. Проблема заключается в том, как именно перейти от социологического понятия «диалогического воображения» к повседневной «реализации расширенной ментальности». Ответом на этот вопрос может служить понимание публичности, предложенное Сейлой Бенхабиб.

Обратимся в этом контексте к нашей стране. Беларусь является примером авторитарной демократии[2] – демократии, которая использует недемократические методы для устранения собственной неспособности реализовывать демократическую систему в полной мере. Подобная несостоятельность сопровождается широким использованием дискурсов «независимости» и «суверенности», причем на основе апелляции только к повседневному и очевидному пониманию этих терминов. Это не отвечает формирующимся европейским политическим стратегиям. Согласно Беку, в рамках европейского или глобального контекста независимость должна рассматриваться как негативный феномен, так как ведет к герметизации страны, в то время

[2] Термин Ульриха Бека

как суверенность в качестве способности быть ответственным за состояние государства должна приумножаться нивелированием независимости [4].

В Беларуси до сих пор используется национальная перспектива развития, что превращает трансформирование повседневного мира в космополитическую инкубацию. Беларусь, таким образом, может рассматриваться как случай монологического дискурса. Перспективы, практикуемые в Беларуси, отвергают принадлежность к глобальному и европейскому контексту, настаивают на исключительной правильности собственной демократии, нивелируя плюральность дискурсов внутри страны, пытаясь вернуть форму классического модерного национального государства, в котором понятия суверенности и независимости совпадают. В Беларуси мы имеем дело с парниковым эффектом космополитизации – осуществляются попытки тщательного контролирования детерриториализация локального и локальностей. Если в дискурсе-монологе заходит речь о том, что в нашей терминологии может быть названо транслокальным или же детерриториализированным, то это происходит относительно внутригосударственного порядка. Интеграция популярна и актуальна только на определенной испытательной территории.

Однако и в таких условиях развитие гибридных идентичностей не прекращается, а детерриториализация не останавливается, но приобретает особенные, эксклюзивные формы. Аппадураи отмечает, что национальное государство стремится гомогенизировать практики, удерживая право на их производство, легитимацию и развитие [9]. При этом происходит не только уравнивание практик, но их «потустороннее» развитие – практики начинают образовываться за пределами официального дискурса, приобретая теневой характер. На мой взгляд, в контексте Беларуси мы можем говорить как минимум о двух способах «оттенения» практик – об обесточивании политической деятельности и о подрывной политической деятельности. Следствиями являются: стимулирование развития имплозивного характера социального и маргинализации альтернативных политических взглядов, путем отказа им в каком-либо типе легитимации.

Таким образом, процесс развития гибридных идентичностей в Беларуси сегодня может считаться ущербным. Происходит расслоение гибридного и постнационального – процесс раз-

вития гибридного не может обозначить себя в качестве постнациональной идентичности, ибо, говоря о постнациональной идентичности, мы имеем в виду трансформированное локальное. Гибридность в данном случае – это сопротивление официальной модели идентичности, конформности, это попытка формирования космополитической идентичности и космополитического гражданства в ситуации многочисленных запретов. Это попытка принять правила официального дискурса и использовать их в соответствии со своими целями, которые могут быть направлены как на личную выгоду, так и на новые политические проекты.

Итак, «Европа», как и другие идеи в эпоху глобальных процессов, должна трансформироваться в перспективу, которая смогла бы учесть все современные изменения в жизни европейских обществ. Сегодня метаморфозы, произошедшие с локальным и локальностями, располагают как к фундаментализму, так и к космополитизму. «Европа» находится в состоянии опасной открытости, что свидетельствует о необходимости конструирования новой европейской ответственности. Ракурс, предлагаемый современными теоретиками космополитизма, предполагает формирование данной идеи вокруг понятия «космополитическое гражданство». Адекватная реализация и поддержание последнего, в свою очередь, возможны при создании соответствующей публичной сферы и компетентных индивидов.

Современная ситуация трансформации локального и локальностей – иллюстрация не столько изменений зоны применения национальной перспективы, сколько свидетельство ее умирания. Механизмы и институты, которые функционировали в эпоху первой модернити, превращаются в мумифицированные подобия самих себе в эпоху модернити второй. Национальная перспектива трансформируется в мнимого Левиафана, который, при всех усилиях, уже не в состоянии контролировать многообразие общества. Конечно, национальная перспектива пока сохраняется, но форма ее существования уже никогда не будет прежней, так как современная европейская повседневность предполагает все большее использование космополитической перспективы.

Литература

1. Бек, У. Конец неолиберализма: Глобальное нашествие террора похоже на Чернобыль мировой экономики. Inosmi.ru: http://iicas.org/articles/library/libr_rus_15_11_00ll.htm).
2. Бек, У. Космополитическая глобализация. http://www.globalaffairs.ru/articles/2328.html
3. Бек У. Космополитическое общество и его враги / У. Бек // Журнал социологии и социальной антропологии. № 3. 2003.
4. Бек, У. Трансформация политики и государства в эпоху глобализации / У. Бек // Свободная мысль, XXI, № 7. 2004.
5. Бенхабиб, С. Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру. М. 2003. С. 125–176.
6. Гидденс, Э. Что завтра: фундаментализм или солидарность (интервью). Отечественные записки. № 1. 2003.
7. Нуссбаум, М.Патриотизм и космополитизм. Логос, № 2. 2006.
8. Фуко, М. Субъект и власть. В: ФУКО, М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. Ч. 3. М.: Праксис, 2006.
9. Appadurai, A. Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996.
10. Arendt, H. Crisis in Culture. In: Arendt, H. Between Past and Future: Exercises in Political Thought, New York: Meridian Books, 2006.
11. Beck, U. Cosmopolitanization – now! An interview with Ulrich Beck. Theory, Culture & Society, Vol. 18 (4). 2001.
12. Delanty, G. Inventing Europe: Idea, Identity, Reality. N. Y.: St. Martin's Press, 1995.
13. Held, D. Democracy and the Global Order: From the Modern State to Cosmopolitan Governance. Blackwell Publishers, 1995.HELD, D. Globalization, Cosmopolitanism, and Democracy: An Interview with David Held. Blackwell Publishers, 2001.
14. Pichler, F. How Real Is Cosmopolitanism in Europe? Sociology № 6. 2008
15. Varsamopoulou, E. The Idea of Europe and the Ideal of Cosmopolitanism in the Work of Julia Kristeva Theory, Culture & Society, Vol. 26(1). 2009. P. 24–44.

Василий Наумов
(ЕГУ, г. Вильнюс)

РОЛЬ СОЦИАЛЬНЫХ ДВИЖЕНИЙ В ГРАЖДАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Social movements, along with political parties play a significant role in socio-political life of contemporary democracies. As distinct from political parties, they do not pretend to take part in the direct exercise of power, but realizing their specific aims and functions, they do exert considerable influence on the political process. Existence of wide range of social movements, which struggle for their own interests, could be the indicator of developed civil society. In this paper, based on the work of Cohan and Arato, some aspects of struggle of social movements against the authorities are considered and some conclusions about the role which social movements play in civil society are made. Paper focuses on definition of social movement and civil society and considers their functions in modern society, according to the theory, elaborated by Cohen and Arato. Special priority is accorded to the ways of resistance of these movements against the penetration of instrumental logic of system into their lifeworlds.

Социальные движения – важнейший аспект политической и социальной жизни наций-государств во второй половине XX в. Хотя самые высокие шансы на успех движения имеют в демократических странах с развитым гражданским обществом, глобализационные волны, расходящиеся по планете, предоставляют возможность различным сообществам значительно влиять на политические события также и в авторитарных странах. Кроме того, новые информационно-коммуникативные технологии (ИКТ) предлагают индивидам и группам новые возможности по

формированию сообществ, распространению своих идей и организации коллективного действия. Интернет, в частности, стал основным инструментом мобилизации среди протестных групп. Группы освоили и такие тактики воздействия на правительство, как виртуальные петиции, онлайн-протесты, виртуальные забастовки, блокады, захват сайтов, атака электронной почты (e-mail bombs), веб-атаки (web hacks), компьютерные вирусы и т.д.

Однако насколько успешны действия современных социальных движений? За более чем три десятилетия социологи и политологи разработали множество подходов к исследованию новых социальных движений, анализируя различные их стороны, – от причин их возникновения до механизмов привлечения новых членов. В то же время гораздо меньше внимания уделяется влиянию, которое социальные движения оказывают на общество и политику, как в случае своего успеха, так и в случае провала. Как отмечают Коэн и Арато, чтобы продемонстрировать, что социальные движения представляют собой «важнейший динамический феномен, который обладает способностью к реализации позитивных возможностей модерного общества, необходимо обратиться к теории гражданского общества» [3, 492]. Это позволит вплотную приблизиться к пониманию логики, основных целей и возможностей современных социальных движений. Коэн и Арато подчеркивают, что вопрос о защите гражданского общества от вмешательства государства является ключевым для современных коллективных акторов, которые борются за автономное и демократическое общество (новые социальные движения: движения за защиту окружающей среды, феминистские движения и т.д., стремились к сохранению своей идентичности, изменению дискриминационных практик, а также демократизации общества) [3, 492]. Основной целью этой статьи является попытка продемонстрировать, на основе тезисов книги Коэна и Арато «Гражданское общество и политическая теория», что, борясь за сохранение своих коллективных идентичностей, а также за автономию гражданского общества, современные социальные движения как в случае успеха, так и неуспеха своей деятельности, в значительной мере влияют на гегемонические практики и властные отношения.

Прежде всего необходимо отметить, что в данной статье гражданское общество понимается в духе Грамши как простран-

ство состязания культурных значений и интерпретаций, в котором различные группы стремятся установить гегемонию одних значений над другими, а также бороться с властью государства, которое стремится подчинить сообщества своей инструменталистской логике. Уходя от односторонней трактовки гражданского общества Маркса, Грамши в труде «Тюремные тетради» разрабатывает собственную теорию, в которой рассматривает гражданское общество с точки зрения активного субъекта истории, а не объективных исторических условий, а также жестко структурированных отношений базиса-надстройки [2, 82]. Как следствие, гражданское общество, понимаемое как совокупность духовной и интеллектуальной жизни, является своеобразным медиумом между базисом и вторым важнейшим элементом надстройки, – государством. Причем исторический актор, осознавая необходимость и объективность конкретной исторической конфигурации материальных отношений, обретает свободу (посредством «катарсиса»), переходя из экономической (или «эгоистическо-чувственной») сферы в этико-политическую сферу, или гражданское общество, и может использовать экономическую сферу в качестве средства для достижения своей цели [2, 87]. Далее исторический актор стремится установить культурную гегемонию посредством борьбы за преобладание одних значений над другими и захватить государственный аппарат. Таким образом, первым важным отличием концепции гражданского общества Грамши от концепции Маркса, в которой отношения между базисом и надстройкой представлены в форме жестко-структурированных отношений между причиной и следствием, является то, что активный субъект истории может использовать базу, или совокупность материальных отношений, в качестве инструмента для достижения своих целей. Второй важный аспект теории Грамши – преобладание идеологического фактора над институциональным: идеологии, исток которых находится в гражданском обществе, рассматриваются как силы, способные создавать новую историю и вести к формированию новой конфигурации властных отношений [2, 91]. Именно стремление к культурной гегемонии позволяет говорить о социальных движениях как основных акторах, способных к трансформации общества. Несмотря на то, что Грамши говорит о рабочих движениях, борющихся за власть, на мой взгляд, его концепция с ак-

центом на важность культурного измерения представляет собой адекватный инструмент и для анализа современных социальных движений.

Таким образом, именно в работе Грамши впервые появляется концепт гражданского общества как пространства борьбы за культурные значения, концепт, который во многом определил современное понимание этого феномена. Движения стремятся «взломать» властные механизмы, регулирующие деятельность сообществ при помощи законов и капитала, и построить автономное гражданское общество, которое представляет собой медиум свободной и добровольной интеракции между индивидами и является питательной средой для формирования коллективных идентичностей.

Далее, обратившись вслед за Коэном и Арато к концепции коммуникативного действия, а также модели дуалистической социальной теории Ю. Хабермаса (основанной на противопоставлении жизненного мира/системы), попытаемся продемонстрировать принципиальный конфликт, лежащий в основе становления модерного общества. На мой взгляд, теория Ю. Хабермаса предлагает адекватный концептуальный инструментарий для анализа деятельности социальных движений, а также их противостояния государству.

Анализируя феномен модерна, немецкий философ отмечает, что такие отличительные черты культурного модерна, как высокая степень саморефлексивности социальных акторов, а также децентрированная субъективность ведут к возникновению новых интерпретаций феноменов культурной, политической и социальной жизни, которые существенно отличаются от традиционных. Кроме того, эти черты способствуют модернизации жизненных миров [5, 369]. Согласно другому тезису Хабермаса, технократические проекты административных элит и капиталистические принципы экономического развития препятствуют процессу дальнейшей модернизации жизненных миров, «замораживая» традиционные отношения доминирования и ведя к «избирательной институционализации» возможностей модерна [3, 526].

Далее, вслед за Коэном и Арато, реконструируем категории гражданского общества в терминах противопоставления: жизненный мир – система как отражение противостояния; граж-

данское общество – государство. Основное отличие *жизненного мира* от *системы* заключается в базовом принципе их организации: в то время как жизненный мир основывается на коммуникативном действии, в основе системы лежит принцип инструментального или стратегического действия. Данное различие соответствует двум видам рациональности, – коммуникативной (ориентированной на достижение консенсуса) и инструментальной (преследующей сугубо прагматические цели) [6].

Принцип коммуникативного действия, являющийся важнейшим аспектом теории Хабермаса и концепции Коэна и Арато, может быть определен как «лингвистически опосредованный интерсубъективный процесс, в результате которого акторы налаживают межличностные отношения и координируют свои действия, что подразумевает обсуждение актуальной ситуации, установление разделяемых норм, а также выработку *консенсуса* по тому, или иному поводу» [3, 522]. Подчеркивается, что в ходе открытой коммуникации любой аспект культурного знания может быть поставлен под вопрос и подвергнут критике посредством выдвигания притязаний на значимость (validity claims).

Прежде чем перейти к объяснению функций социальных движений в теории Коэна и Арато, необходимо кратко остановиться на основных различиях между жизненным миром и системой, ключевыми элементами дуалистической теории Хабермаса [4].

Система понимается как полностью рационализированное измерение, основными принципами которой являются эффективность, рациональный просчет, предсказуемость и контроль. Рационализированный характер системы означает, что индивид сводится здесь к детали в механизме, который функционирует для достижения прагматичных целей. Соответственно, система не оставляет места для коммуникативного действия, в результате которого могут возникнуть ценности и нормы.

Жизненный мир определяется как пространство совместно разделяемых смыслов, основой которых являются ценности, устанавливаемые с течением времени в ходе личных контактов в рамках различных социальных групп (от семьи до сообщества). Жизненный мир основан на коммуникативном действии: люди стремятся достигнуть согласия по любому поводу, – от рядовых событий повседневной жизни до целей коллективного действия

и тонкостей государственной внешней политики. Таким образом, лишь коммуникативное действие обладает потенциалом к порождению интерсубъективно разделяемых ценностей и норм.

Основная проблема модерного общества, согласно Хабермасу, – колонизация жизненных миров императивами и функциональной логикой системы: у членов сообществ становится все меньше возможностей для коммуникативного действия. Их взаимоотношения все более опосредованы деньгами и властью, которые реифицируют и подрывают культурные ресурсы, необходимые для сохранения и создания личных и коллективных идентичностей. Роль гражданского общества в данном контексте, как подчеркивают Коэн и Арато, заключается в *деколонизации* этической жизни от власти функциональных императивов с целью сохранения потенциала для демократических практик. Причем гражданское общество в данном контексте – это "пространство социальных интеракций между экономикой и государством, которое состоит из приватной сферы (особенно семьи), сферы ассоциаций (особенно добровольных ассоциаций), социальных движений и различных форм публичной коммуникации" [3, 451].

Социальные движения являются основными коллективными акторами, способными защитить жизненные миры от функционалистских императивов системы и сохранить хрупкие коллективные идентичности, возникшие в результате коммуникативного действия. Целью социальных движений, по Коэну и Арато, является борьба за фундаментальные права, защита автономии гражданского общества от вмешательства государства, а также стремление к демократизации всех тех институтов гражданского общества, где властвуют дискриминация и неравенство. Таким образом, социальные движения не только реализуют либеральный проект защиты общества от государства, но также выступают против любых форм доминирования [3, 452].

Соответственно, в ходе борьбы движения применяют две стратегии для достижения своих целей – защитную и контратакующую:

1) Первая стратегия, которую Коэн и Арато называют «политикой идентичности», относится к защите новых и старых форм идентичности, а также к сохранению автономии гражданского общества (движения стремятся сохранять в неприкосно-

венности и развивать коммуникативную инфраструктуру жизненного мира, а также стимулировать возникновение новых институциональных измерений в гражданском обществе, которые возникают в результате борьбы за новые значения) [3, 515].

2) Контратакующий аспект выражает стремление движений бороться за контроль над социальными институтами и их демократизацию. Основными тенденциями в рамках данной стратегии являются, с одной стороны, акцент на «политике включения в политический процесс», – то есть формирование организаций, которые оказывают давление на государство и экономическую систему с целью включения в политический процесс и получения материальной выгоды, с другой, «политика влияния», в рамках которой движения борются за свои права и инициируют проекты реформ институтов [3, 526].

Итак, основные средства в борьбе социальных движений за демократизацию гражданского общества и защиту его автономии от экономической и административной колонизации – это создание *сенсоров* внутри политических и экономических институтов (что происходит в результате институциональной реформы), а также демократизация государства (благодаря политике влияния и включения). Эти стратегии способны открыть реформированные институты для новых идентичностей и эгалитарных норм, артикулированных в пространстве гражданского общества. Административная и экономическая колонизация гражданского общества, которые ведут к "замораживанию" социальных отношений подчинения и созданию новых зависимостей, могут быть приостановлены и контролируемы только при комбинации усилий коллективных акторов и использовании обоих стратегий [3, 526]. Коэн и Арато особо подчеркивают важность борьбы движений за права той или иной социальной группы, в результате чего ограничивается вмешательство государства в деятельность сообществ, составляющих гражданское общество. Если социальному движению удается добиться признания прав какого-либо сообщества, то государству приходится автоматически ставить границы своему вмешательству [7].

Таким образом, вышесказанное позволяет продемонстрировать справедливость тезиса Коэна и Арато о том, что социальные движения являются позитивными социальными элементами, которые способны реализовать скрытые возможности модерного

общества. В случае успешной борьбы с гегемоническими представлениями/значениями, насаждаемыми властью, движениям удается изменить дискурсивное пространство, отстоять свои коллективные идентичности, а также, посредством трансформации институтов гражданского общества, изменить отношения доминирования/подчинения.

Литература

1. Грамши, А. Тюремные тетради. М.: Издательство политической литературы, 1991.
2. Bobbio, N. Gramsci and the Concept of Civil Society. Civil Society and the State: New European Perspectives. London: Verso, 1986.
3. Cohen, J.L., Arato, A. Social Movements and Civil Society // Civil Society and Political Theory, Cambridge, MIT Press. 1992.
4. Frank, A.W. Notes on Habermas: Lifeworld and System. May 3, 2009. http://www.ucalgary.ca/~frank/habermas.html
5. Habermas, J. The Theory of Communicative Action. Vol.2. Cambridge: Polity, 1984.
6. Krey, P. The Life-World and the Two Systems. May 3, 2009. http://peterkrey.wordpress.com/2007/07/27/habermas-life-world-and-the-two-systems-expanded-nov-8-2004/
7. Lawler, J. Book review: Cohen and Arato. April 30, 2009. http://archives.econ.utah.edu/archives/pen-l/1994m02/msg00133.htm

Вольга Давыдзік
(ЕГУ, г. Вільнюс)

СПЕЦЫФІКА НАЦЫЯБУДАВАННЯ Ў БЕЛАРУСІ НА СУЧАСНЫМ ЭТАПЕ

The goal of article is to analyze ways of designing and representation of national identity from outside an official state vertical and oppositional civil-political associations which structure an image of the nation and national idea in Belarus. The various strategies of such designing are considered and also the categories which are representing itself as a frame for research are resulted. Among the cores the following is allocated: national identity, nationbuilding, language, patriotism, distributive justice, the Order. Also it is meant to reveal specific and general tendencies which provide problem points in constructing an image of the uniform nation. Such negative reflexion provides construction of the future positive program in transformation of civil society and political system in Belarus.

Стасункі паміж афіцыйнай уладнай вертыкаллю ды апазіцыйнымі грамадска-палітычнымі аб'яднаннямі атаясамляюцца з лініяй напругі, якую немагчыма ані змясціць, ані вырашыць кампрамісам, бо гэтая напруга пазіцыянуецца як фатальная. З аднаго боку, гэта праблема барацьбы дзвух палітычных воляў, з іншага – гэта супрацьстаянне паміж дыскурсамі аўтаноміі ды ўладарання [4]. Пад афіцыйным дыскурсам разумеецца ўладны апарат, цалкам падпарадкаваны асобе Прэзідэнта А.Г. Лукашэнкі, разам з ідэалагічнымі ворганамі ды ўтворанымі дзеля здзяйснення ідэалагічнага курсу партыямі і арганізацыямі (БРСМ, РГА «Белая Русь»).

Менавіта будаванне сацыяльнай дзяржавы ўкладаецца ў нарматыўны панятак нацыянальнага праекту на прынцыпах гуманістычнасці ды салідарызаванасці членаў грамадства пад цэнтралізаваным забеспячэннем гарантый. Тут існуе небяспечная тэндэнцыя рабіць вобраз добрага жыцця, прынцыпы якога эксплікаваны ў афіцыйных дзяржаўных дакументах. Гэты вобраз прыводзіць да знікнення працэдурнасці палітычнага працэсу і ўтварэння цэнтралізаванай сістэмы размеркавання дабротаў ды абуджае памкненне да салідарызацыі грамадскай супольнасці з уладнымі праграмамі.

Прывядзем яшчэ адну цытату з «Галоўных прынцыпаў дзяржаўнай палітыкі»: «У Беларусі склалася эфектыўна дзеючая сістэма справядлівага размеркавання ўзнагароджання за працу, сацыяльнай абароненасці маламаёмных грамадзян і павышэння сацыяльнай абароны насельніцтва ў цэлым. Задача цяпер ставіцца так: законы Рэспублікі Беларусь аб чалавеку, яго патрэбах павінны быць эталонамі сацыяльнай справядлівасці» [9]. Зразумела, што ўсе працэсы па стварэнню сацыяльна забяспечанага грамадства скіраваны ў будучыню, таму мы маем справу не проста з праектам, а абсалютна футурыстычным уяўленнем, якое робіць праекцыі і арыентуе на цьмянае, амаль бессвядомае разуменне, што жыццё нашчадкаў будзе забяспечаным. Гэта яшчэ адна пераемная лінія, якая лучыць з савецкім часам, але, разам з тым, стварае неасавецкую мадэль, бо ўладны механізм карыстае з іншых прыёмаў і тэхналогій маніпуляцыі[1].

[1] Запэўненні ў эфектыўнасці эканамічнай палітыкі прынцыпова характэрны для любога ўладнага апарату, але ў таталітарных сістэмах такія запэўненні становяцца літаральна назойлівымі амаль да абсурду. Так, на пытанне журналіста «Еўраньюс»: «Господин президент, финансово-экономический кризис затронул и Белоруссию. Сильно он ударил по стране?» Прэзідэнт Беларусі заявіў наступнае: «Что касается финансового кризиса, то он бы нас вообще не коснулся. Мы не бросили свою экономику на “Уолл-Стрит” или же на какую-то другую биржу. Но из России, вы это знаете, когда россияне все встали в очередь в банки и начали менять рубли на валюту, на доллары, переводить в евро, он немного коснулся и нас. Поэтому мы часть золотовалютных резервов направили на поддержание нашей валюты. И вынуждены были, чтобы получить, в том числе кредиты от Международного валютного фонда и прочее, где-то девальвировать процентов на 20 нашу валюту» (Интервью Лукашенко телеканалу Euronews).

Але галоўным тут з'яўляецца праблемны момант размеркавання каштоўнасных сэнсаў. Панятак справядлівасці, які кожны раз узнікае на авансцэне, прыцягвае да сябе ўвагу і спрабуе рознымі чынамі спраўдзіць пазітыўнасць свайго сэнсавага кантэнту. Да прыкладу, паводле лібертарыянца Р. Нозіка [6, 188], размеркавальная справядлівасць, якая найчасцей фігуруе ў стасунку дзяржавы да грамадства, прывязаная да пэўных параметраў («пабежнае размеркаванне»), правакуе стварэнне цэнтралізаванай сістэмы размеркавання. Тады справядлівасць пазбаўляецца сваёй гістарычнасці. Бо тыя факты, якія прывялі да тых ці іншых вынікаў размеркавання, больш не улічваюцца, у іх адпадае патрэба, бо па выніках размеркавання, якой бы колькасцю дабротаў не валодаў кожны індывід, галоўным прынцыпам застаецца сам механізм размеркавання, яго эфектыўная праца, дзе асноўны акцэнт ставіцца на слове «праца». Такім чынам, сістэма размеркавальнай справядлівасці можа быць толькі напалову празрыстай для індывідаў, якія ёсць кропкамі высілкаў гэтай сістэмы. Да таго ж, індывіды могуць цалкам быць незацікаўленымі ў тым, каб перад імі разгортваліся ўсе ступені працэсу размеркавання сацыяльных дабротаў, бо для іх наступае момант, калі ўладны апарат, які па сутнасці ўтрымлівае манаполію на ўсе рэсурсы, даброты ды інструменты эканомікі, пераконвае іх у эфектыўнасці падобнага размеркавання. Менавіта у беларускім уладным апараце, асабліва ў межах ідэалагічнага органу, робіцца стаўка на тое, каб пераканаць сацыяльных індывідаў у справядлівасці размеркаваўчай сістэмы, што абапіраецца на сістэму «сацыяльных заахвочванняў». Гэта значыць, што кожны працоўны ўклад мае сваю адпаведную структуру ўзнагародаў, якая непразрыстая для індывіда, але спрацоўвае на прынцып задавальнення.

Да таго ж, сістэма сацыяльнага заахвочвання функцыянірue і падтрымліваецца дзякуючы закладзеным туды вітальным сэнсам не толькі паняцця «справядлівасць», але і дапасаваных уяўленняў «патрыятызму» ды «нацыі», якія дазваляюць найбольш шчыльную кансалідацыю вялікай супольнасці, атрыманне палітычных дывідэнтаў ад гэтай супольнасці і індульгенцыі на размеркаванне рэсурсаў. Вера ў тое, што існуючая сістэма справядлівая па сваёй сутнаці і эфектыўная, бо вядзе сваю традыцыю з абсалютна блізкага, разумнага ды знаёмага гістарычнага пункту, спрашчае праблему цэнтралізацыі ўсіх ворганаў кіравання ды асобных

індывідаў, якія з цягам гістарычнага часу інтэгруюць у сябе панятак пра неабходнасць цэнтралізацыі ўсіх уладных інтэнцый і ўтварэння шчыльнага кола суайчыннікаў, аб’яднанае ды апантанае ідэяй патрыятызму. Згодна з развагамі Ч. Тэйлара, патрыятызм ёсць менавіта тая маса сэнсаў, якія забяспечваюць карэляцыю паміж свядомасцю сепаратызаванага індывіда ды супольнасцю, надае вагу і анталагічны сэнс мы-ідэнтычнасцям. У гэтых стасунках панятак патрыятызму грае выключна значную ролю, бо менавіта ягонае эфектыўнае тыражаванне прыводзіць да еднасці і да магчымасці сумеснага пражывання [8, 446]: заклапочанасць лёсам усіх тых, невядомых прыватнаму «Я», ананімных масавых плыняў людзей, ператвараецца ў тэматызаванае поле спарадычных сэнсаў, дзе паўстаюць вобразы нацыянальных герояў і ахвяр іх гераізму – дзяцей, жанчын, старых. Падобная тэматызацыя гамагенай прасторы ёсць цалкам рацыяналізаваны працэс цэнтралізацыі асноўных механізмаў кіравання і ўладарання над грамадскай супольнасцю.

Для Рэспублікі Беларусь патрыятызм разам са справядлівасцю застаецца паняткам апальным ды маніпуляцыйным. Зрэшты, можна адзначыць, што менавіта пры дэспатычным ладзе актуалізуюцца карэляты гэтых паняткаў, з тым, каб аб’яднаць людзей у нацыю. У гэтым механізме асноўнымі карэлятамі патрытызму паўстаюць, безумоўна, лібідыяльны вобраз Ворагу ды вытворная адсюль апазыцыя сваё/чужое. Гэтыя прадукты раскладання патрыятызаванай ідэалогіі ва ўмовах дэспатызму ёсць тыя межы, якія накладаюцца на грамадскую супольнасць і перафармоўваюць яе ў крыніцу палітычных дывідэндаў. Такім чынам, грамадская супольнасць пераўтвараецца ў носьбіта зацвярдзелых уяўленняў пра добрае жыццё, што ўзмацняе пачуццё патрыятызму да варожасці ды фармуе патрэбу ў справядлівай дзяржаве, ў абароне гэтай справядлівасці.

Такім чынам, асноўнымі кропкамі палітычнага ўплыву дэспатычнага рэжыму, у прыватнасці беларускага, ёсць патрыятычнае пачуццё ды размеркавальная справядлівасць, якая базуецца на пэўных параметрах таго, якім чынам атрымоўваецца размеркаванне рэсурсаў паміж удзельнікамі працоўнага працэсу, аднак не ўлічвае гісторыі атрымання гэтых рэсурсаў, што вынікае непасрэдна з «Галоўных прынцыпаў...». Гэта ўсё прыводзіць да памкнення ўсталяваць дамінаванне Парадку як стрыжаню, ці кропкі,

фармавання космасу нацыі, выйсце з якога раўнуецца з выйсцем у хаатычную адсутнасць бюракратычнай структуры.

Баўман аналізуе практыкі ўсталявання парадку, дзе апошні ёсць пэўнай мысленай практыкай, як і культурнай стратэгіяй класіфікацыі, аб'яднання ў групы, развядзення па розным прыкметам, усталявання межаў, класаў, відаў, родаў, інш. Такім чынам, выбудоўваецца *культура рознасцяў* – прадукт гэтага раздзялення, але не яго матывацыя [3]. А сам канцэпт *Парадку* аналізуецца таксама ў маштабе працэсу глабалізацыі і вызначаецца як палемічная катэгорыя, бо мае розныя канатацыі для тых, каму належыць улада, і для тых, над кім яна здзяйсняецца.

Момант выхаду ў глабальны кантэкст вельмі небяспечны для дэспатычных палітычных ладаў, прыватна для беларускага Прэзідэнта – звычайна гэта ёсць пункт дыскусіі ды кантралявання. Тыя працэдуры, якія выпрацоўвае ўладны орган дзеля забеспячэння лакалізацыі большай часткі насельніцтва ў зачыненых анклавах, у тым ліку носяць і матэрыяльны характар, а не толькі заканадаўчы ці нарматыўны. З памкнення абмежаваць глабальную мабільнасць таксама фармуецца ўяўленне пра наяўнасць ды неабходнасць існавання пэўнага *Парадку* ці ладу нацыяіснавання ды нацыятварэння. Наднацыянальныя дзяржавы, капітал ды іншыя ўтварэнні ўсталёўваюць іншую форму сацыяльнага кантролю пасярод хаатычнага свету глабалізацыі і віртуалізацыі. З гэтага для чалавека ў новым неўладкаваным свеце становіцца ўласцівым абрыванне культуры прывязанасці да рэчаў, месцаў, а праблема дабрабыту звязана з магчымасцю ўтрымацца ў хаосе. Праблема ў тым, што глабальны кантэкст, у які можа быць упісана Беларусь, мусіць ніколі не пашырыцца да сваёй глабальнасці. Сусветная супольнасць мусіць застацца за празрыстай сценкай, бо гэта пагражае размываннем нацыянальных ды ўладных межаў з прычыны адсутнасці новых тэхналогій і рэсурсаў, каб гэтыя тэхналогіі ажыццяўляць.

Для Баўмана істотна праблема разрыву з традыцыяй, якая не належным чынам вырашала праблемы вызначэння пытання пра ідэнтычнасць. Баўман звяртаецца да больш шырокай праблематыкі ідэнтычнасці як праблемы постмадэрніці, якую трэба вырашаць іншымі сродкамі і з пункту гледжання пастаноўкі іншых пытанняў пра ідэнтычнасць і пра індывідуалізацыю ў грамадстве. Аўтар вызначае і шляхі, як пазбегнуць канфліктных

сітуацый у культурах, што сталі відавочнымі разам з пашырэннем рознасцяў у глабальным свеце. Такім чынам, для Баўмана важным з’яўляецца акцэнт на дынамічнасць, бо гэтага патрабуюць абставіны і ўмовы сацыяльнасці. Гэтакі вызваленчы патас не ўласцівы постсавецкім краінам, у прыватнасці Беларусі, дзе патэрналізм, адсутнасць палітычнай волі ды немагчымасць выхаду ў публічную прастору прыватных актараў гуляюць адну і тую ж гульню – усталяванне парадку і замацаванне сталых значэнняў за трывалымі знакамі.

Альтэрнатыўны праект нацыябудавання: pro et contra

Пад апазіцыйным дыскурсам, рухам, альтэрнатыўным мысленнем, адраджэнскім рухам маюцца на ўвазе прадстаўнікі партый АГП, БНФ, МФ, БХП – найбольш буйныя суб’екты правага руху. Прычыны таму, што левы рух на Беларусі прэзентаваны зараз вельмі невыразна, а радыкальныя рухі спарадычныя і не маюць дастаткова рэпрэзентатыўных праграм.

Нацыянальная культура, што імкнецца да захавання сваёй гамагеннасці, тэрытарыяльнасці, прыналежнасці да аднаго этнасу, па сутнасці, натуральным чынам не можа супасці з гэтымі пастаўленымі ўласна сабе межамі, бо транскультурнасць паглынае саму гэту магчымасць. «Гамагенная нацыянальная культура ніколі не была рэальнасьцю, яна была хутчэй культурнай утопіяй эўрапейскай мадэрнасьці, якой надавалася пэўная нарматыўная вартасць» [2,115]. Такім чынам, можна адразу зазначыць, што тыя спробы будавання нацыянальнага праекту, якім так апантана захапляюцца многія з прадстаўнікоў больш-менш уплывовых палітычных партыяў (МФ ці БХП, да прыкладу), абсалютна неспалучальны з тым, што называецца ліберальнай дэмакратыяй ды палітыкай аўтаноміі. Бо нацыянальная ідэя, якая вымагае памкненняў да фармавання нацыі, супярэчыць ідэі свабоднага фармавання праекту сябе ды свабоднага палітычнага ўдзелу. Нацыянальная ідэя тады ёсць тым, што робіць немагчымым аганістычны палітычны ўдзел, бо яна выключае прысутнасць Іншага ў практыцы паспяховага канструктыўнага дыялогу: што можна яшчэ вырашаць там, дзе ўсё і так прадвызначана?

Відавочна, што тэндэнцыя да фарміравання нацыянальнай ідэі ёсць заганнай і прыводзіць толькі да клінічнага існавання ў анклаўнасці тады, калі сусветныя працэсы размываюць бар'еры, якія штучна ўзнікаюць на шляху глабалізацыі. Тыя часы, калі больш развітыя краіны ўзмацнялі свае нацыянальныя рухі ды канструявалі нацыянальныя ідэі, для Беларусі, нажаль, даўно прайшлі. Намі згублены той момант, калі магчыма было кансалідаваць грамадства пад сцягі нацыянальных рухаў і праектаў. Сучасны стан рэчаў магчыма вырашыць толькі за кошт строгай рэвізіі паняткаў нацыі ды нацыянальнага праекту (ідэі, душы) ва ўмовах Беларусі ды прапановы іншай сістэмы паняццяў, якія б змаглі забяспечыць суверэннасць дзяржавы ды грамадскае супольнасці, але пры гэтым не тармазілі б ягонага развіцця.

Адзін з магчымых варыянтаў перасэнсавання паняткаў, у якіх трэба разумець Беларусь, прапануе В. Акудовіч, аналізуючы стан постмадэрна ў межах беларускай інтэлектуальнай прасторы. Вобраз балота, людзей на балоце, дэцэнтраванасць прасторы балота ёсць яскравы прыклад анталагічнага прынцыпу, які адлюстроўвае механізмы і ўмовы функцыянавання беларускага грамадства.

Постмадэрн як найбольш спрыяльны канструкт для аналізу беларускай сітуацыі адзначыўся тут у архетыпе балота як адпаведніку адсутнасці цэнтру і пэўнага метанаратыву, пануючай ідэі, якая б структуравала рэчаіснасць. На думку аўтара, гэта звязана з тым фактам, што для «тутэйшага» чалавека неўласціва схільнасць да эйдэтычнага мыслення і апрабацыі яго на глебе бытнага. Такая «неўпісанасць» у агульны еўрапейскі кантэкст вымагае прагу да набліжэння гэтага прыкладу стасункаў з рэчаіснасцю. Канструіраванне рэальнасці згодна з ідэальным прынцыпам ёсць зрэшты асаблівасць, але і агульным метад еўрапейскай культуры, тады як для беларуса ўласціва пражыванне быцця ў ягонай непасрэднасці, быццё як такое ёсць неапасрэдаваны асяродак артыкуляцыі ўсіх жыццёвых чалавечых прынцыпаў. Аднак, як заўважае Акудовіч, застаецца пэўная незадаволенасць такой непасрэднасцю і незаангажаванасцю ідэальнымі канструктамі. Схільнасць да «штукавання» з рэчаісным ёсць пэўная агульная чалавечая рыса, таму беларуская прастора таксама непазбегла такога чалавечага «ўмоўнага» структуравання. Зрэшты такое будаванне ідэальнага кантэксту пераўтвараецца ў фатальнае і

правальнае, бо «перацягванне» ідэальных канструкцыяў адбывалася штучным чынам, не маючы «тутэйшага» паходжання. Рэзультат – «чарговы землятрус», які «абрушваў нашу канструкцыю і мы зноў апыналіся на руінах некалі запазычаных абстракцый, паныла адзначаючы, што парэшткі высокіх ідэяў у каторы раз пакрысе зарастаюць дробным чарналессем бытнага...» [1].

Такім чынам, выракаючыся дыскурсійнай практыкі *балота,* мясцовы чалавек абрынае на сваё бытнае чужынныя яму ідэі, канструкты, татальныя праграмы падпарадкавання сабе рэчаіснасці, замест таго, каб прызнаць неабходнасць постмадэрновага праекту Беларусі як прасторы суіснавання розных і роўных паміж сабою дыскурсаў. Такая ж праблема паўстае з праектам Адраджэння, у якім пануе «Нацыянальная Ідэя» у якасці абстракцыі, што замінае развіццю іншых практык беларускасці. З гэтага любая ўніверсалісцкая канструкцыя падаецца і паўстае ненатуральнай для прасторы беларускага бытнага. Афармляюцца два ўяўленні пра Беларусь: *дыскурс Беларусі* і *ідэя Беларусі* – варожыя адзін адному.

Такім чынам, «логацэнтрычны закутак» паўстае вызначальным у чалавечай свядомасці, якая прагне ідэалагічнага гвалту і кіравання, прагне ўпарадкаванасці пераменых, іерархічнай выбудаванасці, *Парадку*, які яскрава апісвае фантомную сітуацыю, з'яўляецца зразумелым і пажаданым для грамадскай супольнасці. Магчыма менавіта таму і перамагае логацэнтрычная постаць з савецкімі поглядамі на тое, як дакладна павінна быць уладкавана рэчаіснасць: згодна з пратаколам эйдасу.

Постмадэрн прыходзіць на Беларусь як збаўца ад прыгнёту *Вялікага Еўрапейскага наратыву*. Такім чынам, логацэнтрычныя ідэі забяспечваюць падтрыманне спецыфічнага парадку, які з'яўляецца асноўным аргументам ў падтрымку іх вяртання і будавання на беларускай глебе. Аднак гэты аргумент таксама і ёсць фатальная памылка, бо той парадак, які яны праводзяць у жыццё, штучны і гвалтоўны для быцця, якое патрабуе тут іншага кшталту асэнсавання і пражывання. З гэтага дыскурс становіцца асноўнай стратэгіяй, да якой апелюе Акудовіч як да натуральнай і выратавальнай не толькі для бытнага, але, ў першую чаргу, для самога чалавека, ягонае свядомасці, практыкаў мыслення і грамадскай супольнасці. Гэта вельмі істотны момант, што Акудовіч паважае «нацыянальную ідэю» за такі ж самы штучны канструкт, які дэ-

фармуе інтэлектуальную прастору Беларусі, як і ўсе астатнія логацэнтрычныя канцэпты ды структуры, што канцэнтруюць у сабе канстанту парадку. Такім чынам, асноўнае, чаго трэба тэрмінова пазбавіцца беларускаму досведу існавання, – гэта апеляцыі да неабходнасці нацыянальнай ідэі, нацыянальнага праекту, бо гэта вымагае канцэнтравання ўсіх сацыяльных рэсурсаў у адным уладным цэнтры. Тады адна з 10 базавых каштоўнасцей са статуту Маладога фронту, да прыкладу, пэўным чынам выбіваецца з вызваленчага пафасу з-пад гнёту нацыянальных ідэяў ды будавання нацыянальных праектаў, якія абвяшчаюцца рэпрэсіўнымі ўжо праз сваю штучнасць ды дэспатычнасць у стаўленні да бытнага: «Базавая каштоўнасьць – нацыянальная ідэя. Задачы: пабудова незалежнае дэмакратычнае эўрапейскае дзяржавы, выхаваньне новага пакаленьня й ажыцьцяўленьне духовага Адраджэньня ў грамадстве. Сьветапоглядная сутнасьць маладзёвага нацыянальнага руху – найлепшая, самая сучасная беларушчына, заснаваная на хрысьціянскіх прынцыпах. Фармуляваньне нацыянальнай ідэі ў ва ўсіх сфэрах і выпадках маладзёвай актыўнасьці: адукацыі й спорце, экалёгіі й музыцы, навуцы й культуры, для ўсіх асяродкаў – нефармальных і прафэсійных, гарадскіх і вясковых. Стварэньне адмысловага аналітычнага цэнтру; фундамэнтальныя распрацоўкі, канфэрэнцыі й сэмінары, артыкулы, PR-кампаніі з апірышчам на патэнцыял БНФ і нацыянальнае творчае інтэлігенцыі» [11].

Асаблівым фактарам у фармаванні альтэрнатыўных рухаў застаецца моўнае пытанне, якое не можа вырашыцца па-за кантэкстам нацыябудавання. Мова тады наўпрост палітызуецца і перафармуецца ў сродак структуравання вобразу нацыянальнага эталону, які нагружаецца этычнымі канатацыямі [10], і тады мова ператвараецца з камунікацыйнага сродку ў экзістэнцыял, з аднаго боку, а з іншага, у прадмет і фетыш палітычных гульняў. Фетышызацыя мовы прыводзіць да страты ейных асноўных функцыяў (асаблівую небяспеку тут прыносяць гарачыя дыскусіі з нагоды абірання адзінага правапісу [7]), бо гэта ёсць апагеям выбудавання Парадку ды містыфікацыі сродку стасавання ў грамадстве паміж аўтаномнымі актарамі. Калі мы пачынаем абмяжоўваць элементарныя сродкі камунікацыі, якія ёсць неабходнымі ў жыццёвай прасторы, ды фетышызуем нашыя стасункі з гэтымі сродкамі, бачым за іх функцыяніраваннем не-

шта большае, чым яны насамрэч ёсць, тады адбываецца той самы момант стэрылізацыі камунікацыі, які аспрэчвала ў Ю. Хабермаса Ш. Муфф [5], які дазваляе наяўнасць толькі аднаго кансэнсусу. Выглядае на тое, што беларуская сітуацыя імкнецца да падобнае стэрылізацыі з абодвух бакоў і не хоча вызваліць з-пад гнёту нацыянальнай ідэі прастору для вольнага палітычнага дыялогу роўных у сваім праве аганістаў.

Такім чынам, атрымліваецца, што з боку беларускага ліберальнага, дэмакратычнага, адраджэнскага руху паўстае праблема няздатнасці вызваліцца ад міфалагемнага пафасу нацыябудавання ды кансалідавання грамадства, у якім прынцыпова не склаліся ўмовы для адпаведнага працэсу. Па-другое, фетышызацыя нацыянальных сімвалаў, амаль магічнасць рытуалаў маўлення робіць саму вызваленчую ідэю недасяжнай і неактуальнай, бо прапагандуе знакі, якія ня мусяць адшукаць сабе рэферэнтаў у рэчаіснасці. Ператварэнне беларускай мовы ў замкнёную на сабе сакралізаваную структуру выклікае рэакцыю толькі ў саміх жрацоў культу. Той моўны пафас, які акумуліравала ў сабе беларуская літаратура пачатку XX ст., ёсць састарэлае звяно паміж грамадствам і інтэлектуаламі, таму паўстае неабходнасць пошуку іншых тэрмінаў і іншых падыходаў у вырашэнні праблем, якія склаліся з боку ідэалогіі і асноўных правоў і свабодаў.

Літаратура

1. Акудовіч, В. Разбурыць Парыж: два несправджаных эсэя. Фрагмэнты. № 9. 2000. Ст. 3. http://knihi.com/frahmenty/9akudovich.htm
2. Бабкоў, І. Этыка памежжа: транскультурнасць як беларускі досьвед / І. Бабкоў// Вытлумачэнне руінаў. Мінск, 2005. Ст. 115.
3. Бауман, З. Индивидуализированное общество. М. 2002.
4. Вагнер, П. Говорить о политике**:** о задачах посттоталитарной политической философии **//**http://www.boell-bremen.de/veroeffentlichungen.php?npoint=1,0,0&lang=ger
5. Муфф, Ш. К агонистической модели демократии / Ш. Муфф // Логос, 2004. № 2 (42).
6. Нозік, Р., Размеркавальная справядлівасць / Анатлогія сучаснай палітычнай філасофіі / Укладанне і ўводзіны Янша Кіша; пер. з анг. І. Карпікава, В. Лук’янава, В. Вайткевіча; пад рэд. У. Роўды. Мінск., 1999.
7. Рудкоўскі, П. Колькі беларускіх моў будзе ў 2010 годзе?/ http://nn.by/index.php?c=ar&i=18631

8. Тэйлар, Ч. Непаразуменні ў ліберальна-камунітарысцкай дыскусіі / Анталогія сучаснай палітычнай філасофіі/ Укладанне і ўводзіны Янша Кіша; пер. з анг. І. Карпікава, В. Лук'янава, В. Вайткевіча; пад рэд. У. Роўды. Мінск: Тэхналогія, 1999.
9. Галоўныя прынцыпы дзяржаўнай палітыкі Рэспублікі Беларусь // http://www.president.gov.by/by/press10663.html
10. Хочаце свабоды правапісу – дабівайцеся палітычных пераменаў // http://www.svaboda.org/content/Transcript/1188740.html
11. Статут Маладога фронту// http://mfront.net/content.php?content.3

Алег Гардзіенка
(БДУ, г. Мінск)

ПРАБЛЕМА САМАІДЭНТЫФІКАЦЫІ БЕЛАРУСАЎ У ПАВАЕННАЙ ГЕРМАНІІ І АЎСТРЫІ

After the World War Two, in Germany and Austria, several tens of thousands of Belarusians fled from the threat of falling under Soviet occupation to become citizens of Poland, Lithuania and Latvia. The danger of forced repatriation to the Soviet Union forced Belarusians into a peculiar crisis of national identity where many chose to adopt the idea of a new identification as Krivichy rather than Belarusians. But artificially introduced into the environment the Belarusian emigrant was not viable, and even played a significant role in the political split of the Belarusian emigration.

Аб праблеме колькаснага складу беларусаў у Германіі і Аўстрыі

Пасля заканчэння Другой Сусветнай вайны на тэрыторыі Германіі і Аўстрыі апынулася некалькі соцень тысяч нашых суайчыннікаў, большасць з якіх складалі прымусова вывезеныя на работы ў Трэці Рэйх і ваеннапалонныя Чырвонай Арміі. Так, толькі на прымусовыя работы з Беларусі было вывезена 399 тыс. чалавек [4, 108].

Уцекачоў 1944 г., якія беглі ад пагрозы трапіць пад савецкую ўладу, было некалькі дзясяткаў тысяч. Некалькі тысяч выхадцаў з Беларусі знаходзіліся ў спецлагерах на тэрыторыі Скандынавіі (у Даніі, Швецыі, Нарвегіі), некалькі дзясяткаў тысяч беларусаў

ваявалі ў складзе расквартэраванага на тэрыторыі Італіі 2-га Польскага корпуса (Армія Андэрса) 8-й брытанскай арміі.

З усталяваннем саюзніцкіх акупацыйных адміністрацый паўстала пытанне аб будучыні вымушаных перасяленцаў. Большасць остарбайтэраў жадала вярнуцца на радзіму, што прадугледжвалася міжнароднымі дамовамі. Падчас падпісання 11 лютага 1945 г. у Ялце дагавора трох дзяржаў – СССР, Брытаніі і ЗША – былі заключаны савецка-амерыканскія і савецка-брытанскія рэпатрыцыйныя пагадненні, якія гарантавалі вяртанне ваеннапалонных і цывільных перамешчаных асоб саюзных нацый. 26 чэрвеня 1945 г. аналагічная дамова была заключана паміж СССР і Францыяй [10, 158–159]. Дзеля спрыяння вяртання на радзіму і палягчэння працэсу савецкія рэпатрыяцыйныя місіі былі створаныя ва ўсіх акупацыйных зонах Германіі і Аўстрыі.

Першыя месяцы рэпатрыяцыі сведчылі пра яе масавы, а часам гвалтоўны характар. Найперш гэта тычылася вайскоўцаў: казакаў ды салдат Расійскай вызваленчай арміі (РОА, ці Армія Уласава), у складзе якой апынуліся і беларусы-добраахвотнікі (з ліку былых ваеннапалонных), а таксама далучаныя да РОА удзельнікі паліцэйскіх фарміраванняў і расфарміраванай дывізіі Зіглінга.

Факты прымусова-гвалтоўнай рэпатрыяцыі трапілі ў прэсу, шакаваўшы грамадскую думку на Захадзе і ЗША. Амерыканскія акупацыйныя ўлады (у прыватнасці, камандуючы войскамі ЗША у Еўропе генерал Эйзенхаўэр) у верасні 1945 г. былі вымушаныя перагледзець характар і тэмпы рэпатрыяцыі. Але, ужо, паводле звестак на 4 кастрычніка 1945 г., у СССР вярнуліся 5 мільёнаў 116 тыс. чалавек, прычым з заходніх зон акупацыі – 2 мільёны 34 тысячы, а паводле звестак на пачатак 1946 г. былі рэпатрыяваныя (у тым ліку прымусова) 90% савецкіх грамадзян.

У лістападзе 1945 г. Камітэт прадстаўнікоў арміі і флоту Дзярждэпартамента ЗША падрыхтаваў праект дакумента (дырэктыва Мак-Нарні – Кларка, названая па прозвішчах камандуючых амерыканскімі войскамі ў Германіі і Аўстрыі), які павінен быў змяніць практыку прымусовай рэпатрыяцыі, якой цяпер мелася падлягаць толькі *тры катэгорыі асобаў*:

1) асобы, захопленыя ў палон у нямецкай ваеннай форме як асобы, што здрадзілі свайму ўраду;

2) тыя, хто не дэмабілізаваўся пасля 21 чэрвеня 1941 г.;

3) асобы, што не былі ў нямецкай ваеннай форме, але самі аказвалі дапамогу ворагу, а савецкі бок мусіў прадаставіць пераканаўчыя доказы іх віны.

Дырэктыва паступіла ў акупацыйныя войскі ў канцы снежня 1945 г., Брытанія яе ўхваліла ў чэрвені 1946 г. [10, 164]. Дакумент значна затармазіў тэмпы рэпатрыяцыі: з 1946 г. амерыканскія ўлады перадалі савецкаму боку толькі 4 тыс. чалавек. Таму для большасці пазасталых уцекачоў, у тым ліку і ўцекачоў з усходняй Беларусі, дакумент стаў выратавальным.

Згодна з дырэктывай Мак-Нарні – Кларка, звычайным цывільным уцекачам (не толькі з СССР, але і краін Цэнтральнай і Усходняй Еўропы), а такіх аказалася 1 мільён 34 тыс. 404 чалавекі, давалася права застацца на Захадзе. Усе яны атрымлівалі статус перамешчаных асобаў, па-англійску *Displaced Persons* (Ды-Пі) і на пэўны тэрмін, да выезду ў краіны эміграцыі, сяліліся ў спецыяльных лагерах, якія напачатку апекавалася ЮНРРА (Адміністрацыя Аб'яднаных Нацыяў па дапамозе і аднаўленні). 1 ліпеня 1947 г. ЮНРРА замяніла ІРО (Міжнародная арганізацыя па справах уцекачоў), якая занялася непасрэдным іх выездам у розныя краіны на сталае жыхарства.

З 1 мільёна 34 тыс. 404 уцекачоў на тэрыторыі Германіі жылі 850 774 тыс. чалавек (у Аўстрыі – 147 864, Італіі – 38 766). 75% з іх знаходзіліся ў лагерах для перамешчаных асоб. У *амерыканскай* зоне акупацыі ў лагерах жылі 375 931 чалавек, у *брытанскай* – 271 088, *французскай* – 35 494. У Аўстрыі, адпаведна, – 44 933, 21 930, 6 693, у Італіі не было падзелу на акупацыйныя зоны.

З аднаго мільёна ўцекачоў толькі 13 тыс. 800 чалавек запісаліся савецкімі грамадзянамі. Сярод астатніх 278 868 афіцыйна запісаліся грамадзянамі Польшчы, 193 332 – яўрэямі (таксама пераважна з Польшчы), 180 638 – грамадзянамі трох балтыйскіх рэспублік, 39 494 – Югаславіі (пераважна харваты і сербы), 2400 – краін Заходняй Еўропы, 86 003 – асобы без грамадзянства.

Беларусаў сярод тых, хто афіцыйна запісваўся ў 1945 г. уцекачамі, не было.

Нашы землякі былі, з аднаго боку, моцна напалоханыя прымусовай рэпатрыяцыяй, з іншага боку, наяўнасць па стане на 1939 г. польскага грамадзянства ці грамадзянства балтыйскіх краін (найперш Літвы і Латвіі) давала магчымасць застацца на Захадзе.

Апроч таго, яны проста не жадалі падаваць сваю нацыянальнасць як беларускую: БССР была часткай СССР, што тэарэтычна магло прывесці да адпраўкі ў СССР. Апроч таго, 70–75% уцекачоў складалі бежанцы з Заходняй Беларусі, таму яны палічылі за лепшае запісацца польскімі грамадзянамі (г.зн. палякамі).

Разам з імі з магчымасьці застацца на Захадзе скарыстоўвалі і выхадцы з Усходняй Беларусі. Яны выраблялі сабе фальшывыя дакументы, якія сведчылі, нібы іх уладальнікі нарадзіліся на тэрыторыі Польшчы і, адпаведна, мелі польскае грамадзянства. Часам падман тычыўся толькі «краіны нараджэння», тады як месца падавалася рэальнае. Так, падавалася, што пісьменнік Масей Сяднёў сапраўды нарадзіўся ў в. Мокрае, але не на ўсходзе Магілёўшчыны, а ў Польшчы; былы ваеннапалонны, афіцэр Арміі Уласава Мікалай Партлезьнік нарадзіўся ў Мінску (але краіна – Польшча), кампазітар Алімп Мяленцьеў нарадзіўся ў Кіеве (але – Польшча) [12].

Ацаніць колькасць нашых суайчыннікаў, што не пажадалі вяртацца на радзіму, можна толькі прыкладна. Беларускі нацыянальны камітэт у Рэгенсбургу, які ў тым ліку спрыяў атрыманню «фальшывых дакументаў», ацэньваў колькасць нашых суайчыннікаў, што пажадалі застацца на Захадзе, ў 75–100 тыс. [8; 159]. Чыноўнікі IPO зазначалі, што за 1946–1951 гг. з Германіі былі расселены 25 тыс. беларусаў, прычым толькі 5145 падчас выезду пазначылі сябе так [11].

Дэмограф Юджын Кулішэр лічыў, што пасля правядзення прымусовай рэпатрыяцыі уцекачоў з СССР на тэрыторыі Германіі і Аўстрыі была прыкладна палова – 529 тыс. чалавек. Згодна з яго разлікамі, прыбалтаў было 220 тыс. (латышы – 100 000, эстонцы – 55 тыс., літоўцы – 65 тыс.), украінцаў – 150 тыс., рускіх – 40 тыс., фінаў (з Карэліі) – 18 тыс., шведаў – 6 тыс., *беларусаў – 15 тыс*. Была таксама катэгорыя «іншыя» – 15% (80 тыс.), куды маглі трапіць, на думку Кулішэра, найперш рускія і беларусы.

Паводле іншых даследаванняў, сярод савецкіх невяртанцаў украінцы складалі 43%, рускія – 28%, 15% – татары і іншыя народы Паволжжа, Крыма, Сібіры, Сярэдняй Азіі, 5% – народы Каўказа і Закаўказзя, беларусы – 9%. Гэтыя даследаванні не даюць дакладнай колькасці ўцекачоў з СССР, але калі ўзяць за аснову колькасныя ацэнкі Ю. Кулішэра ў 529 тыс. уцекачоў з СССР, то беларусаў было каля 50 тыс.[10, 165].

Беларусы ў лагерах Ды-Пі ў Германіі і Аўстрыі

Згодна з палажэннем аб стварэнні лагероў для перамешчаных асоб, яны засноўваліся па нацыянальнай прыкмеце з унутранай адміністрацыяй. Насельнікі жылі ў былых казармах, бараках пры фабрыках ці заводах альбо спецыяльных будынках. Лагеры мелі сваю адміністрацыю, паліцыю, тут дзейнічалі школы, садкі, шпіталі, прафесійныя курсы, дазвалялася грамадская дзейнасць. Жыхары Ды-Пі-лагероў забяспечваліся з боку ЮНРРА харчаваннем (2300 калорый на дзень), вопраткай і абуткам [6; 94]. Беларускія лагеры былі створаныя толькі ў двух зонах акупацыі Германіі – *амерыканскай* і *брытанскай*. Паводле звестак Беларускага цэнтральна-дапамаговага камітэта, на канец 1946 г. беларусы пражывалі ў больш чым двух дзесятках беларускіх і інтэрнацыянальных лагероў (найперш, польскіх і ўкраінскіх, дзе яны часам сябе пазіцыянавалі як беларусы): 20 лагероў былі ў амерыканскай зоне акупацыі і 5 – у брытанскай. У Аўстрыі беларуская калонія існавала пры ўкраінскім лагеры ў Зальцбургу.

Першы беларускі лагер у амерыканскай зоне акупацыі Германіі (сённяшнія землі Баварыя і Гесен, а таксама большую частку Бадэн-Вюртэмберга) быў заснаваны на ўскраіне Рэгенсбурга ў пасёлку імя Людвіга Гангофера у маі-чэрвені 1945 г. У ліпені 1946 г. лагер з прычыны рэлігійнага скандалу быў зачынены, а яго насельнікі пераведзеныя пад чэшскую мяжу ў вёску Міхельсдорф. Затым у выніку палітычнага расколу лагер падзяліўся на два: частка насельнікаў вымушаная была з'ехаць у Віндзішбергердорф.

У ліпені 1945 г. быў заснаваны другі буйны беларускі лагер – у Ватэнштэце, паблізу Браўншвайга (Ніжняя Саксонія, Брытанская зона).

У *амерыканскай зоне акупацыі* на канец 1946 г. беларусы жылі ў Остэргофене (куды быў пераведзены лагер з Віндзішбергердорфа) – 600 чалавек, у Рэгенсбургу засталіся 74 чалавекі, у Хохенфэлсе і Кобургу жылі па 500 чалавек, у Міхельсдорфе – 373, у Майнцы-Кастэлі, Ашафенбургу і Аўгсбургу – па 300, у Этлінгене і Фогенштраўсе – па 250, у Вілдфлекене – 224, у Дзінгольфінгу – 220, Алендорфе – 130, Кульмбаху – 110, Фельдмохінгу – 115, Інгальштаце і Мітэнвальдзе – па 50, Нотэрнбергу – 31. Усяго – 4377 чалавек. Не ўлічаныя таксама звесткі па

лагерах у Мэндорфе, Крэйц-Марбургу, Герэнбургу, Шварцэрнборне [2, 1–2].

У *брытанскай зоне* найбольшы лагер на канец 1946 г. заставаўся ў Ватэнштэце (600 чалавек), які так і не зведаў расколу, пры ўкраінскім лагеры ў Гайдэнаў пражывалі 500 чалавек, Гановеры – 400, Гослары – 200, Бургдорфе – 150 – усяго 1850 чалавек. У выніку на канец 1946 г. у беларускіх лагерах у амерыканскай і брытанскай зонах пражывалі 6227 чалавек.

У *французскай акупацыйнай зоне* беларускіх лагероў не было, але, паводле звестак БЦДК, пражывалі 1000 нашых суайчыннікаў, пры канцы 1947 г. там было заснавана Беларускае дэмакратычнае згуртаванне, а пры Цюбінгенскім універсітэце створана студэнцкае згуртаванне [9, 41–42].

Тут не ўлічаныя незгуртаваныя беларусы, што знаходзіліся ў іншых лагерах, дзе яны імкнуліся схаваць беларускасць. У большасці сваёй беларусы тут запісваліся палякамі – прадстаўнікамі адной з найбольшых этнічных груп, што і было гарантыяй застацца на Захадзе.

Беларускія лагеры ці беларускія блокі пры інтэрнацыянальных лагерах сталі сапраўднымі нацыянальнымі міні-рэспублікамі: там дзейнічала свая адміністрацыя, паліцыя, працавалі беларускія садкі, пачатковыя школы, гімназіі (самыя вядомыя – гімназія імя Я. Купалы ў Рэгенсбургу/Міхельсдорфе і гімназія імя М. Багдановіча ў Ватэнштэце), скаўтынг, дзейнічалі мастацкія і тэатральныя калектывы, распаўсюджваліся дзесяткі найменняў выданняў. Апроч таго, у лагерах Ды-Пі знаходзілася істотная праслойка інтэлігенцыі: грамадскіх дзеячаў, пісьменнікаў, журналістаў, музыкантаў, якія сваёй прысутнасцю і грамадскай дзейнасцю значна ўплывалі на насельнікаў.

Пошукі самаідэнтыфікацыі, або змаганне за беларускасць

Тры-чатыры гады, праведзеныя ў гэтых лагерах, паспрыялі значнаму росту самасвядомасці іх насельнікаў і будучай далучанасці гэтых людзей да актыўнага грамадскага жыцця ў ЗША, Канадзе, Англіі ды іншых краінах беларускай прысутнасці.

Разам з тым, над насельнікамі такіх лагероў працягвала вісець небяспека, часам падаграваная чуткамі, быць высланым у СССР

(паводле тэрміналогіі заходніх чыноўнікаў, слова *Belorussia* трывала асацыіравалася са словам *Russia,* ці з абрэвіятурай – БССР). Апроч таго, чыноўнікі саюзніцкай адміністрацыі ды і самі этнічныя групы блыталі «беларусаў» з «белымі рускімі» (белагвардзейцамі), што таксама стварала нязручнасці для нацыянальнага вызначэння.

Таму ў коле прыхільнікаў будучага прэзідэнта БНР (1947–1970) Міколы Абрамчыка, а менавіта Янкам Станкевічам, Антонам Адамовічам і Вацлавам Пануцэвічам адрадзілася ідэя паспрабаваць сысці ад этноніма *«беларус»* і *«беларускі»*, вярнуўшы больш старажытны і, на іх думку, больш пасуючы часу тэрмін *«крывіч»*, *«крывіцкі»*. Да таго ж выказвалася думка, што тэрміны «беларус» і «беларускі», накінутыя Расіяй ў сярэдзіне XIX ст., з'яўляюцца прадметам каланіяльнай палітыкі.

Усё пералічанае павінна было дыстанцыяваць беларусаў ад Расіі і СССР. Зрэшты, ідэя была няновая. Яе аўтарам у пачатку XX ст. быў палітычны дзеяч Вацлаў Ластоўскі, а падчас нямецкай акупацыі прапагандаваў Янка Станкевіч, які выдаў у 1940-х гг. серыю гістарычных нарысаў пад назвай *«З гісторыі Крывіі-Беларусі»*.

Я. Станкевіч і стаў першым камендантам беларускага лагера ў Рэгенсбургу, у якім і апынуліся вядомыя прадстаўнікі інтэлігенцыі ды будучае палітычнае кіраўніцтва эміграцыі. Станкевіч нават афіцыйна назваў лагер *Крывіцкім селішчам* [9, 61]. Пры канцы 1945 г. камендантам лагера стаў больш прагматычны ў штодзённых справах Франц Кушаль, які вярнуў яму першасны назоў (беларускі).

Аднак ідэяй замены прыметніка «беларускі» на «крывіцкі» паспелі прасякнуцца выкладчыкі створанай у лагеры Беларускай гімназіі імя Янкі Купалы. А настаўнікамі былі будучыя лідэры беларускай эміграцыі (Антон Адамовіч, Аляксандр Орса, Аўген Калубовіч, Парфіры Трысмакоў ды інш.). Як вынік, праз некаторы час афіцыйна навучальная ўстанова стала звацца «Крывіцкая (беларуская) гімназія імя Янкі Купалы». Дайшло нават да перайменавання прадметаў («крывіцкая мова», «Гісторыя Крывіі»), а таксама часам да выпраўлення твораў пісьменнікаў (слова «беларускі» замянялася на «крывіцкі») [5, 63].

Ідэя «Крывіі» выйшла за межы гімназіі, частка эмігрантаў, найперш скаўтская моладзь, таксама ўхваліла прапанову вяртання

да вытокаў. 25 сакавіка 1946 г., падчас высвячэння будынка беларускай царквы у Рэгенсбургу (настаяцель – Мікалай Лапіцкі), япіскап Апанас (Мартас) нават падарыў скаўтам нацыянальны сцяг, на якім з аднаго боку было напісана «Крывія», з другога – «Беларусь» [7, 31]. Сцяг вышыла матушка Валянціна Лапіцкая. Праз некалькі месяцаў Апанас Мартас і Мікалай Лапіцкі стануць апантанымі праціўнікамі «крывіцызму». Тым часам вясной 1946 г. сталі стварацца моладзевыя арганізацыі, якія мелі ў сваіх назвах слова «крывіцкі» (напрыклад, Крывіцкае студэнцкае згуртаванне, Згуртаванне крывіцкіх скаўтаў на чужыне і г.д.).

5 мая 1946 г. на сходзе інтэлігенцыі ў Рэгенсбургу Антон Адамовіч і Янка Станкевіч выступілі з дакладам «Крывічы ці беларусы», прапанаваўшы ў дужках пасля этноніма «беларусы» пазначаць «крывічы», што было прыхільна сустрэта ўдзельнікамі сходу [5, 63].

Але паступова стала афармляцца апазіцыя замене этнонімаў. Першымі былі бацькі вучняў Беларускай гімназіі ў Рэгенсбургу. 27 чэрвеня 1946 г., па сканчэнні першага навучальнага году, яны склалі пратэст, у якім выказвалі нязгоду з адмовай ад словаў «беларус», «беларускі» і выказалі засцярогу з прычыны непрымання слова «крывіцкі»: «Назоў «Крывія», які папулярызуецца некаторымі асобамі, не з'яўляецца агульнапрынятым сярод беларускага народу і нашага грамадзянства на эміграцыі, а таксама зусім няведамы ў іншых народаў. Ужыванне назову «Крывіцкая» ў дачыненні гімназіі на школьных пасведчаннях можа выклікаць сумлівы што да важнасці і запраўднасці іх, як дакументаў, і ў значнай меры пашкодзіць нашым дзецям пры пераходзе альбо паступленні ў іншыя беларускія і небеларускія вышэйшыя ці сярэднія школы, а таксама можа быць перашкодаю ў прыняцці на якую-небудзь працу» [9, 65].

Крыху пазней, калі пачаў афармляцца раскол сярод беларускай палітычнай эміграцыі, слова «крывічы» стала трывала асацыявацца з прыхільнікамі Міколы Абрамчыка, а прыхільнікі Радаслава Астроўскага ўмела звязалі тэрмін «крывічы» з ідэяй адраджэння неаўніі і перацягваннем з праваслаўя, большасць беларускіх эмігрантаў пабачылі ў адмове ад этнонімаў «беларус» і «беларускі» рэальную пагрозу страты сваёй нацыянальнай ідэнтычнасці.

Сюды дадавалася і ўмелая прапаганда. Пісьменнік Юры Віцьбіч напярэдадні выбараў у лагерную раду нават выдаў адозву да «Беларусаў і беларусак Остэргофена», у якой супрацьпастаўляў праваслаўных беларусаў і крывічоў-каталікоў і якая найбольш трапна характарызуе раскол па лініі крывіч/беларус: «Беларус паляшук! Крывічы здзекуюцца над тваім праваслаўным веравызнаннем, над тваёй паляшуцкай мовай, над тваймі паляшуцкімі звычаямі. Іх цікавіць толькі ў часе выбараў твой голас, а паміж выбарамі – твая кішэня. (...) Дык галасуй за крывіцкую зграю, калі ты хочаш як Юда Іскарыёт, зрачыся роднага праваслаўя і тым самым плюнуць на магілкі сваіх дзядоў і прадзедаў. Дык галасуй за крывічоў, калі Рэч Паспалітая табе даражэйшая за роднае беларускае праваслаўнае Палессе. (...) Паводле свае партыйнае бандыцкае пастановы крывічы маюць перадаць цябе і ўжо перадаюць з вяроўкай на шыі ў лагеры савецкіх падданых. (...) Няхай жыве Маці-Беларусь! Няхай загіне здрадніцкае насеньне – крывічы» [1].

У масавым супраціве замене этнонімаў «беларус» і «беларускі» на «крывіч» і «крывіцкі» пабачылі небяспеку страціць падтрымку і прыхільнікі Абрамчыка (за імі ўжо ўкаранілася мянушка «крывічы», у той час як іх палітычныя праціўнікі называлі сябе «беларусамі»), якія рыхтаваліся аднавіць Раду БНР і збіраліся заручыцца дзеля гэтага шырокай падтрымкай насельнікаў лагероў.

Рэдакцыя адзінай на эміграцыі ў 1945 – першай палове 1947 г. газеты «Беларускія навіны» (трыбуны М. Абрамчыка) нават надрукавала спецыяльны артыкул, дзе нібы расстаўляліся ўсе кропкі над «і» і вялося пра вяртанне да этнонімаў «беларус» і «беларускі». У артыкуле звярталася ўвага на шкоднасць замены этнонімаў «Беларусь» і «беларускі» на «Крывія» і «крывіцкі», што «можа прывесці да непаразуменняў на эміграцыі», што вельмі небяспечна: «Калі сапраўды з'явіцца патрэба ў перамене нацыянальнага назову, дык правесці гэта ў жыццё зможа толькі Беларуская дзяржава, у той час як побач з існаваннем дзяржавы Беларусь якогась іншага назову – з'яўляецца чыстай утопіяй. Назоў Беларусь за апошнія пяць гадоў канчаткова ўсталяваўся ў цэлым цывілізаваным свеце», – казалася ў артыкуле [3].

Але слова «крывічы» засталося ва ўжытку, і найперш выкарыстоўвалася палітычнымі апанентамі. «Крывічы» не лічылі гэта слова абразлівым, а хутчэй як пазнакай асобнага

гатунку беларусаў на эміграцыі. Аднак часам даходзіла да вострых канфліктаў. На грамадска-царкоўным свяце ў Міхельсдорфе 6 мая 1948 г. скаўты, што трымалі сцяг, на якім з аднаго боку было напісана «Беларусь», а з другога – «Крывія», былі збітыя прадстаўнікамі царкоўнага камітэта – прыхільнікамі Астроўскага. Але варта памятаць, што гэты інцыдэнт адбыўся на фоне канчатковага афармлення расколу на прыхільнікаў Рады БНР («крывічы») і прыхільнікаў БЦР («беларусы»), які і адбыўся ў маі 1948 г. і быў выпусканнем пары дзеячамі і той мяжой, за якой стала ясна, што вяртання да еднасці ўжо не будзе.

Праз паўгода раскол напаткаў Беларускую гімназію. Прыхільнікі Рады БНР (большасць настаўнікаў, але меншасць вучняў) перабраліся ў Віндзішбергердорф, а «астроўшчыкі-беларусы» (меншасць настаўнікаў, але большасць вучняў) засталіся ў Міхельсдорфе.

Пасля эміграцыі ў іншыя краіны тэрмін «крывіцкі» знік амаль канчаткова (адзіным яго прапагандыстам на эміграцыі застаўся Я. Станкевіч), а ўсе арганізацыі ў новым свеце пазіцыянавалі сябе выключна як «*беларускія*».

Цікава, што ў процівагу этнічнаму тэрміну «крывічы», якім называлі палітычных прыхільнікаў Рады БНР і Міколы Абрамчыка, выкарыстоўваўся грамадска-царкоўны тэрмін «зарубежнікі», якім палітычныя апаненты ахрысцілі прыхільнікаў прэзідэнта БЦР. Тэрмін «зарубежнікі» ідзе ад іерархаў Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквы (БАПЦ), што вясной 1946 г. далучыліся да Рускай зарубежнай праваслаўнай царквы. Напачатку крок быў адмоўна сустрэты ўсёй беларускай эміграцыяй, але з цягам часу прыхільнікі Астроўскага і сам прэзідэнт БЦР, на фоне выціскання іх з беларускіх камітэтаў, палічылі адзіна правільным зрабіць стаўку на беларускіх япіскапаў РЗПЦ і заручыцца іх аўтарытэтам, ды спрабуючы пераканаць іх у БАПЦ. Такая падтрымка (іерархаў) цягнулася да пачатку 1950 г., часу канчатковага выезду ў іншыя краіны. Ад восені 1950 г. прыхільнікі БЦР лічылі, што беларускія парафіі на Захадзе павінны падпарадкоўвацца сусветнаму патрыярхату і востра крытыкавалі беларускіх іерархаў за прыналежнасці да РЗПЦ. Тым не менш тэрмін «зарубежнікі» з негатыўным адценнем захаваўся і па наш час.

Такім чынам, у паваеннай Германіі і Аўстрыі беларусы апынуліся ў сітуацыі своеасаблівага крызісу нацыянальнай

ідэнтычнасці. Гэта спрапакавала афармленне ідэі новага этнічнага ідэнтыфікатара беларусаў як крывічоў. Аднак штучна прынесены ў асяроддзе беларускіх эмігрантаў, ён аказаўся нежыццяздольным і нават адыграў адметную ролю ў палітычным расколе беларускай эміграцыі.

Літаратура

1. Беларусы і беларускі Остэргофэна // Летапіс з жыцьця беларускай эміграцыі (Нью-Ёрк). № 38. Ліпень 1986 г.
2. Беларускія лагеры [Зводная Запіска Беларускага цэнтральна-дапамогавага камітэта] // Архівы БЦР.
3. Беларускія навіны. 25 сакавіка 1947 г. № 2.
4. Белорусские остарбайтеры: ист.-аналит. исслед. / Г.Д. Кнатько, В.И. Адамушко, Н.А. Бондаренко, В.Д. Селеменев; под ред. Г.Д. Кнатько. Минск: НАРБ, 2001.
5. Белямук, М. Лёсу свайго не мінеш. Вільня, 2006.
6. Вініцкі, А. Матар'ялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939–1951 гг. Мінск, 1994.
7. Гардзіенка, А. Беларускі кангрэсавы камітэт Амэрыкі (БККА). Смаленск, 2009.
8. Кіпель, В. Беларусы ў ЗША...
9. Максімюк, Я. Беларуская гімназія імя Янкі Купалы ў Заходняй Нямеччыне 1945–1950 гг. Нью-Ёрк – Беласток, 1994. 10. Нитобург Э.Л. Русские в США. Истории и судьбы. 1870–1970. Москва, 2005.
10. IRO Press Release No 231/1 of the 22nd of October, 1951.
11. U Halounuju Upravu Bielaruskaha Cantralnaha Pradstaunictva. Sprava: Persanalnyja danyja . З архіву БЦР. Царква сьв. Эўфрасіньні Полацкай у Саўт-Рывэры (штат Нью-Джэрзі, ЗША).

Александр Власкин
(БГУ, г. Минск)

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ РЕСПУБЛИКОЙ БЕЛАРУСЬ И ЕС И УЧАСТИЯ БЕЛАРУСИ В ПРОГРАММЕ «ВОСТОЧНОЕ ПАРТНЕРСТВО»

Analysis of the history and practices in Belarus-EU relations since 1992. Periodization of communication process between parties, description and analysis of each of the periods. Analysis of the new trends in political and economic relations, defining the major characteristics of the current dialogue and its perspectives. Assessing the interests and benefits for the parties and forming recommendations for the future development of the dialogue. Author stresses mutual interest of the parties and recommends ways to foster the cooperation.

Европейский Союз является одним из крупнейших партнеров Республики Беларусь как в экономической, так и в политической областях, несмотря на то, что отношения между Минском и Брюсселем носят в основном негативный, а порой и конфликтный характер. Наряду с Российской Федерацией ЕС играл самую значительную роль в политике страны, и его значение для Беларуси в будущем неизбежно возрастет.

Автор уверен в том, что в перспективе ЕС станет настолько же важным игроком на белорусском политическом поле, как и Россия, а возможно, даже более влиятельным. Причиной тому послужит не только масштаб этого международного образования, его вес в международной политике и торговле, но и разнообразие внешнеполитических инструментов, применяемое Евро-

пейской Комиссией и другими институтами ЕС по отношению к зарубежным странам в целом и странам-соседям в частности.

В данной статье автор стремится рассмотреть перспективы участия Беларуси в программе Европейского Союза «Восточное партнерство» и проанализировать возможности получения ею максимальных выгод от реализации этой программы.

Отношения между Республикой Беларусь и ЕС с момента получения Беларусью независимости

Если рассматривать отношения между Беларусью и Европейским Союзом в исторической перспективе, то исследователи определяют три основных этапа развития внешней политики Беларуси с момента получения ею независимости. 1991–1994 гг. – парламентская республика и поиск национальной идентичности в рамках общедемократических подходов; 1995–2000 г. – доминирование исполнительной власти и стремление сыграть во внешней политике *роль* основного союзника России; начиная с 2000–2001 гг. – этап осложнения отношений с Российской Федерацией, развитие конфликтных процессов в Союзном государстве Республики Беларусь и Российской Федерации, *поиск* альтернативных внешнеполитических партнеров [1, 107].

Однако, по мнению автора, подобная периодизация несколько устарела, и события последних нескольких лет позволяют говорить о начале нового этапа развития внешней политики Республики Беларусь. Произошло это потому, что в конце 2006 – начале 2007 гг. процесс разрушения союзных отношений с Россией вошел в критическую стадию и Минск фактически оказался в ситуации, когда внешние партнеры (в первую очередь – основной союзник по «антизападному мировоззрению» за последние десять лет) вынуждают переходить руководство Беларуси к европейскому формату отношений [7]. Ситуация усугубляется значительным ухудшением состояния экономики Беларуси в результате проблем со сбытом продукции национальных предприятий, ростом отрицательного сальдо внешнеторгового баланса и дальнейшим сокращением прямых или скрытых экономических дотаций со стороны Российской Федерации. Нынешний этап развития внешней политики Беларуси можно кратко охарактеризовать как время диверсификации междуна-

родных контактов и стремление расширить экономические и партнерские связи с ЕС.

Большинство независимых белорусских экспертов уверены, что результатом нынешнего положения дел (т.е. нового этапа развития внешней политики Беларуси) станет вынужденный или естественный переход в зону общепринятых европейских и мировых стандартов и правил игры. Вопрос лишь в том, когда это произойдет и в какой форме [3].

Впрочем, стоит отметить, что подобные предсказания – не новость, и делаются они на протяжении последних тринадцати лет, т.е. с тех пор, как строятся отношения между Беларусью и Европейским Союзом. Потому в данной ситуации, по мнению автора, стоит говорить, скорее, о возникновении «окна возможностей» для переориентации внешней и внутренней политики Беларуси.

Очевидно, что изменения во внешней политике Беларуси отражались и на политике ЕС в отношении Минска. Автору хотелось бы заметить, что вплоть до начала нынешнего века политика ЕС в отношении Беларуси оставалась скорее реактивной, нежели направленной на достижение серьезных стратегических целей. И только перед расширением ЕС в 2004 г., а также сразу после него, когда западные страны-члены СНГ оказались непосредственными соседями ЕС, в управляющих органах ЕС появилось понимание необходимости формирования долгосрочной политики в отношении Беларуси [2, 39].

В настоящее время ЕС в большей мере, нежели ранее, заинтересован в развитии диалога с Беларусью, причем диалога в двух направлениях: в экономическом и политическом (соблюдение европейских стандартов в области прав человека и политических свобод). Безусловно, обе эти области для ЕС неразрывно взаимосвязаны: отсутствие политической стабильности или возможность политического или экономического кризиса в стране, через которую идет 60 % европейского транзита в/из России и Азии, чревато серьезными экономическими проблемами для Европейского Союза [9].

Впрочем, стоит отметить, что в настоящий момент ЕС не может пока что выработать достаточно эффективного инструмента для активного продвижения своих инициатив во всех странах-соседях. Заявив о том, что новое расширение ЕС в ближайшее

время вряд ли возможно, Брюссель утратил самый, пожалуй, эффективный внешнеполитический инструмент воздействия на европейские страны, не являющиеся членами Евросоюза. С одной стороны, перспектива вступления в ЕС – самый лучший стимул проведения политических и экономических реформ для транзитивных стран Европы [6]. Но стоит отметить, что официальную Беларусь на данном этапе трудно было бы соблазнить перспективой вступления в ЕС, так как минусы такого шага для современных белорусских элит очевидны, а плюсы остаются неопределенными. Кроме того, заявление о стремлении вступить в Европейский Союз автоматически приведет к дальнейшему ухудшению отношений с Российской Федерацией, а, следовательно, к еще большему сокращению экономических преференций со стороны последней. Возможны экономические конфликты между сторонами, которые окажутся более вредоносными для маломасштабной экономики Беларуси, чем для крупной экономики РФ.

На основании вышерассмотренного можно отметить, что в настоящее время ЕС практически не имеет эффективных средств воздействия на белорусское правительство, и появление таких инструментов в ближайшем будущем маловероятно по причине все еще относительно небольшой экономической зависимости Беларуси от своего крупнейшего соседа.

«Восточное партнерство» – новый этап взаимоотношений Республики Беларусь и ЕС?

На протяжении всех трех этапов сотрудничества политика как Евросоюза по отношению к Беларуси, так и Беларуси по отношению к ЕС оставалась инертной. Как уже отмечалось выше, своей стратегии взаимоотношений не было ни у ЕС, ни у Беларуси. Неизбежным результатом такого положения дел стало охлаждение и фактическое отсутствие каких бы то ни было политических связей. По мнению автора, практическое отсутствие политических отношений между странами объяснялось не политическими разногласиями, а низкой заинтересованностью сторон друг в друге и в политическом взаимодействии. Такая низкая заинтересованность могла объясняться отсутствием общей границы, низким уровнем товарооборота между сторонами до 2004 г. (т.е.

даты крупнейшего расширения Евросоюза), а также малой заинтересованностью элит во взаимных контактах.

Подобное положение дел устраивало Беларусь и белорусские элиты до тех пор, пока страна могла пользоваться российской энергетической рентой. В то же время для Евросоюза Беларусь не являлась приоритетом во внешней политике из-за отсутствия общих границ, небольшого экономического влияния в регионе (не считая транзита) и сложности определения стратегии по отношению к такой стране.

Изменение условий практически совпало по времени для обеих сторон: в 2004 г., после крупнейшего расширения ЕС, руководство Союза не могло не задуматься о необходимости разработки внешнеполитической стратегии по отношению к Беларуси. Прежняя инерционная политика казалась неэффективной, и поэтому решение о начале диалога стало единственным выходом в создавшейся ситуации**.**

Однако полноценный политический диалог не мог начаться до тех пор, пока он не оказался необходимым белорусской стороне. Начало финансового и затем экономического кризиса сыграло роль катализатора изменений в белорусской внешней политике. С учетом того, что еще до начала кризисных явлений страна испытывала экономические трудности (дефицит внешнеторгового баланса и сокращение энергетической ренты), другого выхода, кроме как поиска улучшения взаимоотношений с ЕС, просто не было.

Вместе с тем, следует отметить, что Беларусь по-прежнему продолжает проводить реактивную внешнюю политику по отношению к ЕС. Фактически все события в отношениях сторон на протяжении последних пяти лет после расширения ЕС инициированы на многосторонней (органы Евросоюза) или двусторонней (правительства стран-членов ЕС) основе именно крупнейшим западным партнером Беларуси. Минск оставался, и до сих пор остается, ведомым в отношениях с Брюсселем.

Подобное пассивное поведение белорусского правительства объясняется тем, что оно в большей степени заинтересовано в развитии экономических отношений со странами ЕС, а вот в укреплении политических связей видит опасность для стабильности существующего строя. Кроме того, слишком сильное сближение с Евросоюзом в рамках программы «Восточное пар-

тнерство» приведет к ухудшению отношений с Российской Федерацией, которая считает Беларусь своей «зоной влияния» [4]. Таким образом, можно утверждать, что у Беларуси фактически нет стратегии в отношениях с ЕС, а общую формулу поведения во взаимоотношениях можно описать следующим образом: Беларуси требуется экономическое сотрудничество, доступ к европейским рынкам, инвестиции и технологии. В то же время политическая составляющая сотрудничества с Евросоюзом и в настоящее время и в будущем станет сознательно минимизироваться и восприниматься как нежелательное явление. То есть политические контакты и взаимодействие в политической области будут осуществляться белорусской стороной только в той мере, в какой это сможет обеспечить экономические интересы страны [6].

Что же касается Евросоюза, то на настоящий момент экономическая составляющая в его стратегии отношений с Беларусью постепенно теряет значимость. Несмотря на то, что Беларусь является важным транзитным государством, значение Республики Беларусь как страны-транзитера снижается, а в любой иной области наша страна не может оказывать экономическое влияние в регионе. Таким образом, основной целью ЕС в отношении Беларуси станет минимизация влияния России в белорусской политике (до настоящего времени РФ остается важнейшим и доминирующим игроком на этом поле), а также проведение экономических и политических структурных реформ в стране.

На этом основании можно утверждать, что у сторон (Евросоюз и Беларусь) совершенно разные приоритеты для участия в сотрудничестве. Правительство Беларуси в отношениях с европейскими институтами с самого начала больше всего ориентировалось на экономическое взаимодействие и доступ к рынкам стран ЕС, особенно после вхождения в Евросоюз стран бывшего СССР и бывшего «социалистического лагеря», где еще сохраняется рынок для белорусских промышленных товаров. Для Европейского Союза вопросы экономического взаимодействия с Беларусью и транзита через ее территорию постепенно теряют важность, в то время как политическое взаимодействие с соседней страной, а также необходимость достижения согласия в области общих политических приоритетов и ценностей с ней приобретают все большую важность.

На основании этого можно сделать вывод о том, что развитие взаимоотношений между сторонами в ближайшей перспективе гораздо важнее для Беларуси и белорусских элит, чем для Евросоюза. Априори проблема экономической нестабильности в Беларуси является намного более важной и злободневной для белорусских властей, чем вопрос продвижения приоритетов и ценностей Европейского Союза в Беларуси. После более чем десяти лет ожидания перемен в Беларуси у европейских структур нет необходимости искусственно стимулировать реформы. В то же время запас времени у властей Беларуси весьма ограничен.

Сегодня правительство Беларуси, как и на протяжении последнего десятилетия, стремится к тому, чтобы оттянуть момент принятия решения о начале экономических и политических реформ. Одним из способов решить экономические проблемы является попытка создания Таможенного союза Беларуси, Казахстана и России. Однако «формирование нового регионального союза в рамках Таможенного союза лишь оттянет решение болезненных для белорусского руководства вопросов, связанных с реформированием своей экономики и адаптацией ее к мировым стандартам. Но решать эти проблемы все рано придется, однако цена вопроса может быть гораздо выше» [8]. Вполне вероятно, что в правительстве Беларуси это понимают.

Выводы и рекомендации

Безусловно, инициатива в области взаимоотношений сторон находится на стороне Брюсселя. Беларусь ограничена в возможности свободно формировать свою внешнюю политику. При наличии двух мощных центров притяжения в регионе и необходимости выбирать один из них выработка долгосрочной и стабильной стратегии внешней политики является сложно решаемой задачей. Особенно учитывая тот факт, что сближение с ЕС обязательно приведет к конфронтации с Россией, а развитие союзного проекта с Россией может угрожать потерей независимости. Беларусь будет вынуждена маневрировать между этими двумя центрами влияния в регионе.

В такой ситуации для достижения своих целей ЕС должен вести гибкую политику и на первых порах в отношениях с Беларусью ограничиться экономическим сотрудничеством. Катего-

рическое увязывание вопросов политических реформ с вопросами экономического сотрудничества может привести к эмоциональной реакции белорусского руководства и последующему разрыву отношений или их повторному ухудшению. Фактически воздействие на Беларусь в политическом плане станет возможным только тогда, когда ЕС станет если не равнозначным, то хотя бы сравнимым по значимости с Российской Федерацией экономическим партнером Беларуси.

В связи с этим стоило бы рекомендовать Европейской стороне более активно развивать экономическое сотрудничество с Беларусью. Вне зависимости от того, каким образом будут развиваться отношения между Минском и Москвой, экономическая ситуация в белорусской экономике вряд ли изменится к лучшему в ближайшем будущем. Экономика Беларуси столкнулась в последние годы не просто с мировым кризисом, а со специфическими для страны структурными экономическими проблемами.

Очевидно, что Россия будет не в состоянии решить структурные проблемы в экономической и политической жизни Беларуси. Как в регионе, так и глобально, других крупных партнеров, кроме Евросоюза и России, у Беларуси быть не может. Потому, помимо постепенного развития экономического взаимодействия и взаимного открытия рынков, Европейский Союз мог бы стимулировать и политические контакты на многостороннем и двустороннем уровнях, с тем, чтобы продемонстрировать белорусскому правительству необходимость расширения и активизации диалога, выгоды от дальнейшего развития взаимоотношений во всех областях.

Автор считает, что расширение экономического сотрудничества и политических контактов приведет к значительному росту влияния Евросоюза на внутреннюю и внешнюю политику Беларуси. Было бы непродуктивно ожидать от белорусского правительства проявления инициативы в развитии отношений с любым из внешнеполитических партнеров. Особенно в той ситуации, когда любая инициатива чревата возможным ухудшением положения дел для властей Беларуси.

Литература

1. Улахович, В. Концептуальные подходы во внешней политике Республики Беларусь (1991–2001) / В. Улахович // Журнал польского института международных дел «Европа». № 1(6). 2003.
2. Тиммерманн, Х. Беларусь и Украина в контексте политических отношений между Брюсселем и Москвой / Х. Тиммерманн // Журнал польского института международных дел «Европа». № 4(9). 2003.
3. Бугрова, И. Кому нужна Беларусь? // Наше мнение, 3 июня 2003 г. : http://www.nmnby.org/articles/020603/belarus.html
4. Волчек, О. Беларусь – дорога в Европу // Наше мнение. 3 июля 2009 г. : http://nmnby.eu/pub/0907/03m.html
5. Кожуро, Ю. Расширение ЕС: старые песни о «новых» соседях Беларуси // Наше мнение. 1 апреля 2004 г. : http://www.nmnby.org/articles/290304/ec.html
6. Косаковский, А. Минск-Брюссель: но сурово брови мы насупим А. Косаковский // Белорусские новости. 11 ноября 2009 г. : http://naviny.by/rubrics/politic/2009/11/13/ic_articles_112_165431
7. Костюгова, В. Расколотая идентичность как конкурентное преимущество / В. Костюгова, Я. Полесский // Наше мнение. 10 января 2007 г. : http://nmnby.org/pub/0701/10m.html
8. Маненок, Т. Ворота в Таможенный союз и Восточное партнерство // Наше мнение. 11 ноября 2009 г. : http://nmnby.eu/pub/0911/11m.html
9. Тиммерманн, Х. Белоруссия, Россия и ЕС: проблема для общеевропейской безопасности / Х. Тиммерманн // Наше мнение. 5 ноября 2002 г. : http://www.nmnby.org/print/311005/timmermann_prn.html
10. The EU’s relations with Belarus: EU-Belarus: New message to the people of Belarus: http://ec.europa.eu/comm/external_relations/belarus/intro/

Юлія Коцкая
(ЕГУ, г. Вільнюс)

ЕЎРАРЭГІЁНЫ БЕЛАРУСІ: ПРАБЛЕМЫ ТРАНЗЫТУ ЕЎРАПЕЙСКАЙ МАДЭЛІ ТПС З ЗАХАДУ НА ЎСХОД

The problem of the use of European experience in cross-border cooperation, based on principles of regional independence and openness of boarders, is typical for the former-soviet republics and in particular for Belarus. The Euroregions, as a form of cross-border cooperation are based on suggestions of political, social-economic and cultural stimuli of development and accepting the European values of countries-neighbors with the purpose of maintenance of stability and safety on external borders. Border region in the western part of Belarus may use these suggestions because of their geographical position. The eastern border regions of Belarus only has to adopt their experience of the transit of the European values. On a background of the general lack of development of euroregional form of cross-border cooperation in Belarus, the Belarus – Russian border represents a blank space on the map of the European regions.

У апошнія дзесяцігоддзі ў міжнародных адносінах пераважае тэндэнцыя да інтэграцыі ў рознага роду аб’яднанні. Тэрытарыяльныя адзінкі, асабліва памежныя вобласці, якія валодаюць моцнай культурнай, эканамічнай і палітычнай ідэнтычнасцю, атрымліваюць новыя кампетэнцыі, большыя рэсурсы. Яны атрымліваюць магчымасць распрацаваць уласную структуру ў галіне лакальнай эканомікі, культуры, сувязяў са знешнім светам – усяго таго, што раней здзейснялася непасрэдна дзяр-

жавай. Безумоўна, гэта дало імпульс для развіцця лакальных супольнасцяў.

Адметнасцю памежнай тэрыторыі з'яўляецца рознасць і ў той жа момант перасячэнне дзвюх сістэм суседніх дзяржаваў. Памежныя рэгіёны, з аднаго боку, з'яўляюцца перэферыйнымі ў сваёй дзяржаве, з другога – цэнтрамі грамадска-палітычных, сацыяльна-эканамічных і культурных сувязяў. Мяжа абамоўлівае правілы, па якіх жывуць рэгіёны з абодвух яе бакоў. У выніку ўтвараецца адзіная прастора з характарыстыкамі, якія ўласцівыя як для аднаго, так і для другога боку.

Рэгіянальнае транспамежнае супрацоўніцтва як стратэгія, якая спрыяе палітычнай і эканамічнай незалежнасці, шырока падтрымліваецца ў Еўропе. Найбольш эфектыўнай і распаўсюджанай формай транспамежнага супрацоўніцтва з'яўляюцца еўрарэгіянальныя аб'яднанні.

Еўрапейскай інтэграцыі, якая прывяла да стварэння Еўрапейскага Саюза ў яго цяперашнім выглядзе, у немалой ступені спрыялі і больш за 250 тэрыторый рэгіянальнага супрацоўніцтва, якія дзейнічалі і дзейнічаюць на памежных тэрыторыях гэтых краін [12]. Еўрарэгіёны выступаюць як лакальныя прыклады транспамежных адносінаў і фармуюцца як сродак забеспячэння стратэгічнага кірунку супрацоўніцтва.

Пасля 2004 г. ЕС змяніў сваё ўспрыняцце межаў, што спрыяла актывізацыі транспамежнага супрацоўніцтва і ўзнікненню новых форм памежнай кааперацыі. ЕС пачынае ўжываць тэрмін «Wider Europe», які азначае не толькі пашырэнне, але і распаўсюджванне каштоўнасцяў Еўрапейскага Саюзу за яго мяжы, на іншыя краіны еўрапейскага кантынэнту [19].

Суседства з Еўрапейскім Саюзам мае важнае палітычнае і сацыяльна-эканамічнае значэнне для Беларусі, у тым ліку для ўсталявання транспамежных адносінаў і міжтэрытарыяльнага супрацоўніцтва ў Еўропе.

Беларусь мяжуе з трымя новымі краінамі-сябрамі ЕС (Польшча, Літва, Латвія), а таксама з двума краінамі, не уваходнымі ў склад ЕС (Украіна, Расія). Працягласць дзяржаўнай мяжы складае каля 3 617,555 км, у тым ліку з Латвіяй – 172,912 км, Літвою – 678,819 км, Польшчай – 398,624 км, Украінай – каля 1084,2 км. [5]. Пры гэтым Беларусь не ў дастатковай ступені развівае транспамежны кампанент знешняй і рэгіянальнай палітыкі.

Транспамежная палітыка Беларусі апошнія гады не адрознівалася эфектыўнасцю, сістэмнасцю і паслядоўнасцю. Рэформы у сярэдзіне 90-х гг. мінулага стагоддзя прывялі да ўсталявання не толькі знешніх, але і ўнутраных палітычных і эканамічных бар'ераў.

У выніку праводзімай афіцыйным Мінскам унутранай палітыкі узмацнялася ізаляцыя краіны ад Захаду – візавыя абмежаванні, увядзенне новых гандлёвых і мытных пошлін, прыпыненне афіцыйных кантактаў і сустрэч рэгіянальных уладаў [14]. Адміністрацыйная рэформа спрыяла ўзмацненню вертыкалі ўлады. Органы мясцовай улады былі ўключаны ў сістэму прэзідэнскай вертыкалі. Яны атрымалі мінімум фінансавай і функцыянальнай самастойнасці, не абаронены заканадаўствам ад празмернай рэгламентацыі вышэйстаячых органаў і таму не ў стане рэалізоўваць увесь свой патэнцыял, у тым ліку ў сферы транспамежнага супрацоўніцтва.

Усходнія мяжы краіны, наадварот, паступова гублялі сваё падзяляючае значэнне – ліквідацыя мяжы ў выніку стварэння так званай Саюзнай дзяржавы Расіі і Беларусі, спрашчэнне мытных працэдур і ўмоваў гандлю [4].

Аднак пры гэтым заходнія памежныя рэгіёны заўважна вылучаюцца больш інтэнсіўнай эканамічнай дзейнасцю, людскім патэнцыялам, досьведам рэалізацыі транспамежных праектаў, а таксама ступенню інтэграванасці.

Прычыны такога дысбалансу ў развіцці заходніх і ўсходніх памежных рэгёнаў ляжаць, на наш погляд, у рознасці палітычных, сацыяльна-эканамічных і культурных мадэляў суседніх дзяржаў (краіны ЕС і Расія), якія і фармуюць на межах з Рэспублікай Беларусь супольную траспамежную прастору.

Асноўнай формай транспамежнага супрацоўніцтва Беларусь лічыць еўрарэгіёны [11]. Рэспубліка Беларусь з'яўляецца сузаснавальніцай пяці еўрарэгіёнаў. Кожны з еўрарэгіёнаў, у якіх прымаюць удзел тэрытарыяльна-адміністрацыйныя адзінкі Беларусі, мае сваю спецыфіку. Еўрарэгіён «Буг» самы заходні і старэйшы рэгіён. На яго базе працуе некалькі працоўных груп па тэрытарыяльнаму планаванню, камунальнай сферы, турызму, спорту, навакольнаму асяроддзю, развіццю кантактаў мясцовага самакіравання [6]. Праца еўрарэгіёна «Белавежская пушча» скіраваная на захаванне прыроднага комплексу Бела-

вежскай пушчы і развіццё міжнароднага турызму [7]. Асноўныя кірункі дзейнасці еўрарэгіёна «Нёман» – экалагічныя праекты, супрацоўніцтва ў сферах адукацыі, культуры і турызму, развіццё памежнай інфраструктуры. Трэба адзначыць, што дадзены еўрарэгіён прывязаны да рэгіёну Балтыйскага мора. З'яўляючыся яго суб'ектам, ён мае права на выкарыстанне фінансавай дапамогі [3].

Чатыры з пяці еўрарегіёнаў – «Буг», «Белавежская пушча», «Азёрны край» і «Нёман» – размешчаны на паўночна-заходняй, заходняй і паўднёва-заходняй частках мяжы Беларусі і маюць сярод заснавальніц краіны ЕС, што дае дадатковае фінансаванне з фондаў ЕС.

Бюджэт Еўрапейскага Саюза ў рамках праграмы INTERREG на 2000–2006 гг. складаў 4,875 млрд. EUR [17]. На фінансавы перыяд 2007–2013 гг. гэтая лічба павялічана ды 7,5 млрд. EUR [18]. Еўрасаюз на працягу 2004–2006 гг. выдаткаваў 23 млн еўра на рэалізацыю праектаў, накіраваных на ўзмацненне транспамежнага супрацоўніцтва паміж еўрапейскім Саюзам і яго «новым суседам» Беларуссю ў рамках трох праграм: «INTERREG III A Латвія-Літва-Беларусь (Прыярытэт Поўдзень)» [15]; «Польшча-Беларусь-Украіна INTERREG III A/TACIS CBC» [16] і «Рэгіён Балтыйскага мора INTERREG III B» [13]. З іх Беларусь выкарыстала 1 034 282 еўра.

Асобна стаіць пяты еўрарэгіён – «Днепр», які спрабуе выкарыстаць еўрапейскі досьвед на ўсходніх межах Беларусі (беларуска-украіна-расійскае памежжа). У ім не ўдзельнічаюць краіны ЕС. Заснавальнікі еўрарэгіёну робяць уціск на сувязі і досьвед, якія сфармаваліся ў выніку працяглага суіснавання гэтых рэгіёнаў у аднолькавай палітычнай, эканамічнай і культурнай сістэме [2].

Беларуска-расійскае памежжа складаюць 6 абласцей: Віцебская, Магілёўская, Гомельская (Рэспубліка Беларусь), Пскоўская, Смаленская, Бранская (Расійская Федэрацыя), яны ўключаюць 139 адміністрацыйных раёнаў. Непасрэдна на беларуска-расійскім памежжы працягласцю 990 км знаходзяцца 34 адміністрацыйных раёны [8]. Атрымліваецца, што на працягласці памежнай тэрыторыі амаль роўнай сукупнай працягласці адпаведнай тэрыторыі з краінамі ЕС (Польшча, Літва, Латвія), колькасць транспамежных рэгіянальных аб'яднанняў суадносіцца 1 : 4.

Дамова аб стварэнні еўрарэгіёна «Днепр» падпісана ў красавіку 2003 г. Нягледзячы на анансаваную зацікаўленасць бакоў у супрацы і запланаваныя праекты, еўрарэгіён не прасунуўся далей за правядзенне круглых сталоў і навуковых канферэнцыяў. Дагэтуль не існуе яго адзінага інфармацыйнага цэнтру. Згодна інфармацыі Цэнтра міжнародных даследаванняў БДУ, асноўнымі праектамі еўрарэгіёна «Днепр» з’яўляюцца: «Удасканальванне навыкаў спецыялістаў па кіраванні праектным цыклам», «Стварэнне інфраструктуры Сакратарыята еўрарэгіёна «Днепр» (станаўленне Нацыянальных кардынацыйных бюро), правядзенне Міжнароднага фэсту славянскай кухні, стварэнне Міжнароднага інстытуту славістыкі» [1].

На сёньняшні дзень сумесна з Агенцтвам рэгіянальнага развіцця ВЕКТАР (г. Чарнігаў, Украіна) распрацаваны два праекты:

- па праблематыцы ўтылізацыі бытавых адходаў на тэрыторыі еўрарэгіёна «Днепр»;
- стварэнне Цэнтра інавацыйных тэхналогій, камунікацый і бізнесу.

Першы праект выйграў конкурс праектаў транспамежнага супрацоўніцтва, абвешчаны Кабінетам Міністраў Украіны. Бюджэт праекта 50 000 дал. ЗША. Рэалізацыя запланаваная на 2009 г. Другі праект прайшоў папярэдні конкурсный адбор. Бюджэт праекта 150 000 дал. ЗША. Рэалізацыя запланаваная на 2010–2011 гг.

Асаблівасць гэтага еўрарэгіёна і ў тым, што значная яго частка забруджана ў выніку аварыі на ЧАЭС, што стварае праблемы з прыцягненнем знешніх прыватных інвестыцый. У выніку асноўны фінансавы цяжар кладзецца на ўласныя бюджэты рэгіёнаў. Да таго ж у адпаведнасці з Дзяржаўнай схемай комплекснай тэрытарыяльнай арганізацыі Рэспублікі Беларусь у рамках функцыянальнага раёнавання адміністрацыйныя раёны, якія знаходзяцца на беларуска-расійскім памежжы, вызначаны ў асноўным або як рэгіёны з нізкім аграрэсурсным патэнцыялам, або як адмысловыя тэрыторыі, якія пацярпелі ў выніку радыяактаўнага забруджвання [8].

Важнай праявай транспамежнай інтэграцыі з’яўляецца памежны гандаль. Пры дастаткова вялікай колькасці міждзяржаўных і міжрэгіянальных пагадненняў (так, напрыклад, Бранская вобласць мае з Беларуссю 12 пагадненняў аб супрацоўніцтве, а ў цэлым за апошнія гады паміж Рэспубликай Беларусь і расійскімі

рэгіёнамі падпісана больш за 240 пагадненняў, дамоваў і пратаколаў аб гандлёва-эканамічным супрацоўніцтве [10]), паказчык развіцця гандлю паміж памежнымі рэгіёнамі сведчыць пра слабую актыўнасць іх суб'ектаў. Так, на Смаленскую, Бранскую, Пскоўскую вобласці прыходзіцца толькі 4,72% агульнага тавараздвароту расійскіх рэгіёнаў і Беларусі [9]. З беларускага боку знешнегандлёвы абарот памежных з Расіяй Віцебскай, Магілёўскай і Гомельскай абласцей знаходзіцца ў межах 3–5% агульнага аб'ёму знешняга гандлю с Расіяй.

У знешнеэканамічныя памежныя сувязі ўцягнуты ў асноўным вялікія прадпрыемствы-экспарцёры, а інвестыцыйныя праекты маюць нацыянальны маштаб. Вытворчае міжнароднае супрацоўніцтва невялікіх прадпрыемстваў, у тым ліку недзяржаўных формаў уласнасці, не развіта. Больш таго, па абодвух баках мяжы не выкарыстоўваюцца на поўную вытворчую магутнасць прадпрыемства, якія працуюць на мясцовай сыравіне і арыентаваныя на лакальны рынак. Перыядычна адбываюцца так званыя «хлебныя», «малочныя» і «мясныя» войны і, як вынік, уводзяцца забароны на ўвоз у суседнія рэгіёны сыравіны і прадуктаў харчавання [8].

Такім чынам, на фоне агульнай неразвітасці еўрарэгіянальнай формы транспамежнага супрацоўніцтва ў Беларусі, беларуска-расійскае памежжа ўяўляе сабой белую пляму на еўрапейскай мапе еўрарэгіёнаў. Адсутнасць мяжы і адміністрацыйныя рашэнні «зверху» не могуць забяспечыць эфектыўнай транспамежнай кааперацыі. Ключавое значэнне ў дзейнасці еўрарэгіёнаў адыгрывае ініцыятыва «знізу» па стварэнні транспамежных сетак у выглядзе гандлёвых прадпрыемстваў, супрацоўніцтва грамадскага сектару і мясцовых уладаў. На постсавецкай прасторы, у прыватнасці ў Беларусі і яе ўсходняй суседкі Расіі, міжтэрытарыяльныя сувязі ўтвараюцца «зверху» ў выніку адміністрацыйных рашэнняў і дазволу цэнтральнай улады. Транспамежныя сувязі не разглядаюцца дзяржавамі як адмысловы від міжнародных эканамічных стасункаў, якія маюць сваю спецыфіку. У выніку рэгіянальныя праграмы выступаюць як дадатковыя, што і адлюстроўваюцца на іх фінансаванні і эфектыўнасці.

Неабходна адзначыць, што еўрарэгіёны як форма транспамежнага супрацоўніцтва, засноўваюцца на прапанове палітычных, сацыяльна-эканамічных і культурных стымулаў

развіцця і далучэння да еўрапейскіх каштоўнасцяў краін-суседзяў з мэтай захавання стабільнасці і бяспекі на знешніх межах. Памежныя рэгіёны у заходняй частцы Беларусі могуць карыстацца гэтымі прапановамі ў сілу іх геаграфічнага размяшчэння. Усходняе памежжа Беларусі вымушана пакуль толькі пераймаць іх досьвед у транзыце еўрапейскіх каштоўнасцяў. Сталыя кантакты рэгіёнаў з еўраструктурамі, праваднікамі якіх могуць выступаць еўрарэгіёны, могуць стаць крыніцамі дадтковага фінансавання і прыцягнення новых замежных інвестыцыяў.

Літаратура

1. Белорусские еврорегионы. «Днепр». http://www.centis.bsu.by/rus/info/euroreg_info.htm#z4
2. Еврорегион «Днепр»: создание и развитие, проблемы и перспективы // Материалы Международной учредительной научно-практической конференции. Гомель, 29 апреля 2003 г. / УО «ГГУ им. Ф. Скорины» – Гомель, 2003. С. 72–91.
3. Еўрарэгіён «Нёман». http://www.region.grodno.by/econ/ved/meghreg.shtml
4. Ершов, В.Ф. Создание Союзного государства России и Беларуси: проблемы и перспективы. http://www.postsoviet.ru/page.php?pid=51
5. Закон Республики Беларусь от 21 июля 2008 года № 419-З «О государственной границе Республики Беларусь» // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. 2008 г. № 184. 2/1516. 4 августа 2008 г.
6. Лемешевский, Л.А. Еврорегион «Буг» // Субрегиональное сотрудничество. Перспективы белорусских еврорегионов: Материалы междунар. науч. конф. Минск: ЮНИПАК, 2005. С. 35–37.
7. Мечковская, З.И. Возможности и перспективы развития эко- и агротуризма в еврорегионе «Беловежская пуща» // Субрегиональное сотрудничество. Перспективы белорусских еврорегионов: Материалы междунар. науч. конф. Минск: ЮНИПАК, 2005. С. 42–44.
8. Никитенко, П. Белорусско-российское приграничное сотрудничество как фактор формирования союзного государства Беларуси и России / П. Никитенко, Т. Вертинская // Неприкосновенный запас. 2006. № 3.
9. Приграничное сотрудничество со странами СНГ. http://www.tpprf.ru/img/uploaded/2005062012405189.doc
10. Раковская, Л. Дорога с двусторонним движением: сотрудничество – стратегический резерв интеграции // Союз. Беларусь-Россия. № 364. 26 июня 2008.

11. Трансграничное сотрудничество. http://www.mfa.gov.by/rus/publications/issue/facts/2006/06.Economy.pdf
12. Association of European Border Regions (AEBR). http://www.aebr.net/
13. Baltic Sea Region INTERREG III B Neighbourhood Programme http://www.spatial.baltic.net/
14. Declaration by the Presidency on behalf of the European Union on the parliamentary elections and the referendum of 17 October 2004 in Belarus (13728/04 (Presse 299) P 120/04). http://europa.eu/documents/eu_council/index_en.htm (наведаны 09.11.2006); EU-Belarus Relations from 2003–2005. http://ec.europa.eu/comm/external_relations/belarus/intro/index.htm INTERREG IIIB. Priority South supports cross-border cooperation on the borders between Latvia, Lithuania and Belarus. Financing. http://www.bsrinterreg.net/3a
15. INTERREG IIIA. Program Polska - Biaiorúњ – Ukraina. http://www.interreg.gov.pl
16. Provisions and instruments of regional policy: interreg III (2000–2006). http://europa.eu/scadplus/leg/en/lvb/g24204.htm
17. Provisions and instruments of regional policy: interreg IV (2007–2013). http://europa.eu/legislation_summaries/regional_policy/provisions_and_instruments/g24231_en.htm
18. Wider Europe – Neighbourhood: A New Framework for Relations with Our Eastern and Southern Neighbours. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. http://ec.europa.eu/comm/world/enp/pdf/com03_104_en.pdf

Nastassia Levanchuk
(EHU, Vilnius)

EASTERN EUROPEAN IMMIGRANTS IN CONTEMPORARY ITALY

Объектом настоящего исследования является иммиграционная ситуация в Италии, своеобразным ответом на которую в течение последних 15 лет стала волна иммигрантов из Восточной Европы. Анализ имеющихся статистических данных и исследований иммиграции в Италию позволил сделать выводы о системных причинах замкнутости, неразвитости восточноевропейских национальных диаспор и иных видов социальных сетей иммигрантов в принимающей стране (Италии), которые обусловливают социальную маргинальность выходцев из стран Восточной Европы в итальянском окружении: неизменную составляющую опыта пребывания иммигранта в данной стране. Предлагается рассматривать культурную составляющую опыта иммигранта как источник аутентичных компонентов идентичности, основу осознанного политического действия.

Contemporary European migrations realize themselves largely within the overall discourse of multiculturalism that embraces symbolical, identity, and cultural issues, as well as political strategies of various extent. Growth of migrations as well as involvement of migrants into events and tendencies of a global level have led of recent to acts of legal prevention to immigration, a specie of counter-migration strategies "before migrants reach the border" [99, 1674]. National governments in Europe, Canada, the USA and Australia have adopted a major anti-immigrant position as concerns the political, still the latter couples with facts of immigrants' presence inside receiving societies, including deprivation of social rights, rise of nationalist practices versus immigrants and their symbolic exclusion.

Multiculturalism as a significant turn in European authorities' discourse (from assimilation to multiculturalism) appears since 1980-ies [34] with an aim to create legitimate space and enhance potential for immigrant activist and cultural pursuits, followed in the last decade by practices of discrimination and immigrants' exclusion from the social sphere in various places of the world [67]. Objectifying approach to immigrants is demonstrated not only by locals, but by other groups of immigrants as well, and unrolls along the cultural line [30, 40], hence the importance of everyday models of immigrant identity construction to the present work.

The declared double view of official immigration strategies needs detailed study and theoretical localization within contemporary identity research, multiculturalism issues and practices of migrant symbolic construction inside receiving society. I set my study to pursue several smaller goals, that will make a basement to my view of desirable immigrant identity development:

- Conceptual analysis of discursive and symbolical practices of immigrant identity construction, with a "transnationalist" [8] close-up on fourth wave of immigrants from Eastern Europe to Italy.
- Tracing of last decade's legal innovations within migration sphere (the appearance of neo-racist (term coined by E.Balibar) spirit in the political decisions of world immigration states), that bore a direct impact on the Italian immigration reality today.
- Definition of the Eastern European immigrants' social situation, analysis of crucial problems to eastern Slavic group.
- Description of communal strategies of immigrants' survival (diaspora, digital community, (sub)culture) and the resulting discourse changes (from claims for universal human rights to declaration of cultural right to authentic lifestyle).

Starting from acknowledgement of contemporary multiple reflexive identities [1]; [64] that are less stable and become an individual enterprise, I come to agree with Maffessolian paradigm of contemporary qualitative change to an individual: a "turn from stable identity, that exercises its functions in a set of contract liabilities, to *persona*, who plays its roles in affective tribes" [89, 23]. Loss of contract liabilities in contemporary society is indicative of emphatic sociality, where communal feeling is guaranteed by the immediate participation of man in a social group. Communal identities differ

in accord with models of consumption and practices that realize themselves inside small-sized social congregations (neo-tribes), well outside modernist classes. While the model of rational migrant still remains an accountable brick in the wall of modern migration politics, the manageable rational subject has ceased to be, replaced by a flexible, well-informed, highly adaptive migrant, who is singled out by the transnational theoretical perspective [8]. The latter is especially productive with a view on the EU and its larger Shengen space, which is nonetheless highly varied due to national competence in migration issues, the much discussed yet not worked-out European identity and, naturally, regional differences in municipal authorities' discourse, which account for the symbolic barriers, filling the immigrant's everyday subjective experience.

Presumably, the lowest of all barriers to migration is border crossing. As legal work immigration to Italy is extremely complex, many of future immigrants enter the country in other status and become immigrants as their tourist/student/business visa expires. Huge numbers of potential immigrants choose illegal entry – often at sky-high price. The existence of organized groups that provide for circulation of illegal immigrants between Italy and the Ukraine in the last 15 years explains the absolute weight of the Ukrainian national group (from 1400000 to 400000 persons, according to different sources [38]; [82], [33]) among Eastern Europeans in Italy. Besides, Italy participates in asylum programs, which form a narrower still a feasible immigration window [29]. Outer EU border reveals its sieve-like propensity to thousands of potential immigrants who realize, often after getting inside the desired country, that the real hardships are yet to begin.

Legal view of immigrants, however, adheres to much more conservative category of right, which embraces inalienable and stable rules of immigrant's being a resident in the receiving country. Here Italy comes with its jus sanguinis [13, 37-59], with a very narrow possibility of gaining citizenship, and alienates incomers by the notion of "extracomunitario" (out-of-the-Union-comer, literally).

Italy's experience in immigration legal managing is relatively brief: the first national immigration law No 934/1980 came to force in 1986 with first attempts of protecting foreign labour rights. After the widely liberal Turco-Napolitano law No 40/1998, which allotted immigrants with more secure legal status, wider access to social ser-

vices, secured family reunion right, the last decade made sharp contrast with the rigid Bossi-Fini law No 189/2002, that cancelled many of the privileges granted by the former law, and in fact limited legal immigration to local agricultural needs.

After 11th September 2001 legal regulation of migrations was reformed by the political moment defined as global terrorist hazard, and politicians both in the USA and Europe caught upon it “to question the limits of migrations and limits of acknowledgement of native migrants’ cultures, religions, languages and social practices” [49, 171]. Consequent legal procedures aimed at immigration prevention and based upon border as symbol of national consistency, global scale of the hazard and necessity of nationals’ protection. The Europe came up with minimization of immigrants/asylum-seekers’ protection as much as possible. As part of deterrent measures, there were delimited basic social and economic rights of foreigners, specifically, narrowed access to national health care system.

By the end of the 2008 the numbers of immigrants in the country amounted to almost 4 billion persons [38, 1], where the official legal residents by nationality made 140.000 Ukrainians, 21.500 Russians, and 4.200 Belarusian nationals [79]. Mass immigration in the last decade, worsening of social security [107, 83] and world anti-immigrant stance allowed the then Berlusconi government to implement a wave of deterrent legal and police measures [7, 9]. Yet those actions led to further boost of illegal immigration, to the extent that it became one of “alternative” migratory strategies.

In this context the official European insistence of integration [46] is bifocal at the least: while language courses and other initiatives for immigrants’ apprehension of the national cultural capital stand close to the integration aim (and to the assimilationist model of integration), synchronous campaigns for tolerance, sustaining cultural diversity go in the opposite direction (to the multicultural side) [33, 5]. Facts of crucial importance include conflict between the official EU integration attempts and individual identity strategies of today’s immigrants, who resist assimilation, pertain to custom lifestyles, speak native languages, choose citizenships, practise non-Christian religions [31, 270]. Italy is marked by an absence of stable integration paradigm for foreigners [13], coupled by nationalist (in terms of E.Balibar – neo-racist, [16]) authorities’ position, pertaining to political and cultural identity paradigm.

Alessandro Dal Lago declares a sharp break, existing in the Italian society between the majority in possession of citizenship rights and social warranties, on the one hand, and foreigners (extracomunitari), on the other hand, who in fact are non-persons [53].

The notion of "internal" borders to immigrant is constructed by his legal status in Italy. Identity card and residence permit are only two of a bunch of temporarily emitted documents, which are requested in every possible situation: employment, accommodation rent, medical help, telephone and internet service, bank services. Given the existing national accommodation shortage, 40% of immigrants (without reference to nationality) do not have a roof over their head [78, 206], among them people with legal ID and job are not that rare. Difficulties with assessing the real numbers of immigrants and thus the dimensions of the phenomenon amount to vast discrepancies in statistics, still, beyond statistics goes the official discourse, that excludes illegal immigrants from the social continuum [4]. Legal bureaucratic machine determines the temporary and incidental legality of immigrants [33], which beyond the threat of legality loss leads to the official policy of the authorities: off with immigrants as soon as their work is done.

Mass presence of Eastern Europeans in Italy, gone from thousands to hundreds of thousands in the course of the last 15 years, has acquired its particular shape and name among local people. Italians have come to distinguish between Russian, Belarusian and Ukrainian people, still this acknowledgement is often negative [42]. Most part of Ukrainian women filled the national need in care services, creating a stable association in the Italian social scenario; men in their part associate with the building sector, and in part – with seasonal agricultural jobs.

Today's fourth wave [130, 2] of Eastern European immigrants to Italy broke out in the beginning of the 1990-ies, invoked by social and institutional vagueness, as well as economic fallout in source countries, that led to mass pauperization of people. Western Ukraine is especially notorious for "care drain" [42]: sometimes both parents live outside home country to ensure family survival, leaving kids and seniors adrift. Statistical data about legal Eastern European immigrants in the Italian Republic allow me to define the following important tendencies: first, stable family migration of women to Italy, by numbers Russian Federation here goes first; barely significant by

numbers migration of students or wives from Belarus with only sporadic work migrants; and newest mass female work migration from the Ukraine. Social situation of immigrants is today defined by niche employment, limited access to national care system, cultural integration of immigrants in municipal communities, diasporas activity and second generation integration.

Despite large numbers, countrymen in Italy are organized mainly by local principle, in small groups, more likely created by family connections or common church parish. Fighting the bureaucratic barriers and hard-working overtime as a rule leaves little time to communicate with the family left home, leave alone create social networks. Still, in the last few years I note several projects for immigrants that boast success: digital forums in national languages, regular meetings in big cities, that are held weekly, a net of Russian-speaking schools in more that 14 Italian cities and attempts of Ukrainian-speaking online lyceum. Attempts of institutional solution of proper social problems are significant for the development of conscious approach to proper existence outside motherland. I claim that existing attempts at reorganization of the social sphere inside immigrant community show a tendency to proliferation (involvement in digital communities, local partying and (sub)cultural groups, integration into the national education and leisure system seem particularly feasible for second-generation migrants, as well as children in families with one non-Italian parent). While for immigrants who actually migrated out of native country the acquisition of local identity strata together with conservation of authentic cultural past is the core strategy, for those who were born in Italy being children of immigrants is a question of construction and choice, two sources of identity being available and important. The emphatic shape of sociality and related subjective integration of immigrants into the symbolic reality of receiving society, presumably, make the missing element in the official strategies of integration. Informal communities, following the diaspora model, digital community, and (sub)cultural model, I claim, create symbolic spaces for active, successful socialization of immigrants in unconflictive lingvo-social sphere. Practices of discursive identity construction in the context of neo-tribal sociality help me reveal existing cultural identity articulations in immigrant communities that are not incapable of becoming part of evolving European identity.

Every fourth employee in Italy is born outside the country; immigrants are an important factor to national economy and social-demographic stability of the society [38, 1]. Relatively new status of Italy as a country of immigration stands up to bias and scarce conceptual development of national migration studies [34, 446], still, it is commonly agreed that immigrant associations are weak and poorly organized, often dependable on external funding, both Italian and intermediary [35, 931], with only nominal political weight. Nonetheless the official integration policy, accepted in the EU, in Italy multi-strata marginalization of immigrants as economically inconsistent non-persons makes up the reality. Discursive construction of differences in terms of religion and culture plays major part as to legitimate social practices and attitudes in regard to immigrants. The problem of immigrants' integration, thus, is pronounced in two variants: discursive and local, the latter inevitably lies on the shoulders of local authorities, empowered to execute immigration decrees and policies. Today, quite like ten years ago, immigrants have only limited access to social care system and national housing, niche employment of Eastern Europeans in Italy complies with the local demand in non-qualified manual work [121], as well as social sector demands, thus the reproduction of existing models of immigrants' insertion in the national social order.

The discourse of difference, depriving immigrants even of their legal rights is global as migration itself. Symbolic barriers run for each immigrant along new ethnic/racial/cultural lines, and their overcoming is by all means an individual subjective problem. This pronounced, I turn to (sub)cultural experience of resistance. Political aspect goes hand in hand with authentic construction of lifestyles in coordination with liberally chosen rhythms of (sub)cultural community. My research of identity construction practices among immigrants is built around cultural associations that are capable of making the basis for integration of migrants in the context of European identity.

Литература

1. Бек, У. Что такое глобализация. М.: Прогресс-Традиция, 2001.
2. Геллнер, Э. Пришествие национализма. Мифы нации и класса: под ред. Б. Андерсон. Нации и национализм. М.: Праксис, 2002.

3. Пахльовська, О. Створення центру (інституту) української культури в Римі. Roma: Università degli studi di Roma "La Sapienza".
4. Immigrazione: Buttiglione, Sanatoria un'Operazione di Pulizia, Notizie ANSA, Novembre 12, 2002. www.stranieriinitalia.com/notiziario2.
5. Southern Europe / Migration News / 2000, Vol. 7, No. 9. P. 19; 2003, Vol. 10. No. 3. P. 39.
6. After Subculture: Critical Studies in Contemporary Youth Culture, ed. by A.Bennett and K.Kahn-Harris. New York: Palgrave Macmillan, 2004.
7. Ambrosini, M. La Fatica di Integrarsi. Bologna: Mulino, 2001.
8. Ambrosini, M. Un'altra globalizzazione. Bologna: Mulino, 2008.
9. Amin, S. Accumulation on a World Scale: A Critique of the Theory of Underdevelopment. New York: Monthly Review Press, 1974.
10. Anthias, F. "Evaluating 'diaspora': beyond ethnicity", Sociology, 1998, 32(3). P. 557–580.
11. Appadurai, A. Modernity at Large: Cultural Dimension of Globalization. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996.
12. Armstrong, J.A. Mobilized and proletarian diasporas. American Political Science Review, 1976, 20(2). P. 393–408.
13. Bail, C.A. The Configuration of Symbolic Boundaries against Immigrants in Europe. American Sociological Review, February 2008, Vol. 73. P. 37–59.
14. Balibar, E. Europe as Borderland: The Alexander von Humboldt Lecture // Human Geography, University of Nijmegen. November 10, 2004. http://socgeo.ruhosting.nl/colloquium/Europe%20as%20Borderland.pdf.
15. Balibar, E. Fichte and the Internal Border : On Addresses to the German Nation // Masses, Classes, Ideas. Studies on Politics and Philosophy before and after Marx. New York: Routledge, 1994. P. 61–84.
16. Balibar, E. Is There a 'Neo-Racism'? // E.Balibar and I.Wallerstein (eds.) Race, Nation, Class: Ambiguous Identities. New York: Verso Press, 1991. P. 17–28.
17. Balibar, E. The Borders of Europe // Politics and the Other Scene. New York: Verso, 2002. P. 87–103.
18. Basch, L., Glick-Schiller, N. and Blanc, C.S. Nations Unbound: Transnational Projects, Post-Colonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States. New York: Gordon and Breach, 1994.
19. Bauman, Z. Reconnaissance Wars of the Planetary Frontierland / Theory, Culture & Society, 2002, Vol. 19(4). P. 81–90.
20. Beck, U. The Cosmopolitan Perspective: Sociology of the Second Age of Modernity, British Journal of Sociology, 2000, 51(1). P. 79–105.
21. Beck, U. La società cosmopolita. Prospettive dell'epoca postnazionale, trad. it. Bologna: Mulino, 2003.
22. Beck, U. The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernization. In U. Beck, A. Giddens and S. Lash (eds.) Reflexive Modern-

ization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order. Cambridge: Polity Press, 1994.
23. Behdad, A. Nationalism and Immigration to the United States. Diaspora, 1997. Vol. 6. No 2. P. 155–156.
24. Benhabib, S. Democracy and Identity: In Search of the Civic Polity. Philosophy Social Criticism. 1998. Vol. 24. No 2/3. P. 85–100.
25. Bennett, A. Subcultures or Neo-tribes? Rethinking the Relationship between Youth, Style and Musical Taste. Sociology, 1999. 33(3). P. 599–617.
26. Bonifazi, C. L'immigrazione straniera in Italia. Bololgna: il Mulino, 1998.
27. Borjas, G. Friends or Strangers: The Impact of Immigrants on the US Economy. New York: Basic Books, 2000.
28. Boyd, M., Taylor, C. e Delaney, P. Temporary Workers in Canada: A Multifaceted Program. International Migration Review, 1986. Vol. 20. No. 4. P. 929–950.
29. Briguglio, S. Principali elementi della Normativa su immigrazione, asilo e cittadinanza (http://www.stranieriinitalia.it/briguglio/immigrazione-e-asilo/2008/ottobre/sinottico-normativa-19.html).
30. Brubaker, R. The 'diaspora' diaspora. Ethnic and Racial Studies. January 2005. 28(1). P. 1–19.
31. Brubaker, R. Cittadinanza e nazionalità in Francia e Germania. Bologna: il Mulino, 1997.
32. Calavita, K. Law, Citizenship, and the Construction of (Some) Immigrant 'Others'. Law & Social Inquiry. 2005. Vol. 30. No. 2. P. 401–420.
33. Calavita, K. Immigrants at the Margin. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
34. Caponio, T. (Im)migration research in Italy: A European comparative Perspective. The Sociological Quarterly, 2008. 49. P. 445–464.
35. Caponio, T. Policy Networks and Immigrants' Associations in Italy: The Cases of Milan, Bologna and Naples. Journal of Ethnic and Migration Studies. September 2005. Vol. 31. No. 5. P. 931–950.
36. Caponio, T. Città italiane e immigrazione. Bologna: Mulino, 2006.
37. Caritas/Migrantes. Anticipazioni del 'Dossier Statistico Immigrazione 2003': Rapporto preliminare. Roma, Marzo 10, 2003. http://www.anolf.it/statistiche/dossier_caritas_2003_anticipazioni.htm.
38. Caritas/Migrantes. Immigrazione. Dossier Statistico. XVIII Rapporto sull'immigrazione: aree di origine, presenze, inserimento, lavoro, territorio. Roma: Idos, 2008.
39. Casadio, G. Immigrati, la Legge Fantasma. La Repubblica. Gennaio 22. 2003.
40. Castells, M. The Rise of the Network Society: Vol.1 of the Information Age. Oxford: Basic Blackwell, 1996.
41. Castles, S. The Factors that Make and Unmake Migration Policies. International Migration Review, Autumn 2004. Vol. 38. No 3. P. 852–884.

42. Cespi. Madri Migranti. Le migrazioni di cura dalla Romania e dall'Ucraina in Italia: Working papers 37/2007, Febbraio 2007. www.cespi.it.
43. Cholewinski, R. Migrants irréguliers: L'accès aux droits sociaux minimaux. Strasbourg, France: Éditions du Conseil de l'Europe, 2005.
44. Clifford, J. Diasporas. Current Anthropology, 1994. 9(3). P. 302–338.
45. Cnel. I lavoratori stagionali immigrati in Italia. Roma, Febbraio 2002. www.cnel.it.
46. Cnel. Indici di integrazione degli immigrati in Italia. IV rapporto. Roma, 22 Marzo, 2006. www.cnel.it.
47. CNN Italia Online. Bianco sull'Immigrazione: Ecco I Veri Numeri. December 18, 2000. www.CNNItalia.it/Italia/.
48. Cohen, R. Diasporas and the nation-state: from victims to challengers. International Affairs, 1996. 72(3). P. 507–520.
49. Cohen, R. Global Diasporas. New York: Routledge, 2008.
50. Colombo, A. and Sciortino, G. Italian immigration: the origins, nature and evolution of Italy's migratory systems. Journal of Modern Italian Studies, 2004. Vol. 9. P. 49–70.
51. Crépeau, F., Nakache, D. & Atak, I. International Migration: Security Concerns and Human Rights Standards. Transcultural Psychiatry. September 2007. Vol. 44. No 3. P. 311–337.
52. D'avanzo, G. Clandestini, Stato d'Emergenza. La Repubblica. Marzo 19. 2002. P. 1.
53. Dal L'Ago, A. Non-Persone: L'Esclusione dei Migranti in una Società Globale. Milano: Interzone, 1999.
54. Danish Refugee Council. The Dublin Convention – Study on its implementation in the 15 states of the European Union. Copenhagen: Danish Refugee Council, 2001. http://www.flygtning.dk/publikationer/rapporter/dublin/dublin.pdf.
55. Dorizzi, B. Biometrics at the Frontiers, Assessing the Impact on Society. Background Paper. Sevilla: European Commission, January 2005. http://cybersecurity.jrc.es/pages/ProjectlibestudyBiometrics.htm.
56. Düvell, F. Ukraine – Europe's Mexico? Country report. Oxford: COMPAS, 2007.
57. European Commission. Declaration on European Identity. In: General Report of the European Commission. Brussels: European Commission, 1973.
58. European Union. Council Directive 2001/51/EC of 28 June 2001 supplementing the provisions of Article 26 of the Convention implementing the Schengen Agreement of 14 June 1985. Official Journal L, 187, 10 July, 2001.
59. European Union. Council Directive 2004/82/EC of 29 April 2004 on the obligation of carriers to communicate passenger data. Official Journal L. 261. 6 August. 2004.

60. Faist, T. The crucial meso-level. In: Hammar et al. (eds.) International Migration, Immobility and Development: Multidisciplinary perspectives. Oxford: Berg, 1997. P. 247–276.
61. Ferguson, N. Eurabia. New York Times. April 4. 2004. P. 3.
62. Fondazione ISMU-Cariplo. Sesto Rapporto sulle Migrazioni. Milano: FrancoAngeli, 1998.
63. Galli, C. Spazi politici. L'età moderna e l'età globale. Bologna: il Mulino, 2001.
64. Giddens, A. Modernity and Self-Identity: Self and Society in Late Modern Age. Cambridge: Polity Press, 1991.
65. Goss, J. & Lindquist, B. "Conceptualizing international labor migration: A structuration perspective", International Migration Review, 1995. Vol. 29. No. 110. P. 317–351.
66. Grant, S. Migrants' Human Rights: From the Margins to the Mainstream. MPI. March 2005. http://www.migrationinformation.org/Feature/display.cfm?id=291.
67. Hage, G. White Nation: Fantasies of White Supremacy in a Multicultural Society. New York: Routledge, 2000.
68. Harris, N. I nuovi intoccabili. Perché abbiamo bisogno degli immigrati. Milano: Il Saggiatore, 2000.
69. Hedetoft, U. The Nation-state Meets the World: National Identities in the Context of Transnationality and Cultural Globalization. European Journal of Social Theory, 1999. 2(1). P. 71–94.
70. Heidegger, M. Ontologia, fenomenologia, verità, ed. S. Poggi e P. Tomasello. Milano: CEA-Zanichelli, 1995.
71. Held, D. Globalization: the dangers and the answers, 2004. http://www.opendemocracy.net/globalization-vision_reflections/article_1918.jsp.
72. Hill, K. and Hughes, J. Cyberpolitics: Citizen Activism in the Age of the Internet. Oxford: Rowman & Littlefield, 1998.
73. Hoff, J., Horrocks, I. and Tops, P. Democratic Governance and New Technology: Technologically mediated innovations in political practice in Western Europe. London: Routledge, 2000.
74. International Organization for Migration Ukraine. IOM Ukraine trafficking prevention TV public service announcement, 2005. http://www.iom.org.ua/index.php?id=53&sub_id=54&public_id=70&action=public_det&wlng=e.
75. International Organization for Migration Ukraine. Trafficking in human beings prevention campaign, 2005. http://www.iom.org.ua.
76. Iom. "Voluntary assisted return and reintegration: A sustainable return home", Migration, December 2004, pp. 16-17.
77. Iom. World Migration 2008: Managing Labour Mobility in the Evolving Global Economy. Geneva: IOM, 2008. http://www.iom.int/jahia/Jahia/cache/offonce/pid/1674?entryId=20275.

78. Ismu-Cariplo. Quinto Rapporto sulle Migrazioni. Milano: FrancoAngeli, 2000.
79. Istat. Immigrazione in Italia. Numero per Numero, 2008. http://www.solidarietasociale.gov.it/NR/rdonlyres/AD0EA401-AC33-4B01-BAD6-1565F6753374/0/19Tuttiinumeripp149153.pdf.
80. ISTAT. La popolazione straniera residente in Italia al 1° Gennaio 2007. A cura di D.Gabrielli, Roma: Istat, 2007.
81. ISTAT. Popolazione straniera residente al 1 Gennaio per età e sesso per gli anni 2003, 2004 e 2005. 30 marzo 2006. www.demo.istat.it.
82. Italia Lavoro. "Esperienze internazionali. Ucraina", Quaderni Spinn, 2006, No. 26.
83. Joppke, C. "Do Obligatory Civic Integration Courses for Immigrants in Western Europe further Integration?", Policy Brief. October, 2007. No 8. P. 1–7.
84. Katz, C. and Smith, N. An interview with Edward Said. Society and Space, 2003. 21 (6). P. 635–652.
85. Klein, N. No Logo. London: Flamingo, 2000.
86. Kritz, M., Lim, L. and Zlotnik, H. (eds.) International Migration System. A Global Approach. Oxford: Clarendon Press, 1992.
87. Larsen, J.A. Existential crisis and the social re-negotiation of life projects: Доклад представлен на конференции Британской социологической ассоциации 21–23 марта 2005 г. в г. Йорк. http://www.britsoc.co.uk/user_doc/BSA_05_Conf_Abstracts.pdf.
88. Lash, S. Reflexive Modernization: The Aesthetic Dimension. Theory, Culture and Society. 1993. 10 (1). P. 1–23.
89. Maffesoli, M. Il tempo delle tribù. Il declino dell'individualismo nelle società postmoderne. Milano: Guerini Studio, 2004.
90. Marshall, T.H. Citizenship and Social Class and Other Essays. Cambridge: Cambridge University Press, 1950.
91. Massey, D.S. Economic Development and International Migration in Comparative Perspective. Population and Development Review. 1988. 14. P. 383–413.
92. Massey, D.S. and Espinosa, K.E. What's Driving Mexico-U.S. Migration? A theoretical, empirical and policy analysis. American Journal of Sociology. January 1992. Vol. 102. No. 4. P. 939–999.
93. Melossi, D. The Other in the New Europe: Migrations, Deviance, Social Control. In: Criminal Policy in Transition, ed. by P.Green and A.Rutherford. Oxford: Hart Publishing, 2000. P. 151–166.
94. Migreurop. From European migration and asylum policies to camps for foreigners. 2005. http://www.migreurop.org/IMG/pdf/carte-en.pdf.
95. Ministero Dell'interno. Primo Rapporto sugli immigrati in Italia. Roma, 1° dicembre 2007. Available online in http://www.immigrazione.it/?zn=var&subzn=archiv_071.

96. Mittelman, J.H. Mapping globalization. Singapore Journal of Tropical Geography. 2001. 22 (3). P. 212–218.
97. MPI. Chronology of Events Since September 11, 2001 Related to Immigration and National Security. New York, May 1, 2003. www.migrationinformation.org/chronology.pdf.
98. Muggleton, D. & Weinzieri, R. (eds.) The Post-Subcultures Reader. Oxford: Berg, 2006.
99. Nieuwenhuys, C., PÉCOUD, A. Human Trafficking, Information Campaigns, and Strategies of Migration Control. American Behavioral Scientist, August 2007. Vol. 50. No 12. P. 1674–1695.
100. OECD. Trends in International Migration: Annual Report. Paris: OECD, 2001.
101. OSSERVATORIO ARES. I Dati dell'Osservatorio Ares 2000: Доклад представлен на конференции по Миграционным потокам и стратегиям в сфере здравоохранения. Sicilia, Marzo 26, 2001.
102. Park, R.E. Human Migration And the Marginal Man. The American Journal of Sociology. May 1928. Vol. XXXIII. No 6. P. 881–893.
103. PERÒ, D. The Left and the Political Participation of Immigrants in Italy: The Case of the Forum of Bologna. In: R.D. Grillo and J. Pratt (eds.) The Politics of Recognizing Difference: Multiculturalism Italian-Style. Aldershot: Ashgate, 2002. P. 95–113.
104. Piore, M. Birds of Passage. Migrant Labour and Indusrial Societies. New York: Cambridge University Press, 1979.
105. Piperno, F. Migrazioni di cura: l'impatto sul welfare e le risposte delle politiche: Working papers 40/2008, Maggio 2008. www.cespi.it.
106. Procacci, G. Storia degli Italiani. Roma-Bari: Laterza, 1998. Vol. 1.
107. Puggioni, M.A.V. L'immigrazione clandestina. Genova: San Giorgio Editrice, 2008.
108. Rabat Declaration. Ministerial Euro-African conference on migration and development. Rabat, 2006, July 10-11. http://www.maec.gov.ma/migration/Doc/RABAT%20DECLARATION_EN.pdf.
109. Redhead, S., Wynne, D. and O'Connor, J. (eds.) The Clubcultures Reader: Readings in Popular Cultural Studies. Malden MA: Blackwell, 1997.
110. Rosaldo, R. Cultural Citizenship in San Jose, California. POLAR, 1994, 17. P. 57–63.
111. Said, E. The Clash of Definitions. In: Reflections on Exile and Other Essays. Harvard: Harvard University Press. 2000. P. 569–590.
112. Sassen, S. Denationalized states and global assemblages. Eurozine, 2006. www.eurozine.com.
113. Sassen, S. Spatialities and Temporalities of the Global: Elements for a Theorization. Public Culture. 2000. 12(1). P. 215–232.
114. Secondo rapporto sull'integrazione degli immigrati in Italia, a cura di G.Zincone. Bologna: Il Mulino. P. 280.

115. Shuerkens, U. Transnational Migrations and Social Transformations: A Theoretical Perspective. Current Sociology. July 2005. Vol. 53(4). P. 535–553.
116. Stark, O. The Migration of labour. Cambridge: Basic Blackwell, 1991.
117. Stonequist, E.V. The Problem of the Marginal Man. The American Journal of Sociology. July 1935. Vol. XLI. No 1. P. 1–12.
118. Strath, B. A European Identity: To the Historical Limits of a Concept. European Journal of Social Theory. 2002. 5(4). P. 387–401.
119. Taguieff, P.A. Il razzismo. Pregiudizi, teorie, comportamenti. Milano: Cortina, 1999.
120. Taguieff, P.A. La forza del pregiudizio. Bologna: il Mulino, 1994.
121. Tartaglione, C. Riallineamento e Sommerso nel Mezzogiorno. In: Presentazione dell'Osservatorio per l'Emersione del Lavoro Sommerso nel Mezzogiorno. Roma: IRES CGIL, 2001.
122. Thomas, R. Biometrics, migrants and human rights. Migration Information Source. March 2005. http://www.migrationinformation.org/Feature/display.cfm?id=289.
123. Thrift, N. Spatial Formations. London: Sage, 1996.
124. Totaro, A. "Personal vs. social. Un'analisi del blog tra individualismo e relazioni sociali", Quaderni di Sociologia, 2007. 51 (44). P. 31–47.
125. Ueno, T. Unlearning to Raver: Techno-Party as the Contact Zone in Trans-Local Formations. In: D.Muggleton and R.Weinzierl (eds.) The Post-Subcultures Reader. Oxford: Berg. 2006. P. 101–118.
126. Uguendoli, C. Biffi Insiste: Fermiamo gli Islamici. Corriere della Sera, Ottobre 1. 2000. P. 5.
127. Ukrainian Parliament Commissioner For Human Rigts. On the status of observance and protection of the rights of Ukrainian citizens abroad. Special Report, 2003. www.ombudsman.kiev.ua.
128. United Nations Secretary General. Globalization and interdependence: International migration and development, May 18, 2006. http://www.un.org/ga/61/second/item55summary.shtml.
129. Vasta, E. Rights and Racism in a New Country of Immigration: The Italian Case. In: J. Solomos and J. Wrench (eds.) Racism and Migration in Western Europe. Oxford: Berg. 1993. P. 83–98.
130. VENETO LAVORO. Gli immigrati ucraini in Veneto e Italia, a cura di L.Bertazzon, Ottobre 2007. www.venetolavoro.it.
131. Vertovec, S. Conceiving and Researching Transnationalism. Ethnic and Racial Studies. 1999. a. 22. No. 2. P. 447–462.
132. Wal, J.T. The Discourse of the Extreme Right: The Case of Alleanza Nazionale on Immigration. Patterns of Prejudice. 2000. Vol. 34. No 4. P. 37–51.
133. Wallerstein, I. The Modern World-System. Vol. I, II, III. New York: Academic Press. 1974–1980–1989.

134. Watson, N. Why We Argue About Virtual Community: A Case Study of the Phish.Net Fan Community. In: S.Jones (ed.) Virtual Culture: Identity and Communication in Cybersociety. London: Sage. 1997. P. 102–132.
135. Zincone, G. (ed.) Primo Rapporto sull'integrazione degli immigrati in Italia. Commissione per le politiche di integrazione degli immigrati. Bologna: Il Mulino, 2000.
136. Zinn, D.L. Loud and Clear: The G2 Second Generations Network in Italy: Paper presented at the Workshop: Marginality, Nationalism and Citizenship, of the 10th EASA Conference. Ljubljana 26–30. August 2008.

Юлія Сальнікава
(ЕГУ, г. Вільнюс)

РЭПРЭЗЕНТАЦЫЯ ПОСТСАВЕЦКАЙ ІДЭНТЫЧНАСЦІ Ў БЕЛАРУСКАЙ ЖАНОЧАЙ ПРОЗЕ

The article identifyes attempts of Belarusian women's prose to describe post-Soviet identity. Modern Belarusian writers such as Natalka Babina, Alena Brava and others present rather a sexless citizen than a gender-labeled subject. The female authors create anti-colonial literature, which cultivates the ideals of romantic nationalism instead of gender issues. Biological role of motherhood is still central to the process of female identity. However, Belarusian women's prose demonstrates a tendency to emphasize the advantage of women's experience at different levels – from descriptions of physiological processes to dominance of «good» female characters. Thus women's literature and women's identity become a part of the double anti-colonial discourse which is struggling both with political and masculine oppression.

1

Гістарычныя акалічнасці спрыялі доўгаму панаванню ў літаратурах былога СССР, у тым ліку ў беларускай, гамагеннага канону – сацыялістычнага, інтэрнацыянальнага, патрыярхальнага (паводле аўтарства) і бясполага (паводле суб'екта). З падзеннем імперыі літаратуры новых дэмакратычных дзяржаваў дазволілі сабе большую плюральнасць і разняволенасць. Усё мацней сталі гучаць галасы «прыгнечаных» – тых, хто раней знаходзіўся на перыферыі грамадскай увагі. З'яўленне феномену жаночай

(фемінная) літаратуры ў постсавецкай прасторы маркіравала прыход новай этыкі і культурных перспектыў.

Артыкул мае на мэце акрэсліць некаторыя спробы беларускай жаночай прозы ў асэнсаванні постсавецкай ідэнтычнасці жанчыны, акцэнтуючыся перадусім на культурна-каштоўнаснай перспектыве, у тым ліку на жаночых ролях у постсавецкім грамадстве. У артыкуле тэксты мастацкай прозы разглядаюцца як наратыўныя практыкі, якія сілкуюць сацыяльную імажынерыю сучаснай Беларусі.

Паняцце сацыяльнай імажынерыі я ўжываю ў тым сэнсе, у якім тлумачыць яго Чарльз Тэйлар (Charles Taylor), калі кажа, што заходняя цывілізацыя ўся выбудавана на грунце імажынерыі – шляхах, праз якія «людзі ўяўляюць сваю сацыяльную экзістэнцыю, якія маюць чаканні і якія глыбейшыя нарматыўныя паняцці і вобразы ўгрунтаваны ў гэтых чаканнях» [9, 19].

Тэйлар прымае тэрмін «імажынерыя», паколькі факусуецца на тым, як звычайныя людзі ўспрымаюць сваё сацыяльнае атачэнне, што часта выражаецца не ў тэарэтычных тэрмінах, а ў вобразах, гісторыях і легендах. Тэйлар кажа пра наратывы як пэўныя інтэлектуальныя схемы, якія выкарыстоўваюць людзі, калі думаюць пра сацыяльную рэчаіснасць. Сацыяльная імажынерыя утварае пэўныя нарматыўныя чаканні ў тым сэнсе, што яны непазбежна фармуюць інстытуцыі, практыкі і ідэнтычнасці.

2

Сімптаматыка пэўнай часткі жаночай прозы (зборнік «*Жанчыны выходзяць з-пад кантролю*» (2007)) сведчыць, што сёння мае запатрабаванасць не столькі гендэрна маркіраваны суб'ект, колькі эмансіпіраваны народ. Аўтаркі-жанчыны ахвяруюць гендэрнай праблематыкай дзеля стварэння антыкаланіяльнай літаратуры, якая культывіруе ідэалы рамантычнага нацыяналізму, як назваў бы яго вядомы даследчык нацыяналізму Энтані Сміт. Жанчына выходзіць у публічную сферу не на падставе спецыфічнай жаночай суб'ектыўнасці, а як бясполая грамадзянка.

Апавяданне Вольгі Бабковай «*Крумкач і Франка*» пабудавана вакол сяброўства дзяўчынкі Франкі са старым крумкачом. Дакладны час падзей твора не пазначаны, але па гістарычных згад-

ках можна ідэнтыфікаваць перыяд пасля паўстання беларускіх касінераў сярэдзіны XIX ст. Пасля смерці бацькоў Франка трапляе ў прытулак для сіротаў.

Выпадак знаёміць дзяўчынку са старой птушкай, якая для сіраты становіцца адзіным сябрам. Крумкач не проста падтрымлівае Франку сваёй абавязковай прысутнасцю, але і здзяйсняе для яе ўчынак. Франка адмаўляецца выступаць на святкаванні царскай каранацыі, і ў часе цырымоніі крумкач перакульвае партрэт цара.

Сціплы пераказ зместу апавядання патрабуецца, каб прадэманстраваць аўтарскую стратэгію прэзентацыі дзіця. Франка, відавочна, выконвае службовую ролю датычна асноўнай задумы. Улічваючы гістарычны фон апавядання, на першы план выходзіць антыкаланіяльны дыскурс, барацьба за вызваленне народа. Таму вобраз дзіця-дзяўчынкі каштоўны не сам па сабе, а толькі ў звязку з паваротамі сюжэта. Аўтарку зусім не цікавяць паводзіны і інтымныя перажыванні дзяўчынкі. Мы чуем аповед *праз* дзіця, а не само дзіця.

Выкарыстанне вобразаў дзяцей і жанчын назіраем і ў апавяданні «*Гарт*». У вёсцы ствараецца суполка з жанчын і дзяцей, задачамі якой з'яўляюцца дасягненне выдатнай фізічнай формы і духоўнае развіццё. Можна было б чакаць, што ўсё гэта робіцца дзеля жаночай (дзіцячай) эмансіпацыі, але насамрэч удзельніцы гуртка кіруюцца нацыянальнай ідэяй: трэніроўкі цела і духу прымяркоўваюць да знамянальных датаў у гісторыі Беларусі, аголенымі шпацыруюць па лесе пад бел-чырвона-белым сцягам.

Нават зважаючы на ананімнае аўтарства апавядання і намёк на пародыю, можна ўбачыць празрыстую рэпрэзентацыю жаночых і дзіцячых вобразаў: яны відавочна займаюць маргінальнае становішча і падпарадкаваны палітычнай задачы.

Падобная сітуацыя яшчэ зусім нядаўна фіксавалася ў суседняй літаратуры: «пра што б ні пісаў украінскі інтэлектуал – ад філасофскіх да культуралагічных трактатаў ці ад гісторыі літаратуры да палявых даследаванняў украінскага сексу – ён немінуча збіваўся на нацыянальную праблематыку» [6]. І як сведчыць досвед Украіны, гэтыя неўрозы невылечныя да таго часу, пакуль дзяржава трымае закансерваваным каланіяльны статус-кво.

3

Беларускі жаночы дыскурс па-ранейшаму застаецца ў мужчынскай сістэме каардынат, але паступова выяўляюцца прыкметы трансфармацыі гендэрнай прасторы. Беларуская жаночая проза адыходзіць ад дагматычных схем і спрабуе мадыфікаваць маскулінны кантэкст праз выяўленне спецыфічнага жаночага досведу, што назіраецца, да прыкладу, у тэкстах Наталкі Бабінай.

Зборнікі Бабінай «*Крыві не павінна быць відна*» (2007), «*Рыбін горад*» (2007) знаходзяцца ў рэчышчы постсавецкай жаночай літаратуры, дзе гендэрная ідэнтычнасць канструіруецца на падставе спецыфічнага досведу. Тэксты пісьменніцы адпавядаюць многім фармальным паказчыкам, якія характэрны для постсавецкай (перадусім расійскай) жаночай літаратуры [5].

Па-першае, у фокусе твораў Бабінай часцей за ўсё апынаецца жанчына. У рамане «*Рыбін горад*» галоўная гераіня Ала Бабылёва становіцца цэнтрам дэтэктыўных падзей, якія разгортваюцца на чале пазнавальнага беларускага найноўшага кантэксту. Былая наркаманка і алкагалічка, з турэмным досведам, у свае пяцьдзесят гадоў Ала часта з уласнай ініцыятывы трапляе ў самыя неверагодныя сітуацыі: з апантанасцю абараняе сваю вёску ад бандытаў, апынаецца ўцягнутай у палітычныя скандалы, шукае скарб.

Па-другое, сям'я ў структуры жаночага досведу апынаецца больш важнай, чым іншыя тыпы сацыяльных стасункаў. У апавяданні «*Зроблена рукамі Альбіны Юдчыц*» гераіня адна выхоўвае дачку, мае складаныя адносіны з маці, не можа аддаць дзіця ў беларускамоўную школу, паколькі апошняя адсутнічае ў абласным цэнтры. Але выснову са свайго становішча гераіня робіць геніяльную: «*Толькі дзіця будзе любіць цябе ні за што і нават насуперак усяму*» [1, 137]. Уся сацыяльнасць і самаідэнтыфікацыя, такім чынам, для гераіні сканцэнтравана ў яе дачцэ, праз якую дарослая жанчына ўспрымае астатні свет.

Па-трэцяе, генеалогія ў большасці твораў Бабінай выводзіцца па жаночай лініі. Ва ўжо ўзгаданым аповедзе «*Зроблена рукамі Альбіны Юдчыц*» гэта лінія паказальная: гераіня па-за шлюбам нараджае дачку, застаецца жыць у кватэры бабулі і робіць рэчы для нованароджанай дачкі сваёй замежнай сяброўкі.

Па-чацвёртае, у постсавецкай літаратуры экзістэнцыяльнае асэнсаванне жаночай іншасці выяўляецца ў стасунках з супрацьлеглым полам. У творчасці ж Бабінай жаночая і мужчынская суб'ектыўнасці наўпрост не сутыкаюцца. Сярод персанажаў ёсць, канешне, мужчынскія вобразы, але яны хутчэй дзейнічаюць на другім плане. Драматызацыя падзей твораў, экзістэнцыялізацыя жаночага адбываецца амаль заўсёды праз стасункі з іншымі жанчынамі ці праз дзяцей.

У творы *«Дамачкі сярэдніх гадоў»* гераіню, ад імя якой вядзецца аповед, кідае муж. Жанчына пасля трынаццаці гадоў сумеснага жыцця застаецца адна з трыма дзецьмі, але сапраўдную адзіноту яна пачынае адчуваць толькі пасля самазабойства лепшай сяброўкі Фаіны.

І нарэшце, у адрозненне ад мужчынскай літаратурнай традыцыі, жаночы досвед рэпрэзентуецца пераважна ў антысімваліскіх тэрмінах цялеснага, біялагічнага. У аповедзе «*Крыві не павінна быць відна»* пачатак самаідэнтыфікацыі гераіні супадае са смерцю маці. Дзяўчынка бачыць, як пад маці распаўзаецца цёмная пляма крыві, і доктар ставіць дыягназ «пасляродавае запаленне». Пазней для маладой жанчыны кроў становіцца прыкметай маладосці, моцы і чакання. Жаночая (дзявочая) суб'ектыўнасць набывае сваю адрознасць праз фізіялагічныя адчуванні, якія непарыўна звязваюцца з псіхічнадухоўным досведам.

Такім чынам, творчасць Бабінай палягае ў рэчышчы постсавецкай жаночай літаратуры, дзе гендэрная ідэнтычнасць канструюецца на падставе спецыфічнага досведу. Магчымасць мець дзіця выступае пацвярджэннем паўнавартасці жанчыны ў цэлым. Гэтая біялагічная ўласцівасць адыгрывае вызначальную ў параўнанні з сацыяльным атачэннем ролю ў фармаванні жаночай ідэнтычнасці.

Экзістэнцыяльная вытворчасць жаночага досведу адбываецца таксама праз іншых жанчын. Мужчыны – сябры, палюбоўнікі, мужы, ворагі – прысутнічаюць у жыцці жанчыны, але найбольш глыбінныя структуры жаночай ідэнтычнасці канструіруюцца без іх удзелу. Тым не менш гераіні Бабінай вымушаны дапасоўвацца да маскуліннага свету (у тым ліку праз пацвярджэнне традыцыйных жаночых роляў) і размаўляць на паноўнай мове – мове мужчын.

4

Больш «прасунутай» з пункту гледжання заходняга фемінізму падаецца творчасць Алены Брава. Яе зборнік «*Каменданцкі час для ластавак*» (2004) нясе ў беларускую літаратуру вядомую феміністычную формулу: асабістае ёсць палітычным.

На мой погляд, асноўны прарыў, які здзяйсняе Брава, ў тым, што пісьменніца выводзіць жаночае на сацыяльны ўзровень. Аповесць «*Камендацкі час для ластавак*» – гэта сапраўдны рэвалюцыйны маніфест беларускай жанчыны, для якой асабістая свабода мае выразныя палітычныя канатацыі.

Як і ў творах Бабінай, у гераіні Брава няма прынцыповага задання вызвалення ад біялагічнага (рэпрадуктыўнай функцыі), але яна бачыць хісткасць эсенцыялізму гэтай пазіцыі, таму для абгрунтавання выкарыстоўвае складаны містычна-сада-мазахісцкі мікс. Жанчына разважае так: нарадзіць дзіця – гэта значыць асудзіць яшчэ адну душу на жыццё, да таго ж маці павінна забыцца на свае іншыя творчыя памкненні. І тут жа ідзе самаабвяржэнне: здольнасць быць цяжарнай і нараджаць гераіня лічыць галоўнай перавагай жанчыны, паколькі гэта дае абсалютнае пачуццё зліцця з іншай істотай, а значыць, жанчына, у адрозненне ад мужчыны, мае карані ў Сусвеце.

Імпліцытна ў творы пастаянна гучыць думка пра выключнасць жанчын у параўнанні з мужчынамі. Прынцыповая іншасць жаночай суб'ектыўнасці парадаксальна падкрэсліваецца праз параўнанне не з мужчынскім, а жаночым досведам. Цягам сюжэта гераіня камунікуе перадусім са свякрухай, дачкой і сяброўкамі (пра жаночую генеалогію я ўжо ўзгадвала). Чакаючы шмат ад мужчыны, гераіня тым не менш самыя свае глыбокія адкрыцці робіць у стасунках з жанчынамі.

Агульная выснова таксама поўніцца супярэчнасцямі: гераіня вызначае, што імя сілы жанчыны –любоў, «*і яна настолькі вялікая, што можа змяніць напрамак ветру, разбурыць Карфаген і зноў узняць яго з руін*» [3, 95]. Таму праграма дзеяння жанчыны – гэта рух наперад і барацьба – «*адплёўваючыся крывёю, ты будзеш паўзці наперад, пакуль пазногці не сатруцца да мяса і не парвуцца жылы*» [3, 95]. Праўда, далей драматычных метафар аўтарка не ідзе, і атрымліваецца, што шлях жанчыны – гэта шлях ахвяры, якая ўсведамляе несправядлівае становішча, але

не мае моцы яго змяніць. Канчатковая мэта шляху вызначаецца праз жаночую лінію спадкаемства – гераіня верыць, што ахвярнасць маці калі-небудзь дазволіць дачцэ стаць свабоднай.

Больш эксплiцытна Алена Брава звязвае правы жанчыны з палітычным узроўнем у аповесці «*Імя Ценю – Святло*» (2003). Псіхааналітычная оптыка парадкуе сюжэт твора і фармулюе асноўныя ідэі. Усе комплексы і страхі галоўнай гераіні Вікторыі ўкарэнены ў яе целе, і трагізм быцця жанчыны абумоўліваецца якраз тым, што яна спрабуе змагацца са сваёй цялеснасцю.

Цікавым падаецца паварот у сюжэце, калі аўтарка наўпрост звязвае праблемную ідэнтычнасць сваёй гераіні з ідэнтычнасцю нацыі ў цэлым. У нейкі момант Вікторыя губляе гендэрную маркіраванасць і ўвасабляе сабой экзістэнцыйную разгубленасць постсавецкіх народаў: «*...талерантныя беларусы абралі свой спосаб «бунту»: калектыўны зыход у небыццё... Так беларус распраўляецца са сваім мінулым, што падманула, з цяперашнім, у якім ён не бачыць сэнсу, і з будучым, якога баіцца*» [3, 125].

Жаночая ідэнтычнасць апынаецца, такім чынам, вымяральнікам жыццяздольнасці нацыі і адначасова шляхам аздараўлення. Аўтарка ўжывае метафару «вязень дзяцінства», маючы на ўвазе, што і Вікторыя, і народ баяцца нарадзіцца і тым самым знайсці сваё сапраўднае «я».

Брава, заклікаючы народ узяць адказнасць за сваё жыццё на сябе, па сутнасці, паўтарае развагі французскага мысляра Мішэля Фуко, для якога сучаснай установкай з'яўляецца выхад са стану «непаўнагадовасці» і пабудова сябе як аўтаномнага суб'екта [8].

Фуко прапануе вызначаць «сучасны перыяд» не праз перадці постсучасныя эпохі, а шукаць, як сучасная ўстаноўка з моманту свайго фармавання змагаецца з установкамі контрсучаснымі. Такой контрсучаснай эпохай для Беларусі з'яўляецца савецкая спадчына, якая на розных узроўнях працягвае ўплываць на грамадства.

Беларусы – «непаўнагадовая» нацыя ў разуменні Фуко, таму што па-ранейшаму трымаюцца «за лона матухны-гісторыі» ў тэрмінах Алены Брава. Народ, які баіцца стаць самастойным, пісьменніца параўноўвае з літапедыёнам – мёртвым, скамянелым плодам. Яна эмацыйна заклікае беларусаў да метафізічнага нараджэння: «*...свой крыж мы можам ператварыць у перамогу*

і ў глыбіні ўласнага Ценю адшукаць кропку Сонца і распаліць Святло “на ўвесь свет вялік”» [3, 138].

Такім чынам, імкненне жанчыны да эмансіпацыі не застаецца ў прыватнай прасторы, інтэнцыя да вызвалення пераносіцца на грамадскія структуры, трансфармацыя якіх робіцца перадумовай канструявання жыццяздольнай персанальнай і калектыўнай ідэнтычнасці.

Творчасць Алены Брава – крок наперад у асэнсаванні постсавецкай ідэнтычнасці. Аўтарка, грунтуючыся на аўтабіяграфічным досведзе, асэнсоўвае ролю жанчыны сёння ў публічнай прасторы, не абмяжоўваючыся традыцыйнай сферай сям’і.

5

Феміністкая даследчыца Барбара Хельд, аналізуючы спецыфіку выяўлення жанчын у рускай літаратуры XIX ст., выкарыстоўвае тэрмін *underdescription*, які можна перакласці як «змяншэнне», «падпарадкаванне», «выкарыстанне пісьмом». *Underdescription* пераўтварае жанчыну з суб’екта ў аб’ект апісання, у праекцыю мужчынскіх жаданняў і страхаў [7, 88]. На мой погляд, тэрмін *underdescription* можна прымяніць таксама да сучасных беларускіх твораў пад жаночым аўтарствам, дзе эксплуатуюцца вобразы жанчын дзеля дасягнення іншых задач, у прыватнасці, дзеля напаўнення антыкаланіяльнага дыскурса.

Тым не менш, можна канстатаваць, што беларуская жаночая проза спрабуе мадыфікаваць маскулінны кантэкст праз выяўленне спецыфічнага жаночага досведу. Постсавецкая ідэнтычнасць жанчыны, як яна прэзентуецца ў жаночай літаратуры, уяўляецца полем барацьбы традыцыйных патрыярхальных і новых гендэрных каштоўнасцей і ўстановак – ад ролі маці і вядзення хатняй гаспадаркі да прынцыповага вызвалення ад біялагічнага, самарэалізацыі ў творчых (вытворчых) сферах.

Біялагічная роля мацярынства жанчыны па-ранейшаму лічыцца асноўнай, пра што сведчыць прысутнасць у большасці твораў вобразаў дзяцей і пільная ўвага да іх з боку жаночых суб’ектаў. Традыцыйная рэпрадуктыўная функцыя хаця і пераасэнсоўваецца ў катэгорыях жаночай суб’ектыўнасці, але, у адрозненне ад заходняга феміністкага канону, застаецца галоўнай у працэсе жаночай самаідэнтыфікацыі. Сексуальнасць,

увага да цела, магчымасць самарэалізацыі, публічная сфера паранейшаму, як правіла, апынаюцца для беларускай жанчыны на другім плане.

Разам з тым у беларускай жаночай прозе назіраецца імкненне падкрэсліць унікальнасць і нават перавагу жаночага досведу на розных стылёва-тэматычных узроўнях: ад апісання фізіялагічных працэсаў да наўпроставага дамінавання ў тэкстах «станоўчых» жаночых вобразаў. Такое «ціхае» ігнараванне мужчынскага полу можа сведчыць пра свядомы пратэст супраць працяглага мужчынскага панавання, у тым ліку ў творчай прасторы, што сталася прычынай фармавання праблематычнай ідэнтычнасці ў абодвух палоў. Жаночая літаратура і жаночая ідэнтычнасць, такім чынам, становяцца часткай падвойнага антыкаланіяльнага дыскурсу, які змагаецца і з палітычным, і з маскулінным паняволеннем.

Беларуская жаночая проза, асэнсоўваючы ідэнтычнасць постсавецкай жанчыны, сёння знаходзіцца хутчэй на этапе драматычных прызнанняў ахвяры і не прапануе праграму дзеянняў. Але, як сведчыць досвед іншых постсавецкіх краін, цяпер самай важнай задачай для стварэння нацыянальнай і персанальнай ідэнтычнасці ёсць здольнасць даць імя мінуламу – акупацыйнаму, савецкаму, каланіяльнаму ці посткаланіяльнаму. Прыняццё і ацэнка нядаўняга мінулага, злучаныя «з узважваннем найбольш балючых маральных праблем, – гэта каталізатар самапрэзентацыі культуры» [10, 85].

Спіс літаратуры

1. Бабіна, Н. Крыві не павінна быць відна. Мінск: І.П. Логвінаў, 2007.
2. Бабіна, Н. Рыбін горад: Раман. Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2007.
3. Брава, А. Камендацкі час для ластавак: Аповесці, апавяданні. Мінск: Маст.літ., 2004.
4. Жанчыны выходзяць з-пад кантролю: Беларускае жаночае апавяданьне. Мінск, 2007.
5. Жеребкина, И. О перформативности женского, или литературные бригады как факт развития постсоветской литературы. http://www.gender.univer.kharkov.ua/gurnal/gurnal-09-06.pdf.
6. Рабчук, М. Імпэрыя як дыскурс // Arche-Пачатак. 2003. № 1. http://arche.bymedia.net/2003-1/rabc103.html
7. Савкина, И. «Зеркало треснуло...» (Современная литературная критика и женская литература) // Гендерные исследования, 2003. № 9. С. 84–106.

8. Фуко, М. Что такое Просвещение? пер. с франц. Н. Пахсарьян. <http://www.philology.ru/literature3/fuko-99.htm>.
9. Taylor, Ch. Modern Social Imaginaries. Duke University Press, 2004.
10. Rubavičius, V. A Soviet Experience of Our Own: Comprehension and the Surrounding Silence. In: Baltic Postcolonialism. Ed. by Violeta Kelertas. Amsterdam-New York, 2006. P. 83–101.

Ирина Глухова
(ЕГУ, г. Вильнюс)

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ КОНСТРУИРОВАНИЯ ИДЕНТИЧНОСТИ В ПСИХОТЕРАПЕВТИЧЕСКОМ ВЗАИМОДЕЙСТВИИ

The object of the paper is to attract attention to some social and cultural aspects of the psychotherapy in the contemporary Belarusian society. The psychotherapeutic approach based on the philosophy and the social theory is considered as an essential alternative to modern trends for social adaptation. The understanding of the constructive character of the individual's identity is shown as useful and helpful for the clients who are suffer from the lack of correspondence to understated social norms.

Известно, что и представления об идентичности, и психотерапия в своей исторически первой форме восходят к одному общему началу: психоанализу Фрейда. Зародившись в психотерапии и психологии, концепция идентичности оказывается связанной с самыми разными аспектами бытия человека и общества, становясь не просто трансдисциплинарной, но в буквальном смысле пропитывающей наши взгляды и установки.

Проблемные ситуации у современного человека достаточно часто возникают в моменты жизненных перемен и преобразований, когда ответ на, казалось бы, простой вопрос: «Кто я?», начинает вызывать затруднения. То, что я о себе думаю, определяет то, как я воспринимаю окружающий мир и то, какие способы взаимодействия с ним я выбираю. Представления о самих себе складывается в процессе социализации, в постоянной дихотомии Я–не-Я и имеет форму нарратива. Эту нарративную иден-

тичность клиент предъявляет в самых различных социальных взаимодействиях, в том числе и при обращении к психологу-консультанту или психотерапевту.

Психотерапия как «научно обоснованный и эмпирически проверенный вид деятельности, направленный на помощь людям при психических, психосоматических и социальных проблемах или состояниях страдания и использующий для этих целей психологические средства» [3, 7], отличается от медицинских вмешательств, предполагающих применение лекарственных препаратов. В ней действительно приходится иметь дело с проблемой идентичности и поиском путей к эффективным практикам идентификации.

Исторически психотерапия – практика главным образом западная. Психоанализ Фрейда впоследствии был развит и пересмотрен целым рядом других школ и направлений, которых в настоящее время насчитывается более тысячи. В России, в частности, сегодня отмечается явное стремление к оформлению и осмыслению подходов, основанных на работах русских философов и психологов. В Беларуси, возможно, в силу ее положения *in-between*, обнаруживаются встречные тенденции: с одной стороны стремление «обустроить отечественную психологию» [2,5], с другой – заимствовать эффективные и модные психотерапевтические технологии, признанные и успешно применяемые европейскими и американскими коллегами.

Понятие общества (а тем более марксистская трактовка его развития от первобытнообщинного к коммунистическому) уже не является актуальным в современной социальной теории, которая описывает отношения и взаимодействия индивидуумов как сложное переплетение социальных практик различного временного и пространственного характера. К таковым вполне можно отнести и психотерапию, чья задача, в самом общем виде, состоит в привлечении внимания к тем внутри- и межличностным напряжениям, процессам и явлениям, роль которых недостаточно осознается, но при этом так или иначе связана с напряжениями, касающимися различных аспектов культуры и общества. Работа над проектом понимания клиентом своего жизненного мира, – как в самом общем виде можно охарактеризовать психотерапию, – не сводится к анализу прошлого опыта или усвоению некоторой суммы знаний, но нацелена на фор-

мирование способности видеть и прояснять актуальные проблемные ситуации. Понимание психотерапии как социальной практики позволяет предполагать, что в формах и содержаниях психотерапевтической деятельности находят свое отражение и продолжение самые разные социальные процессы.

В этом предположении нет ничего нового – уже психоанализ явился ответом на напряжения, назревшие в подвергнутом Фрейдом критике викторианском обществе. Другое дело, что психоанализ стал вызовом этому обществу, а современная психотерапия сосредоточена, скорее, на адаптации к актуальным социальным требованиям и ситуациям. В общественном сознании она стала все чаще связываться со стремлением к здравомыслию и рациональности. Ее рассматривают как желательное и эффективное средство в случаях психосоциальных дисфункций, при этом вопрос о том, насколько здоров сам социум, вообще не возникает.

Такой подход к психотерапии как к инструменту, которым пытается воспользоваться власть для того, чтобы побудить индивидуумов послушно воспроизводить существующие властные отношения, легко может превратить психотерапевтическую помощь в еще одну дисциплинарную практику. И, видимо, неспроста отношение к психологам и психотерапевтам в советском и постсоветском обществе всегда было достаточно настороженным. Еще Бродский когда-то писал, что мы не привыкли «бегать по психиатрам»: «Прежде всего, таковых не так уж много. Во-вторых, психиатрия государственная. Никому неохота быть зарегистрированным в психдиспансере. В любой момент за это можно поплатиться. Так что мы уж старались сами разбираться с нашими проблемами, без посторонней помощи следить за происходящим в наших головах. Несомненное преимущество тоталитаризма состоит в том, что он предлагает наличие своего рода вертикальной иерархии, личной для каждого индивидуума, с собственным сознанием в качестве вершины. Так что мы присматриваем сами за тем, что в нас происходит; мы вроде как доносим сознанию на собственные инстинкты. И потом наказываем себя. Если потом мы обнаруживаем, что наказание не повлияло на эту свинью внутри нас, мы напиваемся до остолбенения. На мой взгляд, такая система эффективна, и расходов меньше, чем ходить к психоаналитикам» [1, с. 5–6].

В повседневности психотерапия часто рассматривается как способ вернуть индивидуума из его заблуждений и иллюзий в реальный мир, где необходимо рассуждать и действовать определенным и предсказуемым образом. Однако что такое этот «реальный мир», ссылки на который так часто становятся аргументом в попытках скорректировать поведение того или иного индивидуума?

Исчезновение – или конец – реальности, наряду с концом субъекта и концом истории, отличительный признак постмодерного дискурса. Сегодня различение видимости и реальности, способность к которому казалась неотъемлемо присущей человеческому разуму, стирается и нивелируется. Отныне реальность не исследуется и не анализируется, она учреждается – нашими знаниями, словами и мысленными конструкциями. И поскольку социальная реальность способна меняться при изменении представлений агентов о ней, то и переворот в видении мира осуществляется очень просто – нужно всего лишь назвать нечто другими словами – и мы получим иную реальность. А значит, и иные принципы восприятия мира и позиционирования себя в нем.

Осознание факта конструирования реальности, как и факта конструирования личной идентичности, может стать поистине освобождающим. И это то, что может происходить в изменяющих отношениях психотерапии, когда исследуются и ставятся под вопрос привычные и переставшие быть эффективными смыслы, ценности, установки и представления клиента. Когда одной из главных задач становится построение нового, более эффективного способа восприятия самого себя и актуальной ситуации, клиент, может быть, впервые в жизни, задумывается о том, сколь изменчива, произвольна и полна неопределенности та картина мира, на которой основываются его выборы и предпочтения, мечты и цели, страхи и сомнения.

Неопределенность, вторгающаяся в нашу повседневность, чревата ростом не только тревоги, но и рисков, связанных и с физическим природным миром, и с различными техническими, политическими и социальными решениями, принимаемыми нами самими. Толерантность к неопределенности, способность сохранять эмоциональную устойчивость и извлекать пользу из изменений отличают сегодня людей, достигающих социального успеха.

В обществе риска особую власть приобретают эксперты, которые, как принято считать, своими знаниями и умениями в состоянии уменьшить давление неопределенности. Рост объемов информации ведет к сужению сферы компетентности конкретного эксперта, что часто оборачивается парадоксальным стремлением найти универсального специалиста, способного к тому же объяснить все простым языком. И такими часто оказываются вовсе не носители гуманитарного знания, философы или психологи, а хироманты, астрологи и экстрасенсы, популярные политики и знаменитости, охотно раздающие советы, касающиеся самых разных областей жизни. По-прежнему нет пророка в своем отечестве: европейские эксперты получают признание в Америке, американские подходы широко распространяются в Европе, к нам едут зарубежные тренеры, а во всем мире лучшими знатоками человеческой души по-прежнему признаются Толстой и Достоевский.

Утверждение и развитие глобальной потребительской культуры иногда называют макдональдизацией. Ее аналогией в психотерапии может служить, на мой взгляд, повсеместное распространение техник нейро-лингвистического программирования, или НЛП. Этот метод воздействия на человеческое поведение и впрямь напоминает еду из McDonald's возможностью быстрого употребления, универсальностью и практичностью, как, впрочем, и кратковременностью результата и сомнительностью последствий. И реальной альтернативой такой быстрой адаптивной психотерапии могут быть подходы, опирающиеся на идеи философии и социальной теории, в том числе теории идентичности.

Обращаясь за психотерапевтической помощью, клиенты часто заявляют, что они чувствуют себя ненастоящими или неподлинными, чужими самим себе, и что им необходимо понять, кто же они «на самом деле». Это может происходить в результате личной катастрофы, ментального расстройства или распада семьи, в моменты кризисов, таких, например, как «середина жизни», когда прежнее определение себя и та жизнь, которой люди жили прежде, начинают восприниматься ими как нереальные, чуждые или фальшивые [4, 55].

Вопрос «Кто я?» остается самым главным среди тех, которые задают психотерапевтам их клиенты и который порождает це-

лый ряд других, не менее сложных. Откуда я знаю о том, кто я? Кем я не являюсь? Кем я хочу быть? Признают ли меня другие таким, какой я есть? Требуется ли мне быть кем-то другим, не таким, какой я есть? Как отвечает мне мир на мое заявление о том, кто я? Подтверждает? Сомневается? Помогает? Препятствует? Стремится исказить? Или выставить напоказ? [5, 27]

В поисках ответа на эти вопросы мы, исходя из ряда предположений о «самости», подразумеваемых в европейской культуре, выстраиваем многочисленные психологические теории, социально-политические законы и правила поведения, моральные и этические нормы. Все это, как, собственно, и сама психотерапия, реализуется в виде переплетения разного рода социальных практик, в которых участвуют телесно воплощенные субъекты.

Понимание особенностей социальной практики психотерапии в сегодняшней Беларуси невозможно без обращения к новому способу понимания идентичности, принимающему во внимание неизбежность преодоления национальных границ и парадоксального соединения всего со всем.

В психологии развития рассматривается часто наблюдающийся феномен, когда при невозможности адаптироваться к изменяющейся и предъявляющей повышенные требования обстановке происходит возвращение личности на более ранний этап развития, где есть возможность восстановить нарушенный защитный кокон. Такая регрессия сама по себе не патология, проблемы возникают тогда, когда личность задерживается в этом состоянии. К этой идее обращается Владимир Фурс, говоря о белорусском варианте «рефлексивного конструирования собственной идентичности», как о «задержанной регрессии», при которой «восстановление целостности личности происходит через «самоумаление» [6,13].

Мы уже говорили, что в психотерапии как социальной практике находит свое продолжение все то, что происходит в обществе, а потому в Беларуси в содержании и формах психотерапии легко обнаруживаются признаки «задержанной регрессии». Это и стремление перенести ответственность за принятия решений на государство или на харизматическую личность (ею может стать и президент, и терапевт), и разыгрывание позитивных социальных ролей, и «заземление» индивидуальных жизненных

проектов, и всяческое вытеснение негативного «чужого» из привычных форм повседневной жизни. А главное, – «самоумаление», присущее как способу бытия клиента, так и способу бытия терапевта. «Самоумаление» означает не просто снижение уровня индивидуальных притязаний, а структурную патологию личности: восстановление нарушенного «защитного кокона» оплачивается самоограничением вменяемости [6, 14].

Говоря словами поэта, «когда сгибается хребет, душа становится горбата». А ведь по определению именно душа является тем, с чем мы имеем дело в психотерапии. Последствия этого парадоксальны и печальны. Принято считать, что обычно к психотерапевту обращаются те, кто в какой-то момент своей жизни не справляется с ее трудностями самостоятельно, у кого «мало сил» для того, чтобы соответствовать общепринятой норме, и таких – всегда меньшинство. Но когда нормой становится «самоумаление», то нормальное и патологическое парадоксальным образом меняются местами, и в меньшинстве не справляющихся оказываются те, кто не в состоянии в достаточной степени умалиться, чтобы оказаться «в норме». И это не просто интеллектуальный пассаж, это факт, с которым все чаще приходится встречаться в повседневной терапевтической практике, когда за помощью обращаются те, у кого «все хорошо» с социальной точки зрения, но кому «не хочется жить» такой жизнью.

При работе с такими клиентами перестают быть эффективными обычные практики построения терапевтических отношений, основанные на поддержке и побуждении принять происходящие изменения, отважиться на то или иное трудное решение. Обнаружение того, что с их психикой все в порядке, что проблема – в ограничивающих и заниженных социальных требованиях, которым их понуждают соответствовать, оказывается важным первым этапом психотерапии. Следующим шагом становится исследование собственной идентичности и существующих возможностей конструирования новой, позволяющей жить и действовать более эффективным и осознанным образом.

Литература

1. Зейг, ДЖ.К. Психотерапия – что это? Современные представления; пер. Л.С. Каганова, М.: Независимая фирма «Класс», 2000.

2. Козубовский, В.М. Возвращаясь к напечатанному, или «как нам обустроить» отечественную психологию / В.М. Козубовский // Психологический журнал. 2008. № 2.
3. Лэнгле, А. Психотерапия – научный метод или духовная практика? О соотношении между имманентным и трансцендентным на примере экзистенциального анализа. Пер. О. Ларченко и В. Шумского // Московский Психотерапевтический Журнал. 2003. № 2.
4. Спинелли, Э. Зеркало и молоток. Вызовы ортодоксальному психотерапевтическому мышлению / Пер. И. Глуховой. Минск: И.П. Логвинов. 2009.
5. Спинелли, Э. Практика экзистенциальной терапии: основные опорные точки. Конспект семинара // EXISTENTIA: психология и психотерапия. 2008. № 1.
6. Фурс, В. Белорусская «реальность» в системе координат глобализации / В. Фурс // Топос. 2005. № 1 (10).

Вольга Кастрамінава
(ЕГУ, г. Вільнюс)

СТРАТЭГІЯ РАЗВІЦЦЯ СНУКЕРА (БІЛЬЯРДА) У БЕЛАРУСІ ЯК ШЛЯХ ДА ЕЎРАПЕЙСКАЙ ІДЭНТЫФІКАЦЫІ

In th article the author considers such kind of billiards as snooker as a basis for the European identification and integration of Belarus. As the first step in realisation of partner, investment programs and projects in support and development snooker sphere in Belarus, the author are offered the organisation and carrying out of a friendly meeting-tournament of professional snooker coaches, sportsmen and players-fans the Great Britain and Byelorussia for the purpose of mutual training and an exchange of experience.

Спорт з'яўляецца арганічнай часткай фізічнай культуры і ўяўляе сабой сукупнасць матэрыяльных і духоўных каштоўнасцяў, якія ствараюцца і выкарыстоўваюцца грамадствам для гульнявой фізічнай дзейнасці людзей, накіраванай на інтэнсіўную спецыялізаваную падрыхтоўку для наступнай максімальнай праявы сваіх здольнасцяў шляхам удзелу ў спаборніцтвах ў загадзя вызначаных рухальных дзеяннях.

Як адна з праяваў дзейнасці чалавека, спорт падпадае пад уплыў ідэнтыфікацыі непасрэдных выканальнікаў з той ці іншай нацыянальнай суполкай. У аснове такой ідэнтыфікацыі звычайна палягае краіна (тэрыторыя пражывання канкрэтнай нацыянальнай суполкі) зараджэння спорта як віда дзейнасці чалавека, што ўяўляецца цалкам слушным. Не ў апошнюю чаргу гэта выклікана тым, што від спорта ўвасабляе ў сабе асаблівасці фізічнай куль-

туры, характэрнай выключна для той ці іншай нацыяльнай супольнасці.

Падобная з’ява характэрна і для такога віду спорта, як більярд. Цяжка знайсці іншую гульню, дзе б суцэльна праяўляліся фізічныя, разумовыя і інтэлектуальныя мажлівасці чалавека. Більярд фізічна загартоўвае любога чалавека, выпрацоўвае вокамер, хуткую рэакцыю, вынаходлівасць, вытрыманасць.

Характэрна, што більярд падзяляецца на некалькі падвідаў, якія ідэнтыфікуюцца ў большасці выпадкаў з рознымі краінамі: руская піраміда (Расія), пул (ЗША), снукер (Вялікабрытанія), што ў сваю чаргу ўплывае на іх распаўсюд, які адрозніваецца нераўнамернасцю, зыходзячы з геапалітычнага становішча той ці іншай краіны.

Так у Літве, вядомай сваім спецыяфічным стаўленнем да Расіі, шырока распаўсюджаны пул і снукер, а вось сталы і абсталяванне па рускай пірамідзе сустракаюцца даволі рэдка. У той жа час ў Беларусі, якая аднолькава гатова да выгоднай інтэграцыі і з Расіяй, і з Еўропай, большасць клубаў абсталяваны для гульні ў рускую піраміду. Сталы для снукера маюцца толькі ў адзінкавых клубах. Асноўныя снукерныя навіны паступаюць менавіта з Вялікабрытаніі, што толькі падмацоўвае імідж гэтага спорта як «еўрапейскага» у параўнанні з рускай пірамідай.

Такім чынам, снукер як від спорта валодае патэнцыялам асновы для ідэнтыфікацыі беларускай супольнасці як часткі еўрапейскай прасторы.

Сёння, ва ўмовах глабалізацыі, калі ўзаемасувязь палітыкі, спорту і замкнёнага на іх бізнэсу відавочная і зразумелая, існуюць усе прадпасылкі для ўваходжання снукера ў беларускую прастору, паралельна здабываючы новыя сэнсы і формы.

Снукер стаўся вынаходніцтвам ангельскіх жаўнераў, якія каланізавалі Індыю і бавілі такім чынам вольны час. Найбольш папулярны ён ў Вялікабрытаніі, дзе ў яго гуляюць каля 4 мільёнаў чалавек. Для яго папулярызацыі створана адпаведная сістэмы арганізацый, куды ўваходзяць групоўка Eurosport, Сусветная асацыяцыя прафесіянальнага більярда і снукера (World Professional Billiards & Snooker Association), спартыўная дырэкцыя FSTC (T*C) Ltd, EBSA), Фонд трэнераў EBSA, якія арганізуюць спаборніцтвы па снукеры і забяспечваюць вытворчасць іх тэлеверсій. Тэлевізійны патэнцыял снукера прыцягвае новых стратэгічных партнёраў,

зацікаўленых у глабальнай інфармацыйнай прысутнасці праз непасрэдную рэкламу сваёй дзейнасці падчас спаборніцтваў па снукеры.

Менавіта такі глабальны абхоп прывёў да той сітуацыі, калі міжнародныя арганізацыі більярдавага спорту – Сусветная канфедэрацыя більярдавага спорту (WCBS) і Сусветная асацыяцыя пула (WPA) – выступаюць супраць нацыянальных, тэрытарыяльных і мясцовых прыкмет більярдавага спорту. У афіцыйных міжнародных дакументах не сустракаюцца такія назвы, як «ангельскі снукер», «італьянскія фішкі», «амерыканскі пул».

Гэта (і не толькі) спрыяе пераўтварэнню снукера ў глабальную прыладу маркетынгу, калі спорт без моцных нацыянальных перашкодаў як універсальная катэгорыя крочыць праз межы краін і «захоплівае» новыя спартыўныя рынкі. Аднак такая сітуацыя характэрна для снукера як «рэчы ў сабе». Для вонкавых спажыўцоў снукера як спорта ён не губляе сваёй ідэнтыфікацыйнай сілы гульцоў у якасці прадстаўнікоў еўрапейскай культуры.

Для беларускай прасторы пашырэнне снукера ставіць актуальныя задачы распрацоўкі эфектыўных механізмаў кіравання, узаемадзеяння бізнэсу і спорту, паляпшэння ўмоваў інвеставання, экспертна-кансультатыўнай дапамогі спартыўным арганізацыям і, безумоўна, упісанне гэтага віда спорта ў культурніцкі кантэкст жыцця краіны і вывад Беларусі ў еўрапейскую прастору.

Паколькі глабальная снукерная супольнасць плануе паступова наведваць усе краіны Усходняй Еўропы, Беларусі варта быць падрыхтаванай да гэтага праз распрацоўку стратэгіі развіцця снукера, а канкрэтна праз арганізацыю і правядзенне *сяброўскай сустрэчы-турніру прафесійных трэнераў, спартоўцаў і гульцоў-аматараў па снукеры паміж Вялікабрытаніяй і Рэспублікай Беларусь* з мэтай узаемнага навучання і абмену досведам.

Галоўнай мэтай такога праекту будзе садзеянне развіццю снукера ў Беларусі, што ўключае:

- правядзенне першай і ўнікальнай ў беларускай практыцы падзеі такога масштабу ў якасці стартавага пункта для магчымасці беларускіх трэнераў, спартоўцаў і гульцоў-аматараў прадставіць сваё майстэрства;
- ініцыяванне развіцця высокаэфектыўнага бізнэсу з вызначанай якасцю прадстаўлення паслугаў у сферы снукера;

- стварэнне эфектыўнай арганізацыйнай інфраструктуры і базы для наступнай падрыхтоўкі спартоўцаў, іх удзелу ў правядзенні спаборніцтваў па снукеру на розных узроўнях (сусвет, Еўропа, Беларусь), у тым ліку і ўдзел у фінальных этапах MAIN TOUR чэмпіянату свету па снукеры;
- стварэнне ўмоваў для прапаганды дасягненняў снукера ў прыватнасці і здаровага ладу жыцця ў цэлым, стварэнне спартыўных секцыяў для дзяцей і юнацтва і, як следства, разумовае, маральнае, працоўнае, эстэтычнае выхаванне маладога пакалення, ідэнтыфікацыя яго ў якасці прадстаўнікоў еўрапейскай культуры.

Літаратура

1. Балин, И.В. Бильярд. М.: Цитадель, 2000.
2. Нигматуллин, Э. Спорт, бизнес, политика: Strongman // Русский журнал. № 3, 1999.
3. Кадышев, В.Д. Из истории Правил игры на бильярде / http://vdkbilliard.narod.ru
4. Андерсон, Б. Воображаемые сообщества. М., 2001.
5. Мазур, И.И. Эффективный менеджмент: Учеб. пособие для вузов. М.: Высшая школа, 2003.
6. Appadurai, A. Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy / The Global Transformations Reader, ed. By David Held and Anthony McGrew. Cambridge: Polity Press, 2000.

III.
ПРАВО И ДЕМОКРАТИЯ: ВЫЗОВЫ ВРЕМЕНИ

Антонина Маслыко
(ЕГУ, г. Вильнюс)

СОВРЕМЕННЫЕ СТАНДАРТЫ ПРОВЕДЕНИЯ БИОТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИХ РЕЗУЛЬТАТОВ

The article is concentrated on the analysis of existing legal acts and internationally recognized standards in the above-mentioned sphere which has shown that the world community aspires to be not left behind scientific and technilogical progress in the sphere of biotechnological research otherwise the human rights and dignity of the person could be insufficiently protected.

В настоящий момент международное сообщество не в состоянии сформулировать единую позицию в отношении необходимости установления правовых рамок проведения научных исследований в сфере биотехнологий и пределов использования результатов таких исследований. Допустимо ли использование достижений науки и техники без каких-либо ограничений в целях улучшения состояния окружающей среды и условий жизни человечества в целом, борьбы со смертельными болезнями и различными физическими недостатками?

На уровне международного публичного права поиск действенных механизмов, способных разрешить конфликт в отношении определения дозволенных границ использования современных биотехнологий, представляется еще более затруднительным.

Сегодня во множестве стран мира, и притом отнюдь не только в тех, которые принято называть «цивилизованными», но и в

развивающихся, введены жесткие правовые нормы, определяющие порядок подготовки и проведения научных исследований в сфере биотехнологий. Принимается все большее количество международных нормативных документов, призванных регламентировать практику проведения таких исследований, прежде всего – защищать здоровье, благополучие, права и достоинство их участников.

Принятые международные, региональные и национальные нормативные документы, многочисленные положения, устанавливающие различные стандарты проведения биоисследований, позволяют выделить круг правил, общепризнанных в сфере биотехнологических исследований.

Уважение достоинства человеческой личности и сохранение ее целостности, а также других прав и основных свобод в связи с проведением научных исследований в сфере биотехнологий

Обязанность проведения научных исследований в сфере биотехнологий при должном обеспечении защиты и уважения достоинства человеческой личности содержится во Всеобщей Декларации о геноме человека и правах человека (1997 г.) [2], Международной декларации о генетических данных человека (2003 г.) [9], Декларации ООН о клонировании человека (2005 г.) [4], Всеобщей декларации о биоэтике и правах человека (2005 г.) [1], Конвенции о защите прав и достоинства человека в связи с применением достижений биологии и медицины (1997 г.) (далее – Конвенция о правах человека и биомедицине) [7], Дополнительном протоколе к Конвенции о правах человека и биомедицине, касающимся трансплантации органов и тканей человека (2002 г.) [5], Дополнительном протоколе к Конвенции о правах человека и биомедицине в области биомедицинских исследований (2005 г.) [6].

Первым правовым актом международного характера в области биологии стала Всеобщая Декларация о геноме человека и правах человека 1997 г. Бесспорным достоинством этого документа является то, что в нем сделана первая попытка найти баланс между гарантированием соблюдения прав и основных свобод человека и учетом необходимости обеспечения сво-

боды научных исследований. Моральное обязательство, которое взяли на себя государства, приняв Всеобщую Декларацию о геноме человека и правах человека, является отправным моментом в осознании мировым сообществом необходимости размышления над этикой науки и техники [8].

В соответствии с положениями Декларации геном человека лежит в основе изначальной общности всех представителей человеческого рода, а также признания их неотъемлемого достоинства и образования. Геном человека символизирует собой достояние человечества. Каждый человек имеет право на уважение его достоинства и его прав, вне зависимости от его генетических характеристик. В Декларации подчеркивается, что личность человека не должна сводиться к его генетическим характеристикам, она требует уважения его уникальности и неповторимости (ст. 1, 2 Всеобщей Декларации).

Международная декларация о генетических данных человека (2003 г.) подчеркивает необходимость уважения человеческого достоинства не только непосредственно на самой стадии проведения биотехнологических исследований, но также при сборе, обработке, использовании и хранении генетических данных человека. Данные действия должны совершаться в соответствии с требованиями равенства, справедливости и солидарности и с должным учетом принципов свободы мысли и свободы выражения мнения, включая свободу научных исследований (ст. 1 Международной декларации).

Конвенция о правах человека и биомедицине (1997 г.) гарантирует каждому человеку без исключения защиту его достоинства и соблюдение целостности личности и других прав и основных свобод в связи с применением достижений биологии и медицины (ст. 1). Настоящая Конвенция является первым юридически обязывающим правовым актом регионального характера, который направлен на защиту человеческого достоинства, прав и свобод путем закрепления ряда стандартов и принципов в отношении использования результатов научных исследований в сфере биотехнологий. Схожие положения закреплены и в Дополнительных протоколах к данной Конвенции. Стандарты по защите человеческого достоинства должны соблюдаться при проведении трансплантации органов и тканей человека, а также при проведении любых исследований в области биомедицины,

предполагающих вмешательство в человеческий организм. Этот стандарт также необходимо соблюдать в отношении тела умершего человека. Несмотря на то, что тело умершего юридически не считается человеком, тем не менее, с ним следует обращаться с уважением.

Установление запрета на дискриминацию по признаку генетических характеристик

В соответствии с общепризнанным запретом дискриминации по каким-либо признакам [10] Всеобщая Декларация о геноме человека и правах человека 1997 г. также устанавливает запрет на дискриминацию по признаку генетических характеристик, цели или результаты которой могут представлять собой посягательство на права человека, основные свободы и человеческое достоинство (ст. 6 Декларации).

Конвенцией о правах человека и биомедицине 1997 г. закреплено обязательство государств, являющихся ее участниками, обеспечивать равный для всех членов общества доступ к медицинской помощи приемлемого качества (ст. 3 Конвенции). Положениями Конвенции запрещается любая форма дискриминации в отношении лица по признаку его генетического наследия (ст. 11 Конвенции).

Дополнительным протоколом к Конвенции о правах человека и биомедицине, касающимся трансплантации органов и тканей человека (2002 г.), установлена гарантия обеспечения справедливого доступа к трансплантационным услугам, что подразумевает возможность для каждого человека, вне зависимости от его состояния и положения, ставить вопрос об оказании ему/ей трансплантационных услуг.

Приоритет интересов индивида

Защита человека всегда должна оставаться приоритетной задачей, и в связи с этим никакие исследования, касающиеся генома человека, равно как и никакие прикладные исследования в этой области, особенно в сфере биологии, генетики и медицины, не должны превалировать над уважением прав человека, основных свобод и человеческого достоинства отдельных лю-

дей или, в соответствующих случаях, групп людей (ст. 10 Всеобщей декларации).

Информированное согласие на проведение научных исследований

Абсолютно необходимым условием проведения исследований на человеке является добровольное согласие последнего [11]. Это означает, что лицо, вовлекаемое в эксперимент в качестве испытуемого, должно иметь:

- законное право давать такое согласие;
- иметь возможность осуществлять свободный выбор;
- не испытывать на себе влияния каких-либо элементов насилия, обмана, мошенничества, хитрости или других скрытых форм давления или принуждения;
- обладать знаниями, достаточными для того, чтобы понять суть эксперимента и принять осознанное решение.

Последнее требует, чтобы до принятия утвердительного решения о возможности своего участия в том или ином эксперименте испытуемый был информирован о характере, продолжительности и цели данного эксперимента; обо всех предполагаемых неудобствах и опасностях, связанных с проведением эксперимента, и, наконец, возможных последствиях для его физического или психического здоровья, могущих возникнуть в результате его участия в эксперименте.

Обязанность и ответственность за выяснение качества получаемого согласия лежит на каждом, кто инициирует, руководит или занимается проведением эксперимента. Это персональная обязанность и ответственность каждого такого лица, которая не может быть безнаказанно переложена на другое лицо.

В соответствии с положениями Всеобщей Декларации о геноме человека и правах человека 1997 г. исследования, лечение или диагностика, связанные с геномом человека, могут проводиться лишь с предварительного, свободного и ясно выраженного согласия заинтересованного лица (ст. 5 Всеобщей Декларации).

Конвенция о правах человека и биомедицине 1997 г. указывает на то, что медицинское вмешательство может осуществляться лишь после того, как соответствующее лицо дало на это

свое добровольное согласие в письменной форме. Это лицо должно заранее получить соответствующую информацию о цели и характере вмешательства, а также о его последствиях и рисках. Всегда должна существовать возможность отказаться от такого вмешательства (ст. 5 Конвенции).

Конфиденциальность получаемых генетических данных

В соответствии с положениями Конвенции о правах человека и биомедицине (1997 г.) каждый человек имеет право на уважение своей частной жизни, в том числе и тогда, когда это касается сведений о его здоровье. Каждый человек вправе ознакомиться с любой собранной информацией о своем здоровье. В то же время необходимо уважать желание человека отказаться от получения информации о полученных генетических данных (ст. 10 Конвенции).

Международной декларацией о генетических данных человека 2003 г. закреплены цели, для достижения которых возможны сбор, обработка, использование и хранение генетических данных человека. К ним относятся диагностика и оказание медико-санитарной помощи; проведение медицинских и других научных исследований; судебная медицина и судопроизводство по гражданским, уголовным и иным делам; другие цели, не противоречащие Всеобщей Декларации о геноме человека и правах человека 1997 г. и международному праву в области прав человека.

При этом сбор, обработка, использование и хранение генетических данных человека должны осуществляться на основе прозрачных и приемлемых с этической точки зрения процедур (ст. 5, 6 Международной декларации).

Ограничение случаев вмешательства в геном человека

Вмешательство в геном человека может осуществляться только в профилактических, диагностических или терапевтических целях и при соблюдении условия, в соответствии с которым такое вмешательство не ставит целью изменение генома наследников данного человека (ст. 13 Конвенции о правах че-

ловека и биомедицине 1997 г.). В рамках Совета Европы также запрещается использование вспомогательных медицинских технологий деторождения в целях выбора пола будущего ребенка. Существует единственное исключение из этой нормы – предотвращение возможности наследования будущим ребенком заболевания, связанного с полом.

Принятие мер, необходимых для предупреждения возможных рисков при проведении научных исследований в сфере биотехнологий

Ответственность, являющаяся неотъемлемой частью деятельности научных работников и включающая в себя такие понятия, как требовательность, осторожность, интеллектуальная честность и непредвзятость, на любой стадии проведения научных исследований, должна быть предметом повышенного внимания, а в особенности, когда речь идет об исследованиях, касающихся генома человека (ст. 13 Всеобщей Декларации о геноме человека и правах человека 1997 г.).

Необходимость соблюдения предосторожности при проведении исследований с участием человека подчеркивается в Хельсинской Декларации Всемирной организации здравоохранения «Этические принципы медицинских исследований с участием человека в качестве испытуемого» [14].

Более детальной разработке данный стандарт подвергся в Дополнительном протоколе к Конвенции о правах человека и биомедицине, касающемся трансплантации органов и тканей человека (2002 г.).

Положения Протокола возлагают обязательства на всех участников процесса трансплантации органов и тканей человека делать все возможное для обеспечения того, чтобы органы и ткани человека были здоровыми и неповрежденными, чтобы обращение с ними, их транспортировка и, в соответствующих случаях, консервация и хранение осуществлялись способами, максимально повышающими их жизнеспособность и снижающими до минимума риск заражения. Такие меры позволят гарантировать минимизацию риска для здоровья реципиента при трансплантации.

Также немаловажное значение имеет такой аспект, как соотношение сопряженных с проводимыми исследованиями рисков с возможной пользой. В Дополнительном протоколе к Конвенции о правах человека и биомедицине, касающемся биомедицинских исследований (2005 г.), подчеркивается, что сопряженные с исследованиями риски и трудности для человека не должны быть непропорциональны потенциальной пользе от проведения таких исследований (ст. 6 Дополнительного протокола).

Запрет на извлечение финансовой выгоды

При проведении научных исследований в сфере биотехнологий тело человека и его части не должны как таковые являться источником получения финансовой выгоды, что подтверждает соблюдение принципа уважения человеческого достоинства (ст. 21 Конвенции о правах человека и биомедицине 1997 г.).

Установление запрета на репродуктивное клонирование человека

Клонирование является одним из ярких примеров достижений научно-технического прогресса, последствия которого человечество может оценить уже сейчас.

В настоящий момент отсутствует единый международно-правовой документ, устанавливающий запрет на репродуктивное клонирование. Но 12 декабря 2001 г. Генеральная Ассамблея ООН своей резолюцией 56/93 постановила учредить Специальный комитет по международной конвенции против клонирования человека в целях воспроизводства для рассмотрения вопроса о выработке мандата для проведения переговоров по международной конвенции против клонирования человека в целях воспроизводства, включая составление перечня существующих международных документов, которые должны быть учтены, и списка вопросов, которые должны быть охвачены этой Конвенцией [12].

Репродуктивное клонирование запрещено Всеобщей Декларацией о геноме человека и правах человека, Декларацией ООН о клонировании человека 2005 г., Дополнительным протоколом к Конвенции о защите прав и достоинства человека в

связи с применением достижений биологии и медицины, касающимся запрещения клонирования человеческих существ 1998 г. [3]. Протоколом установлено, что преднамеренное создание генетически идентичных человеческих существ противоречит представлениям о человеческом достоинстве и в силу этого представляет собой недобросовестное применение достижений биологии и медицины. В соответствии с положениями протокола любое вмешательство, целью которого является создание человеческого существа, генетически идентичного другому человеческому существу, живому или умершему, запрещено.

Также запрет на репродуктивное клонирование закреплен в Хартии Европейского Союза об основных правах (2001 г.) [13].

Отсутствие единого международно-правового документа подтверждает тот факт, что на данный момент мировому сообществу не удалось выработать единой позиции в отношении клонирования человека. Проблема носит глубинный характер, и при ее разрешении необходимо оценивать все стороны социальной жизни общества и государства в целом.

Несмотря на все ускоряющиеся темпы развития науки и, в частности, рост количества и многообразия научных исследований в сфере биотехнологий, существует определенный перечень международных стандартов, направленных на закрепление порядка подготовки и проведения научных исследований. Государства принимают соответствующие меры, направленные на развитие других форм научных исследований и создание регламентирующих их правовых норм, подготовки кадров и распространения информации, содействующих углублению осознания обществом и всеми его членами своей ответственности перед лицом основополагающих проблем, связанных с необходимостью защитить достоинство человека.

Литература

1. Всеобщая Декларация о биоэтике и правах человека (2005 г.) <http://www.unesco.ru/files/docs/universal_declaration_on_bioethics_and_human_rights_rus.pdf>
2. Всеобщая Декларация о геноме человека и правах человека (1997 г.) <http://www.un.org/russian/documen/declarat/human_genome.pdf>
3. Дополнительный протокол к Конвенции о защите прав и достоинства человека в связи с применением достижений биологии и

медицины, касающийся запрещения клонирования человеческих существ (1998 г.) <http://conventions.coe.int/Treaty/rus/Treaties/Html/168.htm>.

4. Декларация ООН о клонировании человека (2005 г.) <http://www.un.org/russian/documen/declarat/decl_clon.htm>
5. Дополнительный протокол к Конвенции о защите прав и достоинства человека в связи с применением достижений биологии и медицины, касающийся трансплантации органов и тканей человека (2002 г.) <http://conventions.coe.int/Treaty/rus/Treaties/Html/168.htm>
6. Дополнительный протокол к Конвенции о защите прав и достоинства человека в связи с применением достижений биологии и медицины в области биомедицинских исследований (2005 г.) <http://convetions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/195/htm>
7. Конвенция о защите прав и достоинства человека в связи с применением достижений биологии и медицины (1997 г.) <http://conventions.coe.int/Treaty/rus/Treaties/Html/164.htm>
8. Майор, Федерико. Предисловие к Всеобщей Декларации о геноме человека и правах человека <http://www.un.org/russian/documen/declarat/human_genome.pdf>
9. Международная декларация о генетических данных человека (2003 г.) <http://www.unesco.ru/files/docs/shs/geneticdatarus.pdf>
10. Международная конвенция ООН о ликвидации всех форм расовой дискриминации (1965 г.) <http://un.by/documents/humrights/antidiskrim/predisktx2.html>; Конвенция ООН о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин (1979 г.) <http://www.un.org/russian/documen/convents/cedaw.htm>; Конвенция ООН о правах ребенка (1989 г.) <http://www.un.org/russian/documen/convents/childcon.htm>
11. Нюрнбергский кодекс 1947 года // Аналитические материалы. 2007. С. 47.
12. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН A/Res/56/93 «Международная конвенция против клонирования человека в целях воспроизводства» <http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/N01/479/53/PDF/N0147953.pdf?OpenElement>
13. Хартия Европейского союза об основных правах 2001 года <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/12004V/htm/C2004310EN.01004101.htm>
14. Хельсинская декларация Всемирной организации здравоохранения «Этические принципы медицинских исследований с участием человека в качестве испытуемого» (1964 г.) // Аналитические материалы. 2007. С. 49–56.

Katsiaryna Murashka
(EHU, Vilnius)

HUMANITARIAN INTERVENTION – A NEW CONCEPT IN THE PROHIBITION ON THE USE OF FORCE?

Автор проводит сравнительный анализ ситуаций, в которых различные государства использовали понятие «гуманитарная интервенция» или «интервенция в гуманитарных целях» для оправдания и легализации применения силы или угрозы силой на территории других государств. Также рассмотрены существующие доктринальные теории, в которых обсуждается гуманитарная интервенция в различных её аспектах.

The prohibition on the use of force was firstly universally recognized in Article 2 (4) of the United Nations [*hereinafter* UN] Charter which was adopted in 1945. Nowadays the prohibition on the threat or use of force is a principle of international law as well as a *jus cogens* norm [10, para. 190].

According to the provisions of the UN Charter force may be used only with authorization of the UN Security Council (as it has primary responsibility for the maintenance of peace and security) [4, Article 24.1] by:

- States [4, Article 52];
- Regional arrangements or agencies [4, Article 53].

Situations when force may be used according to the UN Charter are the following:

- Self-defense as a reaction to an armed attack [4, Article 52];
- action in response to threats to the peace, breaches of the peace, and acts of aggression [4, Chapter VII].

The International Court of Justice [*hereinafter* ICJ] in Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua case (1986) [10, paras. 109-10] recognized and 10 years after reaffirmed in its Advisory Opinion on the *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons* (1996) [9, paras. 38-39] that only those exceptions which are provided for in the UN Charter may justify the use of force.

Unfortunately, state practice of different States shows that their actions not always can be explained and legitimized by the provisions of the UN Charter.

State practice on which advocates of the doctrine of humanitarian intervention or responsibility to protect human rights especially rely on is the establishment of Air Exclusion Zone by four western European states and the United States in northern Iraq in 1991, operations of *Economic Community of West African States in Liberia in 1990, and NATO* bombing of targets throughout Federal Yugoslavian Republic [*hereinafter* FRY] in 1999 [8].

The amount of examples of humanitarian intervention is vast and best scholars of the world were trying to find the legitimate explanation without the infringement of state sovereignty and for the benefit of international peace and security. In response to that, the Government of Canada, together with a group of major foundations, announced at the General Assembly in September 2000 the establishment of the International Commission on Intervention and State Sovereignty (ICISS) [7]. The ICISS developed a certain approach in its 2001 report "The Responsibility to Protect". In December 2004 there was a debate on idea of humanitarian intervention raised by the High-Level Panel on Threats, Challenges and Change in its report A More Secure World: Our Shared Responsibility. In March 2005 the concept of humanitarian intervention was again raised in the report of the UN Secretary-General "In Larger Freedom: Towards Development, Security and Human Rights of All". Finally, in September 2005 this concept was incorporated into the outcome document of the high-level meeting of the General Assembly [11].

International Commission on Intervention and State Sovereignty Report

In its report the ICISS states that humanitarian intervention is the emerging, including military intervention in extreme cases, is sup-

portable when major harm to civilians is occurring or imminently apprehended, and the state in question is unable or unwilling to end the harm, or is itself the perpetrator. As examples of humanitarian intervention the ICISS involves NATO`s intervention in Kosovo in 1999, the interventions by the Economic Community of West African States (ECOWAS) in Liberia (1992) and Sierra Leone (1997).

The Commission separated out three essential components of humanitarian intervention:

1) Responsibility to react

2) Responsibility to prevent in the form of development assistance and other efforts to help address the root cause of potential conflict; or efforts to provide support for local initiatives to advance good governance, human rights, or the rule of law; or good offices missions, mediation efforts and other efforts to promote dialogue or reconciliation. In some cases international support for prevention efforts may take the form of inducements; in others, it may involve a willingness to apply tough and perhaps even punitive measures. Parties, which on the opinion of the Commission are the best actors in preventing the conflict are international, non-governmental organizations (the Organization of African Unity (OAU) established in 1993 a Mechanism for Conflict Prevention, Management, and Settlement; the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE) has developed a number of innovative internal mechanisms and practices toward preventing conflict in Europe).

3) Responsibility to rebuild – the same as peace building (on my opinion).

The Commission established priorities in the main actor - the primary responsibility to protect resides with the state whose people are directly affected; second in the case when the State is unable or unwilling to fulfill its primary responsibility to protect its own citizens – domestic authorities acting in partnership with external actors (states bear an external responsibility with regard to the international community through the UN [11]). If all these opportunities fail – other states will be involved. Circumstances in which the responsibility of the broader community of states is activated:

- When a state is unwilling or unable to fulfill its responsibility to protect

● When a particular state is itself the actual perpetrator of crimes or atrocities

● Where people living outside a particular state are directly threatened by actions taking lace there [7]

● The Commission made a summary of principles on which the doctrine should clearly be based:

● the operation must be based on a precisely defined political objective expressed in a clear and unambiguous mandate, with matching resources and rules of engagement;

● the intervention must be politically controlled, but be conducted by a military commander with authority to command to the fullest extent possible, who disposes of adequate resources to execute his mission and with a single chain of command which reflects unity of command and purpose;

● the aim of the human protection operation is to enforce compliance with human rights and the rule of law as quickly and as comprehensively as possible, but it is not the defeat of a state; this must properly be reflected in the application of force, with limitations on the application of force having to be accepted, together with some instrumentalism and gradualism tailored to the objective to protect;

● the conduct of the operation must guarantee maximum protection of all elements of the civilian population;

● strict adherence to international humanitarian law must be ensured;

● force protection for the intervening force must never have priority over the resolve to accomplish the mission; and

● there must be maximum coordination between military and civilian authorities and organizations.

The High Level Panel Report

It sees humanitarian intervention as a mean to strengthen the collective security under the UN Charter [11, pages 99-199]. The High Level Panel spoke in its report "A More Secure World: Our Shared Responsibility, Report of the High-Level Panel on Threats, Challenges and Change" of the existence of a responsibility to protect of every State when it comes from people suffering from avoidable catastrophe. It is not very clear if the High Level Panel meant simply an

erga omnes obligations (in case of genocide, torture, breaches of the Geneva Convention) [3] or shift of the responsibility of the host state to every other state in case where the former is unable or unwilling to act. All actions according to the report of the High Level Panel Report should be with the prior authorization of the SC. In its report the Panel addressed to the permanent members to refrain from the use of veto in the case of humanitarian catastrophe [2, para 256]. The position of the Panel is that UN members should act through the collective security system in all cases of military intervention, including operations carried out by regional organizations [2, para 272]. Also, as the Responsibility to protect this document allows to coalitions and regional organizations act without a prior authorization of the Security Council in urgent situations [2, para 272]. The High Level Panel also stated existence of an emerging norm of a collective responsibility to protect by the Security Council. The Panel identified five basic criteria of legitimate humanitarian intervention:

1) seriousness of threat
2) proper purpose
3) last resort
4) proportional means
5) balance of consequences

The Report of the Secretary-General

The Secretary-General of the UN views the main scope of humanitarian intervention in as promotion to the commitment of all nations to the rule of law and human security [6, para 133]. Humanitarian intervention may be carried out only with the authorization of the Security Council and it is not clear from this report if unilateral action is possible. In the Report of the Secretary-General "In Larger Freedom: Towards Development, Security and Human Rights for All" there was made a proposition for international community to work out and sign a treaty which will contain more consistent monitoring, more effective implementation and, where necessary, firmer enforcement are essential if States are to have confidence in multilateral mechanisms and use them to avoid conflict [6, para 82].

The Outcome Document of the 2005 World Summit

This document also relies upon the responsibility to prevent, to rebuild and to react. Such actions may only be authorized by the UN Security Council. The Outcome Document insists on case-by-case vision of collective security and a qualified commitment to act in cooperation with regional organizations [1, para 139].

Conclusion

The world witnessed enough unsolved situations and some of them resulted into thousands of people`s deaths. Thereby a clear systemic approach should be developed in this regard that will provide the necessary remedy for those who suffer. It should include the set of criteria to define the right moment for the international community to take action.

The criteria which should be applied to humanitarian intervention are:

1) seriousness of threat – there must be proven (in different ways – NGO observance, local population complaints, even the classified information; in the case when we have classified information as an evidence it is always necessary for it to be disclosed (at least part of it)

2) proper purpose – the purpose of such intervention should be clear and transparent

3) last resort – this criteria is arguable, in my opinion if we have reliable information of the situations described in the 1st criteria, international community should decide to intervene even without trying other [‘peaceful’] resorts of solving the situation, because each day may cost hundreds of people`s lives to international community in whole

4) proportional means – this criteria means, that the amount of armed force which will be used during the intervention must be not more than it is needed to correct the situation

5) balance of consequences – after such an intervention there could be needed so called peace building (the UN had several usage of this tool and the rules of its usage are separately prescribed)

6) the intervention must be politically controlled, but be conducted by a military commander with authority to command to the fullest extent possible, who disposes of adequate resources to ex-

ecute his mission and with a single chain of command which reflects unity of command and purpose;

7) strict adherence to international humanitarian law must be ensured

8) authorization of the Security Council is required, in this regard lots of scholars say that the veto right of permanent members of the Security Council should be inapplicable in situations when humanitarian crises exists. And why Security Council – the UN is the organization which unites the most number countries of the world, so the Security Council as the main organ of the UN which has primary responsibility for international peace and security feats the best for this role. If not the Security Council, as alternative collective intervention as intervention of international or regional organization is required.

Literature

1. 2005 World Summit Outcome, GA Res. 60/1, UN GAOR 60th Session, UN Doc. A/Res/60/1(2005). http://www.un.org/summit2005/presskit/fact_sheet.pdf.
2. A More Secure World: Our Shared Responsibility, Report of the High-Level Panel on Threats, Challenges and Change, UN Doc. A/59/565 (2004). http://www.un.org/secureworld.
3. Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Second Phase) (Belgium v. Spain), 1970 I.C.J. 3 (Feb.5).
4. Charter of the United Nations, June 26, 1945, T.I.A.S. 7739 (entered into force Oct. 24, 1945). http://www.un.org/en/documents/charter.
5. ICJ Reports (1986).
6. In Larger Freedom: Towards Development, Security and Human Rights for All, Report of the Secretary General, UN Doc. A/59/2005 (2005). http://www.un.org/News/Press/docs/2005/ga10334.doc.htm.
7. International Commission on Intervention and State Sovereignty, The Responsibility to Protect (2001). http://www.iciss.ca/report-en.asp.
8. Kirchner, S. The Human Rights Dimensions of International Peace and security: Humanitarian Intervention after 9/11. In: 1 Journal of Humanitarian Assistance 24 (2004).
9. Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion, ICJ Report 1996
10. Military and Paramilitary Activities in and Against Nicaragua (Nicaragua v. US), 1986 I.C.J. 14.
11. Stahn, C. Responsibility to Protect: Political Rhetoric or Emerging Legal Norm // 101 American Journal of International Law 99 (2007). P. 99–119.

Маргарита Жесько
(ЕГУ, г. Вильнюс)

КОНКУРЕНЦИЯ И ПОПЫТКИ ЕЕ РЕГУЛИРОВАНИЯ НА МЕЖДУНАРОДНОМ УРОВНЕ

After the tremendous changes in the world's economy during a short period of time the former state-controlled economies have changed into the market economies. That led to the necessity of international regulation of competition. This article is mainly about attempts of international regulation of competition. The main aspects that were considered by the author are the essence of competition, preconditions for necessity to control global competition and attempts of different organizations to initiate the process of international regulation. The main accent was made on the attempt to international regulation within the framework of World Trade Organisation.

За короткий период времени в мировой экономике произошли серьезные изменения. Экономики, контролируемые государством, трансформировались в рыночные. Как следствие, многие внутренние рынки открылись для иностранной торговли и инвестиций. Таким образом, появилось множество экономических отношений, которые нуждались в регулировании. В итоге в большинстве стран было принято антимонопольное законодательство. Однако процессы либерализации и глобализации привели к еще большему числу международных бизнес-практик, с регулированием которых уже не справлялось национальное законодательство.

Конкуренция на рынке или в бизнесе означает борьбу между компаниями за одну и ту же группу клиентов или потребителей. Система конкурентного права предназначена для защиты процесса конкуренции и имеет дело, по крайней мере, со следующими случаями, хотя нужды любого отдельного государства или экономики могут разниться. Первое – это необходимость предотвратить вступление фирм в соглашения, которые могут повлиять или ограничить конкуренцию как между собой, так и между ними и третьими сторонами и которые не имеют никаких благотворительных целей. Во-вторых, конкурентное право необходимо для контроля попыток монополистов или фирм, имеющих власть на рынке, злоупотреблять их позицией. В-третьих, оно необходимо для установления рабочей конкуренции в олигополистическом производстве. В-четвертых, чтобы предотвратить или модифицировать слияние независимых предприятий, которые могут сконцентрировать рынок и уменьшить конкурентное давление внутри его.

Экономический анализ явления конкуренции позволяет сделать вывод о том, что конкурентные рынки представляют большую прибыль для производителей, чем монополизированные. Кроме того, они несут пользу потребителям, в виде более низких цен, лучшего обслуживания, широкого выбора товаров.

Регулирование конкуренции на современном этапе фактически началось в США, где в 1890 г. был принят Акт Шермана – первый в США кодифицированный документ, который признавал создание монополий и сговор в качестве преступления. Монополии и сговоры, которые препятствовали торговле, запрещались не только между штатами, но и с иностранными государствами. В 1914 г. Акт Шермана был дополнен принятым Актом Клейтона. Последним актом была запрещена дискриминация в цене, услугах или возможностях. Акт Клейтона устанавливал ответственность директоров и представителей корпораций. На сегодняшний день два этих акта составляют основу антимонопольного права США. [1, 225]

Наряду с американской системой законодательства на регулирование конкуренции в мире значительное влияние оказывает система конкурентного права ЕС. Основы конкурентного права ЕС закреплены в Договоре о ЕС и контролируются деятельностью Европейской Комиссии.

Вместе с расширением процессов глобализации и либерализации локальных рынков необходимость регулирования конкуренции на международном уровне стала нарастать. Некоторые ученые и политики предложили глобальную структуру для конкурентного права: право должно быть таким же широким, как и рынки. Недостатками национального права, по их мнению, являются: тенденция национального права к защите национальных представителей рынка, а также неурегулированные пробелы в праве конкуренции. Однако есть и ученые, имеющие противоположное мнение. Они считают, что глобальное конкурентное право может привести к созданию системы, наверху которой разместится бесконечное количество лиц, принимающих решения.

Попытка регулирования конкуренции на международном уровне была предпринята в 1980 году, когда Конференция ООН по торговле и развитию приняла всесторонний Кодекс по конкурентным практикам, ограничивающим торговлю. Кодекс применяется ко всем предприятиям, государствам, региональным организациям и сервисам, и соглашениям. Тем не менее данный Кодекс на сегодняшний день на практике не играет большой роли [2]. Организация по экономическому взаимодействию и развитию также не сумела стать регулятором конкуренции в международном масштабе. В 1986 г. она пыталась принять аналогичную резолюцию, но не смогла.

Не отчаявшиеся же приверженцы идеи глобального регулирования конкурентного права пришли к выводу, что наиболее подходящей платформой для такого регулирования будет ВТО. Это единственная мировая экономическая структура, к которой конкурентное право может быть добавлено [2].

На министерской Конференции в Сингапуре в 1996 г. Германия и ЕС, несмотря на значительное сопротивление, учредили Рабочую Группу ВТО по взаимодействию между торговлей и конкурентной политикой, которая устанавливала бы секторы для правового регулирования под защитой ВТО. Отчет рабочей группы предложил всесторонний анализ проблемы, но дальнейшее регулирование конкуренции в системе ВТО осталось под вопросом. Тем не менее, Министерская Конференция в Дохе (2001) приняла далеко идущее решение, а именно, что должны быть проведены переговоры по этому поводу с целью достижения

консенсуса. Но и данная попытка оказалась неудачной [4]. Таким образом, и в случае ВТО мы можем видеть полную неспособность регулировать конкуренцию в едином мировом масштабе.

Почему же столько попыток установить международное регулирование конкуренции провалились? Главная проблема в том, что государства имеют совершенно разные мнения о конкурентной политике. Что касается ВТО, то границы, предмет и содержание регулирования конкуренции на уровне ВТО остается крайне спорным. Некоторые члены ВТО считают достаточным существование экстратерриториального применения национальных правил конкуренции и существование согласованности процедур. Различия иногда наблюдаются и в отношении фундаментальных целей. В этом смысле особенно спорным является вопрос о том, можно и нужно ли при контроле антиконкурентных практик принимать в расчет аспекты промышленной и структурной политики, например, поддержка малого и среднего бизнеса [3, 1108]. Сегодня все еще продолжаются дебаты и о границах, до которых такой контроль должен помогать продвижению экономического развития, и о том, как это должно быть достигнуто. В итоге и сегодня регулирование конкуренции все еще остается на уровне национальном и региональном.

Литература

1. Dhall, V. Competition Law Today. Concepts, Issues, and the Law in Practice. Oxford: Oxford University Press, 2007.
2. Stoll, P.-T., WTO – world economic order, world economic law. / P.-T. Stoll, F. Schorkopf Martinus Nijhoff Publishers, 2006.
3. Whish, R. Competition Law. Oxford: Oxford University Press, 2003.
4. The July 2004 package of WTO. 1 August 2004. http://www.wto.org/english/tratop_e/dda_e/dda_package_july04_e.htm

Юлия Лысаковская
(ЕГУ, г. Вильнюс)

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ФРАНЧАЙЗИНГА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Franchising is developing in the countries with different legal systems and processes of a formulation of the general conditions of contract-enterprise activity. And in accordance with the fact that conclusion of franchising contracts in the international commercial turnover gets eventually increasing distribution, problems of the coordination of approaches in regulation of this legal institute in various legal systems become more and more actual. A large quantity of difficulties which businessmen face by entering franchising relations with foreign counterparts shows obvious necessity to consider franchising as international legal phenomenon. That's why it is necessary to give special attention to cession of trademark and others rights (licensing) in sphere of franchising relations.

Франчайзинг развивается в странах с разными правовыми системами, процессами формулирования общих условий договорно-предпринимательской деятельности. А так как заключение договоров франчайзинга в международном коммерческом обороте с течением времени приобретает все большее распространение, все более актуальными становятся проблемы согласования подходов различных правовых систем в регулировании данного правового института. Огромное количество трудностей, с которыми сталкиваются предприниматели, вступая в отношения франчайзинга с иностранными контрагентами, делает очевидной необходимость рассмотрения франчайзинга как международно-правового феномена. Особое внимание следует

уделить вопросу передачи прав на товарные знаки, а также передаче других прав по франчайзинговому договору.

По праву США товарный знак (торговая марка) – обозначение, способствующее отличию товаров или услуг одного лица или компании от товаров или услуг другого лица или компании. При этом товарный знак является объектом лицензирования в американском праве при условии осуществления владельцем товарного знака (лицензиаром) контроля над качеством определенных товаров (Закон о торговых марках (Закон Лэнхема), 1946) [4].

Немецкий закон «О товарном знаке» (Warenzeichen Gesetz – далее WZG) [5] косвенно обращается к передаче права на использование товарного знака. Немецкое прецедентное право расценивает право на использование торгового знака как передачу права пользования (Gebrauchsüberlassung), основанную на договорном обязательстве лицензиара воздерживаться от навязываний по использованию его исключительного права на товарный знак в обмен на обязательство лицензиата использовать товарный знак так, чтобы он ассоциировался с лицензиаром. Фактически лицензирование в смысле передачи исключительного права согласно немецкому закону о товарном знаке невозможно.

Также важно понять условия приобретения товарного знака или знака обслуживания, так как именно они составляют основной предмет передачи франчайзером права использования этих объектов франчайзи. И в американском, и в немецком праве товарный знак и знак обслуживания определены как обозначения, которые способствуют различию товаров или услуг одного лица от товаров или услуг других лиц (ст. 45 Закона Лэнхема, ст. 1 WZG). Однако условия приобретения товарного знака в США отличаются от условий по немецкому праву.

Кроме того, иностранные франчайзинговые компании, как правило, осуществляют свою деятельность на территории иностранного государства в соответствии с общей лицензией, действующей в данной стране. Немецкое законодательство допускает представительское использование товарного знака иностранной компании с разрешением выдачи сублицензии или посредством создания дочерней компании или филиала франчайзера на территории иностранного государства.

Например, около 70% ресторанов McDonald's функционируют на основе договора франчайзинга, и только 30% принадлежат

непосредственно франчайзеру. И здесь, в соответствии с требованиями к представительскому использованию товарного знака (использование знака с согласия владельца и под его контролем), потребитель воспринимает дочерние предприятия или франчайзинговую сеть как единый бизнес, деятельность франчайзи ассоциируется с деятельностью франчайзера как логический результат представительского использования товарного знака.

Также как и с зарегистрированными товарными знаками и правами на незарегистрированные товарные знаки (Ausstattung), немецкое право определяет, что фирменное наименование, фирменное обозначение и логотип являются лицензируемыми в том смысле, что владелец фирменного наименования может разрешить другим лицам использовать свое наименование. Передача права на использование фирменного наименования другим лицам не требует сопроводительной передачи коммерческой деятельности, с которой ассоциируется фирменное наименование, как в случае соглашения о передаче прав, в соответствии со ст. 23 Торгового уложения (Handelsgesetzbuch – далее HGB), а процесс передачи основывается на обязательственном праве (schuldrechtlich) [4]. Договорное обязательство состоит в отказе от права подачи иска о вынесении запрета против того, кто получает разрешение на использование фирменного наименования. Поскольку владелец фирменного наименования имеет преимущественное право на данное наименование, то использование наименования другими лицами осуществляется в интересах владельца-лицензиара фирменного наименования до окончания срока действия контракта.

В белорусском праве отчуждение и переход права на фирменное наименование юридического лица не допускается, кроме случаев реорганизации юридического лица или отчуждения предприятия в целом. Однако правообладатель фирменного наименования вправе разрешить другому лицу использование своего наименования путем выдачи лицензии на основании лицензионного договора. При этом в лицензионном договоре должны быть обусловлены меры, исключающие введение потребителя в заблуждение. Лицензионный договор подлежит государственной регистрации в Национальном центре интеллектуальной собственности Республики Беларусь в соответствии с Постановлением Совета Министров Республики Беларусь от 21

марта 2009 г. № 346 «О регистрации лицензионных договоров, договоров уступки, договоров залога прав на объекты права промышленной собственности и договоров комплексной предпринимательской лицензии (франчайзинга)» [2].

Что касается прав на товарный знак, то они также могут быть уступлены владельцем по договору юридическому или физическому лицу в отношении всех или части товаров, для которых он зарегистрирован (ст. 22–24 Закона «О товарных знаках и знаках обслуживания») [1]. За исключением случая, когда уступка права на товарный знак может явиться причиной введения в заблуждение потребителя относительно товара или его изготовителя и в случае с коллективным знаком, право на который не может быть уступлено другим лицам. Право на использование товарного знака может быть предоставлено владельцем товарного знака (лицензиаром) другому лицу (лицензиату) по лицензионному договору, который должен содержать условие о том, что качество товаров лицензиата будет не ниже качества товаров лицензиара и что лицензиар осуществит контроль за выполнением этого условия.

Таким образом, подходы американского, немецкого и белорусского законодателя в вопросе передачи прав на товарный знак (знак обслуживания) во многом схожи.

В США передача права на товарный знак возможна только при условии осуществления владельцем товарного знака (лицензиаром) контроля над качеством определенных товаров, для которых указанный товарный знак зарегистрирован.

Немецкое право расценивает право на использование торгового знака как передачу права пользования, основанную на договорном обязательстве лицензиара воздерживаться от навязываний по использованию его исключительного права на товарный знак в обмен на обязательство лицензиата использовать товарный знак так, чтобы он ассоциировался с лицензиаром, т.е. передача исключительного права, согласно немецкому закону о товарном знаке, невозможна.

Национальное законодательство Беларуси разрешает передачу прав и на фирменное наименование (за исключением случаев введения потребителя в заблуждение) и на товарный знак (знак обслуживания) на основе лицензионного договора или договора уступки прав, подлежащих обязательной регистрации

в патентном органе и действительными для третьих лиц с даты их регистрации.

В то же время белорусское законодательство устанавливает ограничения по такой передаче если:

● уступка права на товарный знак может явиться причиной введения в заблуждение потребителя относительно товара или его изготовителя;

● право на коллективный знак не может быть уступлено другим лицам;

● лицензионный договор должен содержать условие о том, что качество товаров лицензиата будет не ниже качества товаров лицензиара и что лицензиар осуществит контроль за выполнением этого условия.

Литература

1. Закон Республики Беларусь «О товарных знаках и знаках обслуживания» от 5 февраля 1993 г. № 2181-XII. Зарегистрировано в Национальном реестре правовых актов Республики Беларусь 16 марта 2001 г. № 2/381.
2. Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 21 марта 2009 г. № 346 «О регистрации лицензионных договоров, договоров уступки, договоров залога прав на объекты права промышленной собственности и договоров комплексной предпринимательской лицензии (франчайзинга)». Зарегистрировано в Национальном реестре правовых актов Республики Беларусь 24 марта 2009 г. № 5/29473.
3. Handelsgesetzbuch : http://www.patentanwaltskanzlei.de/hgb/.
4. Trademark Act (Lanham Act) : http://www.bitlaw.com/source/15usc . html
5. Warenzeichengesetz : http://openlibrary.org/b/OL1797081M/Warenzeichengesetz.html

Ольга Белая
(ЕГУ, г. Вильнюс)

АВТОНОМИЯ ВОЛИ КАК СПОСОБ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПРИМЕНИМОГО ПРАВА К ПРАВАМ И ОБЯЗАННОСТЯМ СТОРОН СДЕЛОК, ЗАКЛЮЧАЕМЫХ В СЕТИ ИНТЕРНЕТ

The article provides us with the brief review of the international normative acts of the legal-conflicts regulation, as well as the stipulations of the legislation of the Republic of Belarus, the Russian Federation and the Federal Republic of Germany. While researching a short comparative description of the conflicts legislation is fulfilled. The author gives consideration to application of the autonomy of will conflicts principle for determination of parties' rights and obligations in contracts concluded in Internet. The article gives some practical examples of application of autonomy of will in Internet contracts. The autonomy of will is considered to be the major method while determining of applicable law contracts concluded in Internet.

В Интернете возможно заключение значительного числа международных коммерческих договоров. Коллизионное право большинства государств дает возможность участникам международного коммерческого договора, заключенного через сеть Интернет, самостоятельно избрать правопорядок, применимый к их отношениям. Стороны вправе принять решение о применимом к их договорным обязательствам праве, избрав правопорядок того или иного государства.

Право сторон на выбор применимого к их отношениям права является выражением общепризнанного коллизионного прин-

ципа автономии воли сторон (lex voluntatis). Автономия воли сторон означает свободу сторон подчинить договор избранному ими правопорядку [18, 235]. Стороны могут определять по своему усмотрению в пределах, установленных правом, содержание договора, его условия. Наличие иностранного элемента и договорный характер отношений между субъектами договора являются основными факторами для выбора подлежащего применению сторонами-участниками договора материального права.

Так как в законодательстве большинства стран, в том числе и Республики Беларусь, а также на международном уровне вопросы коллизионного регулирования отношений, возникающих в сети Интернет, практически не отражены, то следует предположить, что при рассмотрении вопросов применения автономии воли в сети Интернет действуют общие коллизионные принципы. Первое время после появления Интернета существовала тенденция рассматривать его как анациональное пространство, в котором не действует традиционная, основанная на национальном праве, правовая система [20, 835]. Однако данное положение не получило должного распространения. Поэтому для рассмотрения реализации принципа автономии воли при заключении сделок в сети Интернет в настоящей работе будут применяться основные международные документы коллизионно-правового регулирования, а также положения законодательства Республики Беларусь, Российской Федерации и Федеративной Республики Германии.

Автономия воли как возможность для выбора права, регулирующего обязательства между субъектами международных коммерческих отношений, закреплена и в ряде международных договоров, касающихся данного вопроса: Конвенции о праве, применимом к международной купле-продаже товаров (движимых материальных вещей) 1955 г. [1, 424–428], Гаагской конвенции 1958 г. [2, 429–434], Конвенции о праве, применимом к договорным обязательствам 1980 г. [3, 454–466], Конвенции о праве, применимом к договору международной купли-продажи товаров 1986 г. [4], Соглашении о порядке разрешения споров, связанных с осуществлением хозяйственной деятельности, от 20 марта 1992 г. (далее – Киевское соглашение) [5], Конвенции о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским,

семейным и уголовным делам от 22 января 1993 г. (далее – Минская конвенция) [6] и в других международных договорах. В ст. 1 Принципов УНИДРУА 2004 г. сказано, что стороны свободны вступать в договор и определять его содержание. Содержание договора также составляют положения договора, в которых определено, какое право подлежит применению к отношениям сторон [9].

17 июня 2008 г. законодатель Европейского Союза принял Постановление № 593/2008 «О применимом к договорным обязательствам праве» (далее – Постановление о применимом к договорным обязательствам праве 2008 г.) [8]. Данное Постановление применяется к договорам, которые заключаются после 17 декабря 2009 г., и закрепляет свободный выбор сторонами права в качестве краеугольного камня системы коллизионных норм в области договорных обязательств (п. 11 Преамбулы к Постановлению о применимом к договорным обязательствам праве). Пункт 1 ст. 3 Постановления прямо говорит о том, что договор подчиняется избранному сторонами праву. «Автономия воли» в качестве коллизионной формулы прикрепления указана в законодательстве многих зарубежных стран (законы о международном частном праве Австрии, Венгрии, Польши, Турции, Германии, Чехословакии, Швейцарии, Югославии, Закон о международных хозяйственных договорах Китая 1985 г., Гражданский кодекс Вьетнама 1995 г. и др.).

Соглашение сторон Интернет-сделки о выборе применимого права должно быть явно выражено или прямо вытекать из условий договора и поведения сторон, рассматриваемых в их совокупности (в силу ч. 1 ст. 7 Конвенции о праве, применимом к договорам международной купли-продажи товаров 1986 г.). Аналогичные нормы содержатся в Конвенции о праве, применимом к международной купле-продаже товаров (движимых материальных вещей) (ч. 2 ст. 2), Конвенции о праве, применимом к договорным обязательствам 1980 г. (п. 1 ст. 3) и в Постановлении о применимом к договорным обязательствам праве 2008 г. (п. 1 ст. 3). Воля сторон имеет определяющее значение при выборе правопорядка, компетентного определять права и обязанности сторон в международной коммерческой сделке, заключенной с помощью Интернета.

Определение применимого права с использованием автономии воли предоставляется рядом международных договоров, заключенных с участием Республики Беларусь в рамках СНГ. Так, в Киевском соглашении закреплено, что права и обязанности сторон по сделке определяются по законодательству места совершения, если иное не предусмотрено соглашением сторон (п. «е» ст. 11). В ст. 41 Минской конвенции и в ст. 44 Конвенции о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам от 7 октября 2002 г. (далее – Кишиневская конвенция) установлена аналогичная норма пункту «е» ст. 11 Киевского соглашения [7]. Законодатель в Киевском соглашении, Минской и Кишиневской конвенциях делает основной акцент на том, что иное правило может быть установлено соглашением сторон. Именно это правило является ключевой привязкой, имеющей приоритетное значение, так как она предоставляет сторонам международного коммерческого договора, в том числе и договора, заключаемого в сети Интернет, сделать выбор применимого к их обязательствам права.

Осуществить выбор применимого права к международному коммерческому контракту, заключаемому в сети Интернет, можно и в соответствии с законодательством Республики Беларусь. В силу п. 1 ст. 1124 Гражданского кодекса Республики Беларусь от 7 декабря 1998 г. № 218-З стороны договора могут при его заключении или в последующем избрать по соглашению сторон между собой право, которое подлежит применению к их правам и обязанностям по этому договору, если это не противоречит законодательству [11]. ГК Республики Беларусь в качестве основного принципа закрепляет автономию воли сторон. Избираемое сторонами договора право не обязательно должно быть правом Республики Беларусь. Положение о выборе применимого права относится только к правам и обязанностям сторон, но не к форме договора.

Как и ГК Республики Беларусь, Гражданский кодекс Российской Федерации (часть третья) от 26 ноября 2001 г. (далее – ГК Российской Федерации) содержит в себе подробное толкование коллизионного принципа автономии воли сторон [14]. ГК Российской Федерации позволяет сторонам договора, в том числе и сторонам Интернет-договора, выбрать применимое к заключаемому договору право по соглашению сторон (ст. 1210). В ста-

тье 1210 ГК Российской Федерации также установлены правила применения принципа автономии воли сторон. При регламентации этого принципа учтены новые тенденции его применения, нашедшие закрепление в законодательстве зарубежных стран и в международных договорах [17, 379].

Положения п. 1 ст. 28 Вводного закона в Гражданский кодекс Федеративной Республики Германии (далее – Вводный закон в Гражданский кодекс Германии) повторяют нормы Гражданского кодекса Республики Беларусь и Гражданского кодекса Российской Федерации: договор подчиняется избранному сторонами праву [13]. Такой выбор должен быть явно выражен или прямо вытекать из условий договора или из обстоятельств дела.

В рассмотренном выше законодательстве специальных требований к форме соглашения об определении применимого к договору права не устанавливается. Зачастую такие соглашения являются частью заключаемого сторонами договора в качестве одного из его условий. Такое соглашение может быть и отдельным документом.

Следует помнить, что стороны могут в любое время договориться о подчинении договора какому-либо иному праву, помимо права, которым он регулировался ранее, независимо от того, что право, ранее регулировавшее договор, было уже выбрано сторонами. В большинстве случаев в законодательстве прямо указано, что такой выбор применимого права имеет обратную силу и считается действительным с момента заключения договора без ущерба для прав третьих лиц (п. 3 ст. 1124 ГК Республики Беларусь, п. 3 ст. 1210 ГК Российской Федерации). Любое изменение сторонами применимого права после заключения договора не наносит ущерба формальной действительности договора и правам третьих лиц (п.2 ст.7 Конвенции о праве, применимом к договору международной купли-продажи товаров 1986 г., п.2 ст. 3 Конвенции о праве, применимом к договорным обязательствам 1980 г., п. 2 ст. 3 Постановления о применимом к договорным обязательствам праве 2008 г., п. 2 ст. 27 Водного закона в Гражданский кодекс Германии).

Значит, стороны международной коммерческой сделки, заключаемой в сети Интернет, впоследствии могут заключить соглашение о применимом к их договору праве. Такое соглашение может быть совершено в виде отдельного документа, подписан-

ного сторонами, например, с использованием средств электронной подписи. Соглашение сторон Интернет-сделки о применимом праве может также вытекать из ее условий и обстоятельств дела, рассматриваемых в совокупности.

Осуществить выбор применимого права к контракту не является обязанностью сторон. Часто на практике стороны такой возможностью не пользуются. В такой ситуации международные договоры и национальные законы многих государств позволяют использовать молчаливо выраженную волю сторон. Это значит, что из содержания сделки и обстоятельств, сопутствующих ее совершению, следует вывод, что стороны хотели подчинить свой договор праву того или иного конкретного государства. Следует отметить, что применение молчаливо выраженной воли сторон может иметь место в случае, когда не возникает сомнений в ее наличии. Так, например, согласно ст. 2 Конвенции о праве, применимом к международной купле-продаже товаров (движимых материальных вещей), указание сторон о выборе применимого права должно быть прямо выражено или же недвусмысленно вытекать из положений договора. Соглашение о выборе применимого права должно быть явно выражено или прямо вытекать из условий договора или обстоятельств дела (п. 1 ст. 3 Конвенции о праве, применимом к договорным обязательствам 1980 г., п.1 ст. 3 Постановления о применимом к договорным обязательствам праве 2008 г.). Соглашение сторон о таком выборе должно быть явно выражено или прямо вытекать из условий договора и поведения сторон, рассматриваемых в совокупности (п. 1 ст. 7 Конвенции о праве, применимом к договору международной купли-продажи товаров 1986 г.).

Схожие нормы с приведенными положениями международных договоров содержатся и в ГК Республики Беларусь (п. 2 ст. 1124), и в ГК Российской Федерации (п. 2 ст. 1210). Так, в п. 2 ст. 1124 сказано, что соглашение сторон о выборе применимого права должно быть явно выражено или прямо вытекать из условий договора и обстоятельств дела, рассматриваемых в их совокупности. Например, местом заключения договора является г. Минск, однако в тексте указано, что место его совершения г. Гамбург, что споры будут рассматриваться в г. Гамбурге. В отдельных статьях текста договора есть ссылки на немецкое законодательство, в материалах, прилагаемых к договору, присутствует экс-

пертное заключение по немецкому праву, и тому подобное. Такие изложенные обстоятельства могут указывать на намерение сторон подчинить свои права и обязанности законодательству Федеративной Республики Германии.

В том случае, когда идет речь о пространственных пределах автономии воли, то следует отметить, что законы большинства государств и международные акты не ограничивают пространственно автономию воли сторон. Это означает, что стороны договора, заключаемого в сети Интернет, могут избрать право любого государства. Однако ряд государств ограничивает право выбора кругом государств, с которым сделка имеет фактическую связь.

Кроме установления в договоре обязательственного статуса необходимо также обозначить сферу его применения. В литературе высказывается мнение, что основные ограничения автономии воли обусловлены содержанием договорных обязательств. Прежде всего такое ограничение связано с содержанием обязательственного статуса, т.е. на какой круг вопросов распространяется избранное сторонами право [17, с. 382]. По общему правилу выбор права сторонами распространяется на вопросы, связанные с правами и обязанностями сторон. В национальном законодательстве большинства государств конкретного общепринятого перечня этих вопросов не существует. Однако его можно встретить в некоторых международных договорах. Один из самых полных перечней вопросов, которые регулируются применимым правом, содержится в п. 12 Конвенции о праве, применимом к договору международной купли-продажи товаров 1986 г. Дополнительно в ст. 5 перечислены вопросы, на которые в любом случае не распространяется действие Конвенции и, соответственно, выбор права. Для применения Конвенции 1986 г. необходимо помнить о сфере ее действия.

Сфера действия применимого права обозначена также в ст. 10 Конвенции о праве, применимом к договорным обязательствам 1980 г., в ст. 12 Постановления о применимом к договорным обязательствам праве 2008 г. Конвенция о праве, применимом к международной купле-продаже товаров (движимых материальных вещей) применяется к купле-продаже движимых материальных вещей. Однако круг вопросов, входящих в обязательственный статус, Конвенцией не определен.

В отличие от законодательства большинства зарубежных стран ГК Республики Беларусь в п. 1 ст. 1127 ГК определяет сферу действия применимого права. ГК Российской Федерации (ст. 1215) практически полностью повторяет п. 1 ст. 1127 ГК Республики Беларусь, за тем лишь исключением, что в Российской Федерации в сферу действия права, подлежащего применению к договору, не входит положение об уступке требований и переводе долга в связи с договором. Ни п. 1 ст. 1127 ГК Республики Беларусь, ни ст. 1215 ГК Российской Федерации не устанавливают полного перечня вопросов, входящих в обязательственный статут (перечень вопросов сопровождается словом «в частности»). В соответствии с п. 2 ст. 1127 ГК Республики Беларусь в отношении способов и процедуры исполнения, а также мер, которые должны быть приняты в случае ненадлежащего исполнения, кроме применимого права принимается во внимание и право страны, в которой происходит исполнение.

Разные элементы договорного обязательства могут быть подчинены праву различных государств (например, права и обязанности сторон договора, заключаемого в сети Интернет, могут быть подчинены праву Республики Беларусь, а исполнение и прекращение договора законодательству Российской Федерации). Иногда такие изъятия из основной коллизионной привязки договора в пользу закона места исполнения диктуются обстоятельствами дела [16, 507].

Право сторон договора осуществить выбор применимого права лишь к части договора содержится в ряде законодательных актов: в ч. 2 п. 1 ст. 3 Конвенции о праве, применимом к договорным обязательствам 1980 г., в п.1 ст. 3 Постановления о применимом к договорным обязательствам праве 2008 г., п.1 ст. 7 Конвенции о праве, применимом к договору международной купли-продажи товаров 1986 г., п. 4 ст. 1124 ГК Республики Беларусь, п. 4 ст. 1210 ГК Российской Федерации, п. 1 ст. 27 Вводного закона в Гражданский кодекс Германии). Так, например, стороны договора поставки, заключаемого в сети Интернет, могут определить, что к отношениям относительно приемки-передачи товара применяется закон места, в котором осуществляется такая приемка-передача товара. Остальные условия контракта стороны могут подчинить иному праву.

Стороны договора могут в нем сделать указание о том, что применимым правом к договору будет законодательство нескольких государств. Так, Хозяйственный суд Республики Беларусь удовлетворил иск ОАО «Т» (Россия) к предприятию «Г» (Республика Беларусь) о взыскании стоимости поставленной продукции. В договоре содержался пункт о том, что по всем не урегулированным договором вопросам стороны руководствуются законодательством Республики Беларусь и Российской Федерации. То есть стороны в договоре не определили, какое именно право будет применяться к их отношениям. Хозяйственный суд оценил заключенный договор как внешнеэкономический. Так как Республика Беларусь и Российская Федерация являются участниками Киевского соглашения, то при рассмотрении дела суд самостоятельно определил применимое право на основании упомянутого соглашения. Сославшись на п. «е» ст. 11 Киевского соглашения, Хозяйственный суд применил законодательство Российской Федерации, поскольку договор был заключен в Энгельсе (Россия) [12, с. 1080–1081].

При применении автономии воли на практике необходимо помнить, что одно из ограничений автономии воли связано с выбором права иностранного государства. В данном случае идет речь об оговорке о публичном порядке. Оговорка о публичном порядке – это установленное законодательством ограничение в применении иностранного права, когда его применение несовместимо с основами правопорядка (публичного порядка) [19, с. 97]. Оговорка о публичном порядке известна практически каждой правовой системе, располагающей своим коллизионным правом (например, ст. 1192 ГК Российской Федерации, ст. 1099 ГК Республики Беларусь). Назначение оговорки – ограничить действие собственной коллизионной нормы, исключив применение иностранного закона, несовместимое с публичным порядком страны суда [15, 150].

При заключении сделки с помощью электронных средств связи (сети Интернет) стороны могут совершить автономию воли сторон по тем или иным протоколам взаимодействия между собой, включая и обмен ключами для электронно-цифровой подписи. Так, например, стороны международного коммерческого договора (сфера b2b), заключаемого в сети Интернет, пришли к соглашению, что заключение договора, в том числе вопросы,

связанные с моментом отправки и получения электронного сообщения, они подчиняют «E-Terms 2004» («Электронным условиям МТП») [10].

Таким образом, приведенные выше нормы международных актов и национального законодательства предоставляют сторонам сделки, заключаемой в сети Интернет, возможность самостоятельно определить применимое право к заключаемому договору (автономия воли сторон). Значит, стороны Интернет-сделки могут при заключении сделки с использованием сети Интернет определить, какое право будет применяться к их правам и обязанностям. Так, например, в случае заключения договора с использованием электронной почты лицо, направляющее оферту, может сделать в ней указание о применимом праве к договору, который оно предлагает заключить.

Пункт о применимом праве необходимо также включить в текст договора, который будет заключаться в Интернет-среде. В случае, когда оферта расположена на Интернет-сайте, например, продавца, в ней можно сделать указание, какое право будет применимо к правам и обязанностям сторон. Владелец сайта (продавец) может сразу на нем разместить некую форму договора, в который он включит пункт о применимом праве. Покупателю необходимо будет лишь подписать данную форму. Подчинение своих обязательств определенному праву стороны могут также предусмотреть в отдельно подписанном ими документе.

Международное частное право закрепило в себе возможность сторон прийти к соглашению о том, какое право будет регулировать их отношения в качестве первостепенного правила. Все иные методы определения применимого права применяются в случае отсутствия избранного сторонами права и носят вторичный характер.

Нормативно-правовые акты и литература

1. Конвенция о праве, применимом к международной купле-продаже товаров (движимых материальных вещей) 15 июня 1955 года // Вилкова Н.Г. Договорное право в международном обороте. М.: Статут, 2002. С. 424–428.
2. Конвенция о праве, применимом к переходу права собственности при международной купле-продаже товаров (движимых мате-

риальных вещей) 15 апреля 1958 года // Вилкова Н.Г. Договорное право в международном обороте. М.: Статут, 2002. С. 429–434.
3. Конвенция о праве, применимом к договорным обязательствам 19 июня 1980 года // Вилкова Н.Г. Договорное право в международном обороте. М.: Статут, 2002. С. 454–466.
4. Конвенция о праве, применимом к договорам международной купли-продажи товаров: Организация Объединенных Наций, 22 декабря 1986 г. // Консультант Плюс: Беларусь. Технология 3000 / ООО «ЮрСпектр», НЦ правовой информ. Респ. Беларусь. Минск, 2009.
5. Соглашение о порядке разрешения споров, связанных с осуществлением хозяйственной деятельности, от 20 марта 1992 года: Содружество Независимых Государств // Консультант Плюс: Беларусь. Технология 3000 / ООО «ЮрСпектр», Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. Минск, 2009.
6. Конвенция о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам от 22 января 1993 года: Содружество Независимых Государств // Консультант Плюс: Беларусь. Технология 3000 / ООО «ЮрСпектр», Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. Минск, 2009.
7. Конвенция о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам от 7 октября 2002 года: Содружество Независимых Государств // Консультант Плюс: Беларусь. Технология 3000 / ООО «ЮрСпектр», Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. Минск, 2009 .
8. Verordnung (EG) Nr. 593/2008 Des Europäischen Parlments und des Rates, 17.06.2008 // Европейский парламент и Совет 2008. http://www.jura.uni-augsburg.de/prof/moellers/materialien/2_europaeisches_privat-_und_verbraucherschutzrecht/rom_i_verordnung/pdf/vo_eg_nr_593_2008_rom_i_de.pdf.
9. Принципы международных коммерческих договоров: Международный институт унификации международного частного права, 2004 г. 2009. http://www.unidroit.org/english/principles/contracts/principles2004/integralversionprinciples2004-e.pdf.
10. E-Terms 2004 2009. http://www.iccwbo.org/policy/law/id3668/index.html.
11. Гражданский кодекс Республики Беларусь, 7 декабря 1998 г., № 218-3, принятый Палатой Представителей 28 октября 1998 г., одобренный Советом Республики 19 ноября 1998 г. // Консультант Плюс: Беларусь. Технология 3000 / ООО «ЮрСпектр», Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. Минск, 2009.
12. Гражданский кодекс Республики Беларусь с комментарием и обзором практики хозяйственных судов / Под. общ. ред. В.С. Каменкова. Минск: Дикта, 2004.

13. Einführungsgesetz zum Bürgerlichen Gesetzbuche in der Fassung der Bekanntmachung vom 21. September 1994 // Schönfelder, Dr. Heinrich. Deutsche Gesetze, Sammlung des Zivil, Straf, und Verfahrensrecht. C.H. Beck.
14. Гражданский кодекс Российской Федерации (часть третья) от 26 ноября 2001 года № 146-ФЗ // Консультант Плюс: Версия Проф. Технология 3000 / ООО «ЮрСпектр». М., 2009.
15. Звеков, В.П. Международное частное право. Курс лекций. М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА. М, 1999.
16. Лунц, Л. А. Курс международного частного права: В 3 т. М.: Спартак, 2002.
17. Международное частное право: Учебник / Л.П. Ануфриева, К.А. Бекяшев, Г.К. Дмитриева и др.; Отв. ред. Г.К. Дмитриева. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Проспект, 2004.
18. Международное частное право: Учебник / Отв. ред. Н.И. Марышева. М.: Юристъ, 2004.
19. Федосеева, Г.Ю. Международное частное право: Учебник. М.: Профобразование, 2002.
20. Borges, G. Verträge im elektronischen Geschäftsverkehr. München: Verlag C. H. Beck, 2003.

Светлана Валуева
(ЕГУ, г. Вильнюс)

ПОНЯТИЕ И ОСОБЕННОСТИ АВТОРСКО-ПРАВОВОЙ И ПАТЕНТНОЙ ОХРАНЫ ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ, РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ, США И В СТРАНАХ-ЧЛЕНАХ ЕС

A possibility of software legal protection is provided under the Bern convention as it contains a non-closed list of copyright works protected. The article 10(1) TRIPS (1994), as well as the article 4 of the WIPO Copyright Treaty (WCT) (1996), sets that computer programs are protected as literal work under the Bern convention. The international treaties mentioned bent for the copyright protection of the software. Specified position, however, does not exclude a probability of patent protection, while the patent expertise won`t prove the absence of the essential features, the main of each is a "technical character" of the object of protection. The patent and the copyright mechanisms have radical differences on their legal consequences for the rights holders and the third persons. The positive side of copyright protection is a rapidity, the absence of formalities and high financial investments. At once, the copyright protection does not quite fit the software as it spreads just on the "form", not on the "essence". Thus, the most precious thing in the computer programe – an algorithm - is not protected. This problem can be solved while using the patent protection. A patent allows protecting a content embodied in the basic algorithm. Although there is a number of opponents of this idea (such movements as "Software patent vs Parliamentary Democracy", "No Software patents!"), supposing that the patent protection of software stops the progress. The legislation of EU countries, Russia and Belarus is

oriented on the copyright protection. The USA and Japan legislation, as well as judiciary law, has a propensity for the patent protection. In tote, whereas there are some differences in approaches, the main tendency, which can be described as liberalization, can be found. The report summarizes, that Belarus should not stay apart from the process mentioned. The flexible mechanism of copyright and patent protection should be set up in national legislation.

История программного обеспечения, вопреки расхожему мнению, насчитывает уже более двухсот лет. Однако острая необходимость обозначить в праве интеллектуальной собственности новый объект возникла значительно позже: в 60-х гг. XX в., и связано это с бурным ростом использования компьютеров «3-го поколения». Начало этому положило изобретение в 1960 г. Д. Килби и Р. Нойсом интегральных микросхем. Приблизительно в это же время назрела необходимость определить наиболее приемлемые способы охраны программного обеспечения, вызвавшая дискуссии, продолжающиеся последние пятьдесят лет.

Возможность правовой охраны программного обеспечения в международном частном праве стала реальной благодаря тому, что в Бернской конвенции 1886 г. предусматривается незакрытый перечень охраняемых литературных и художественных произведений, которые охватывают любую продукцию в области литературы, науки и искусства, вне зависимости от способа и формы их выражения.

Статья 10 (1) Соглашения ТРИПС 1994 г. гласит: «Компьютерные программы, будь они в форме программы или алгоритма, охраняются так же, как и литературные произведения по Бернской конвенции...» [6]. Кроме того, в ст. 4 Договора ВОИС по авторскому праву 1994 г. также включены положения об охране компьютерных программ: «Компьютерные программы охраняются как литературные произведения, в полном соответствии со смыслом статьи 2 Бернской конвенции. Этой охраной охватываются все виды компьютерных программ, в какой бы форме они ни выражались». Указанные международные акты тяготеют к авторско-правовой охране программного продукта, что, однако, не исключает и возможности получения патентной охраны в случае, если при проведении патентной экспертизы не будет доказано, что в заявленном объекте отсутствуют существен-

ные признаки, позволяющие идентифицировать его в качестве одного из объектов промышленной собственности, основным из которых является его «технический» характер.

Патентный и авторско-правовой механизм защиты имеют коренные различия по своим юридическим последствиям для правообладателя и третьих лиц. Положительной стороной авторско-правового механизма защиты является его быстрота, отсутствие в большинстве случаев каких-либо формальностей и значительных финансовых вложений. Факт создания программного продукта является основанием для возникновения авторского права. Вместе с тем, как отмечается многими исследователями, а также экспертами–разработчиками Модельных положений по охране компьютерного программного обеспечения, авторско-правовая охрана не совсем подходит для охраны компьютерных программ. Срок действия авторского права значителен и превышает экономическую и техническую жизнь программы. Кроме того, поскольку авторское право распространяется на форму, а не на идею, то охрана только формы исходного текста или объектного кода программы не препятствует использованию идей и принципов, положенных в основу программы. Таким образом, наиболее ценное в рассматриваемом объекте авторского права – использование продукта / способа (алгоритма), с помощью которого достигается технический эффект, не является нарушением авторских прав на программное обеспечение, также как приготовление пирога не является нарушением авторских прав на рецепт.

Проблему защиты идеи, лежащей в основе программного обеспечения, может помочь решить использование патентно-правовой охраны. Патент позволяет защитить содержательную сторону программы и распространяется на ее сущность, основополагающую базу, воплощенную в алгоритме. Кроме того, патент позволяет предотвращать «независимое открытие», чего не может позволить авторское право. Однако процедура патентования, в отличие от механизма реализации авторского права, дорогостоящая и длительная. Для получения охранного документа и для поддержания его в силе необходимо оплачивать довольно значительные пошлины. Противники выдачи патентов на программный продукт (такие движения, как “Software patent vs Parliamentary Democracy”, “No Software patents!”) считают, что

патентная защита сдерживает технический прогресс и тем самым повышает стоимость программных продуктов.

Законодательство стран-членов ЕС, Российской Федерации и Республики Беларусь в большей мере ориентировано на авторско-правовую охрану программного обеспечения. Европейская патентная конвенция в ст. 52 содержит перечень объектов, которые не считаются изобретениями. Указанный перечень включает компьютерные программы.

В Республике Беларусь вопросы охраны программного обеспечения также регулируются авторским правом. Статья 4 Закона Республики Беларусь «Об авторском праве и смежных правах» № 370-XIII от 16 мая 1996 г. (действует в редакции закона № 194-3 от 11 августа 1998 г. с изменениями, внесенными законом № 183-3 от 4 января 1996 г.) использует термин «компьютерная программа» и определяет ее как упорядоченную совокупность команд и данных для получения определенного результата с помощью компьютера, записанную на материальном носителе, а также сопутствующую электронную документацию.

К патентной охране программного обеспечения тяготеет законодательство и судебная практика США и Японии. В США существует большое количество судебных решений, подтверждающих указанную позицию, первое среди них – дело Gottschalk v. Benson (409 U.S. 63, 1972).

Положение об охране компьютерных программ только в режиме литературных произведений порождает ряд сложных вопросов. Зачастую программное обеспечение служит чисто практическим целям: с помощью программы заменяются элементы технического оборудования.

Однако существует огромное количество противников патентования программного продукта. Следует отметить, что противникам патентования еще в 2003 г. удалось заблокировать прохождение в Европарламенте Директивы о патентоспособности изобретений, реализуемых с помощью компьютера (Directive on the patentability of computer-implemented inventions).

В целом, несмотря на некоторое различие подходов к правовой охране программного обеспечения, в странах ЕС США, Российской Федерации и Республике Беларусь наблюдается тенденция, которую можно охарактеризовать как либерализацию практик охраны программного обеспечения с помощью

авторского и патентных механизмов, причем указанный подход в большой мере выработан самими патентными ведомствами указанных стран.

Республика Беларусь не должна оставаться в стороне от указанных процессов. Следует на законодательном уровне закрепить, что в отношении программного обеспечения может применяться гибкий способ охраны как с помощью авторско-правового, так и патентного механизма. В частности, целесообразно было бы из части второй статьи 2 Закона Республики Беларусь «О патентах на изобретения, полезные модели, промышленные образцы» исключить из перечня объектов, не признаваемых изобретениями, «алгоритмы и программы для ЭВМ». Кроме того, на уровне подзаконных нормативных актов следует рассмотреть вопрос критериев патентоспособности указанного объекта, для устранения неоднозначности при проведении патентной экспертизы.

Литература

1. Предшественники Холлерита / Колесников Е.А. Технико-исторические заметки, 2006. http://eakolesnikov.narod.ru/PreHollerith.htm.
2. David, R. Brillinger. John W. Tukey: His life and professional contributions / David, R. Brillinger. -University of California, Berkeley, 2002. http://www.stat.berkeley.edu/~brill/Papers/life.pdf.
3. История вычислительной техники. Материал из Википедии – свободной энциклопедии http://ru.wikipedia.org/wiki/
4. Model provisions on the Protection of Computer Software / WIPO, 1977. http://www.valimaki.org/.
5. Бернская конвенция по охране литературных и художественных произведений от 09 сентября 1886 г. // Закон Респ. Беларусь, 14 июля 1997 г., № 62-з // Нац. реестр правовых актов Республики Беларусь. 1997. 3/1347.
6. Agreement on trade-related aspects of intellectual property rights / World Trade Organization, 2006. http://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/27-trips.doc.
7. Договор ВОИС по авторскому праву // Указ Президента Республики Беларусь от 17 ноября 1996 г. № 592 // Нац. реестр правовых актов Республики Беларусь. 2001. 1/2295.
8. Разъяснение Государственного комитета СМ СССР по делам изобретений и открытий № 4 от 13 ноября 1975 г. «О признании изобретениями объектов вычислительной техники, характеризуемых мате-

матическим обеспечением ЭВМ» / Калятин В.О. (Исключительные права) / Учебник для вузов. М.: Издательство НОРМА-ИНФРА-М, 2000. С. 180.
9. Convention on the grant of European patents (European patent convention) of 5 October 1973 / European Patent Office, 2006. http://www.european-patent-office.org/legal/epc/e/ma1.html#CVN.
10. The Copyright (Computer Programs) Regulations 1992 No. 3233, made 16th December 1992 / World Intellectual Property Organization, 2006. http://www.wipo.int/clea/docs_new/pdf/en/gb/gb021en.pdf.
11. Decree No. 96-103 of February 2, 1996, in Application of Law No. 94-361 of May 10, 1994, Concerning the Legal Protection of Computer Programs and Amending the Intellectual Property Code / World Intellectual Property Organization, 2006. http://www.wipo.int/clea/docs_new/pdf/en/fr/fr013en.pdf.
12. Council Directive 91/250/EEC of 14 May 1991 on the legal protection of computer programs [Electronic resource] / European Communities, 1995–2006. http://europa.eu.int/smartapi/cgi/sga_doc?smartapi!celexapi!prod!CELEXnumdoc&numdoc=31991L0250&model=guichett&lg=en.
13. Computer Software Copyright Issues: Section 117 and Fair Use / *Ed. S.Kyle Tapp^{n} and Daniel E. Wanat*. Law Office of Stephen Tapp, 2002. http://www.tapp.us/copyright.htm#_Toc29457505.
14. Gregory J. Maier. Software Protection--Integrating Patent, Copyright And Trade Secret Law. / Mode of access: http://www.oblon.com/Pub/maier-3.html
15. О правовой охране программ для электронных вычислительных машин и баз данных: Закон Рос. Федерации, 23 сент. 1992 г., N 3523-I / Федеральное государственное учреждение Федеральный институт промышленной собственности Российской Федерации, 2006. http://www.fips.ru/avp/law/3523-1S.HTM.
16. Об авторском праве и смежных правах: Закон Республики Беларусь, 16 мая 1996 г., № 370-XIII // Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. 1996. № 20.
17. A system allowing a user of a browser program on a computer connected to an open distributed hypermedia system to access and execute an embedded program object: patent *5,838,906* United States Patent, Intern'l Class: C06F 009/44; C06F 015/16; C06F 017/30; 682; 685; 684; 200.32; 200.33 / Doyle; Michael D. (Alameda, CA); Martin; David C. (San Jose, CA); Ang; Cheong S. (Pacifica, CA); assignee: The Regents of the University of California (Oakland, CA); appl. No.: 324443; filed: October 17, 1994 / Komunik, 2004. http://www.croixgrise.biz/911/PDF/brevet_no_5838906.pdf.
18. Eolas Technologies incorporated and the Regents of the University of California, (plaintiffs-appellees) vs. Microsoft corporation (defendant-

appellant) / United States Court of Appeals for the Federal Circuit, 1982. http://fedcir.gov/opinions/04-1234.pdf.

19. Microsoft Statement on Eolas Technologies Jury Verdict / Microsoft Corporation, 2006. http://www.microsoft.com/presspass/legal/08-11-03eolasstatement.mspx.
20. Case Law of the Boards of Appeal of the European Patent Office. Legal Research Service for the Boards of Appeal. / European Patent Office, 2006. http://legal.european-patent-office.org/dg3/pdf/t030258ep1.pdf.
21. Мэггс, П.Б. Интеллектуальная собственность / П.Б. Мэггс, А.П. Сергеев. Минск: Юристъ, 2000.
22. Consultation and public hearing on future patent policy in Europe / EUROPA, the portal site of the European Union, 1995. http://ec.europa.eu/internal_market/indprop/patent/consultation_en.htm.

Сергей Магонов
(ЕГУ, г. Вильнюс)

БАНКРОТСТВО ФИЗИЧЕСКИХ ЛИЦ: ПРАКТИКА В ПЕРИОД КРИЗИСА

The article provides a comparative analysis of legislation in Poland and Latvia concerning the procedure for declaration of insolvency (bankruptcy) of ordinary individuals who are not engaged in business activities, describes the mechanism of bankruptcy declaration provided for in these countries. Also discusses the prospects for the emergence of similar-legislative acts in Lithuania, Russia and Ukraine.

Новое понятие «неплатежеспособность потребителя» в польской правовой системе (в русскоязычной юридической терминологии известно как «банкротство физических лиц») появилось со вступлением в силу 31 марта 2009 г. изменений в Закон о неплатежеспособности и санации [1]. Речь идет о процедуре реструктуризации и частичного списания долгов физического лица, не осуществляющего предпринимательскую деятельность, которое не в состоянии исполнить взятые на себя обязательства в результате наступления «исключительных и не зависящих от должника обстоятельств».

В такой ситуации должник, который видит, что вследствие изменившихся обстоятельств, от него не зависящих (утрата трудоспособности, потеря работы и т.п.), имеет право обратиться в суд с заявлением об объявлении себя банкротом. Это право является привилегией должника и принадлежит только ему. Например, кредиторы лишены возможности инициировать процесс. После получения заявления суд проверяет, не является ли

должник предпринимателем, участником хозяйственного общества или учредителем коммерческой организации, и закрепляет за должником ликвидатора. Последний составляет опись имущества, которое впоследствии будет распродано для погашения долгов. В число этого имущества входит также жилье должника, после продажи которого суд выделяет должнику ограниченную сумму средств для найма жилья должником и его семьей сроком на 12 месяцев.

Также ликвидатор разрабатывает план погашения задолженности, в котором отражается, в какой сумме и за какой период времени будут удовлетворяться требования кредиторов, какая часть задолженности будет списана. Этот план утверждается судом, к участию в котором привлекаются кредиторы. Следует отметить, что суд не связан доводами должника и по ходатайству кредиторов при наличии объективной возможности может установить более выгодные для кредиторов условия погашения долгов.

В этот период на должника налагается ряд ограничений и обязательств. К примеру, должник не имеет права совершать ряд гражданско-правовых сделок (приобретение недвижимости, например), брать кредиты. Кроме того, он обязан ежегодно отчитываться перед судом о выполнении плана погашения долгов, а также обо всех полученных доходах и покупках, стоимость которых в два раза превышает размер минимальной месячной зарплаты.

Допускаются небольшие отступления от выполнения плана, в том числе отсрочка платежей, которая за весь период в сумме не может превышать двух лет. Существенное улучшение имущественного положения должника (выигрыш в лотерею, получение наследства или дара) дает право его кредиторам обратиться в суд с ходатайством о внесении изменений в план погашения задолженности с целью увеличения размера платежей. В то же время повышение заработной платы должника или повышение уровня его доходов от индивидуальной трудовой деятельности такого права кредиторам не дает. Сделано это с целью стимулирования банкрота к развитию и большей экономической активности уже в процессе выполнения плана.

Также в плане отражается, какая часть задолженности будет списана. Суд, рассмотрев отчет о выполнении плана ликвида-

ции задолженности, своим решением освобождает должника от оставшейся части обязательств.

Польша – уже вторая соседка Беларуси, где существует процедура банкротства физических лиц. Первой в этом отношении была Латвия, где не первый год действует Закон о неплатежеспособности физических лиц. Однако большой популярностью он там не пользуется. Кризис напомнил людям о возможности банкротства, но число заявителей по-прежнему невелико. Одна из причин – неоправданная дороговизна процесса (в Латвии при подаче заявления надо заплатить 1 280 LVL). Кроме того, в процессе исполнения плана ликвидации задолженности необходимо платить администратору ежемесячное вознаграждение в размере 540 LVL, т.е. около 1 000 USD (рассматривается возможность его снижения до 180 LVL).

Учитывая, что для процедуры банкротства в Латвии необходимо, чтобы суд утвердил план погашения не менее 70% общей суммы долга, смысл процедуры банкротства зачастую теряется. В свою очередь, латвийский закон позволяет должнику оставить за собой жизненно необходимое имущество, которым, в частности, признается дом. Также не может быть продано за долги любое заложенное имущество.

Другие страны – соседки Беларуси аналогичных законов не имеют. Однако возможность принятия такого документа уже рассматривается в Литве. В Украине подобные перспективы даже не обсуждаются, а вопросами неплательщиков по кредитам вплотную занимаются коллекторские агентства. В России ожидалось вступление в силу аналогичного закона с 1 января 2009 г., но теперь представители Минэкономразвития затрудняются сказать, когда доработанный проект можно будет внести в парламент. Причиной отсрочки является кризис, и в министерстве полагают, что закон необходимо принять лишь после оценки последствий кризиса для кредиторов и должников, чтобы был соблюден баланс их интересов и максимально исключены возможности мошенничества через банкротство. Проект российского закона предусматривает возможность внесудебного признания банкротства физического лица (например, по соглашению сторон).

История аналогичного закона в Великобритании насчитывает не одну сотню лет, и английский закон является одним из наиболее лояльных к заемщику. Для объявления банкротом до-

статочно, чтобы долги превысили 20 000 GBP, и должник не в состоянии их платить. Имущество должника распродается (в том числе дом), план погашения долгов расписывается обычно на три года вперед, при этом принимаются в расчет расходы, необходимые для жизни должника и его иждивенцев, найма квартиры. Разрешается оставить домашнюю утварь, книги, мебель, недорогой автомобиль. Остальные долги списываются, кроме штрафов, доходов от мошенничества и некоторых преступных операций.

Процедура банкротства физического лица выгодна как самому заемщику, выбирающемуся таким образом из долговой ямы, так и банкам, которые либо относят невозвращенные кредиты на убытки (а убытки впоследствии – на себестоимость), уменьшая размер просроченной дебиторской задолженности, либо получают страховое возмещение, если риск невозврата кредита застрахован.

Таким образом, можно говорить о том, что чем дальше государство ушло от долговых тюрем, тем шире возможности реструктуризации долга, санации или банкротства, которые осуществляются в интересах двух сторон – должника и кредитора.

Литература

1. Baza Internetowy System Aktów Prawnych <http://isip.sejm.gov.pl/servlet/Search?todo=file&id=WDU20082341572&type=1&name=D20081572L.pdf>
2. Ustawa z dnia 28 lutego 2003 r. Prawo upadłościowe i naprawcze <http://www.prawoupadlosciowe.pl/>
3. Кубилюс, А., обсуждается закон о банкротстве физлиц <http://ru.delfi.lt/news/politics/article.php?id=20425681>
4. Неплатежеспособность в Латвии <http://www.petrovs.lv/index.php?page=159&print=true>
5. Банкротство физических лиц <http://pribalt.info/abc.php?month=5&news=100>

Илья Логунов
(ЕГУ, г. Вильнюс)

ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ЗАКЛЮЧЕННЫХ В БЕЛАРУСИ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

The article is devoted to the problems of the penal system of the Republic of Belarus. Some of these problems are urgent for most of the countries – parts of the Soviet monolith and are called forth by the historically-common Soviet past. The author compares the legal status of the prisoners fixed legislatively with a factual one and stresses their discrepancy. Theoretical standings are implemented differently in practice: the prisoners lack some of the basic rights guaranteed by the legislation. The author believes it is necessary to reform the whole penal system of the Republic of Belarus in order to make it more humane and transparent.

В 1920–1930 гг. на территории СССР начала формироваться советская тюремно-лагерная система. Многочисленные репрессии эпохи сталинизма с огромной скоростью увеличивали количество заключенных. Это требовало увеличения количества мест для их содержания, а также решения вопроса об использовании труда заключенных в целях колонизации отдаленных и малонаселенных районов страны, строительства государственно важных объектов и др. В 1929 г. Советом Народных Комиссаров принимается Постановление «Об использовании труда уголовно-заключенных». В соответствии с ним осужденные на лишение свободы на срок от 3 лет попадали в содержание Объединенного государственного политического управления (ОГПУ). В апреле 1930 г. в системе ОГПУ было сформировано Главное управление лагерей (ГУЛАГ). В компетенцию ГУЛАГа попадали

все крупные исправительно-трудовые лагеря, а «новые лагеря предписывалось создавать только в отдаленных малонаселенных районах» [1]. Освобожденные заключенные расселялись на прилегающей территории. Сеть ГУЛАГа охватила практически все отдаленные районы СССР, что позволило заметно расширить использование природных ресурсов этих территорий. Заключенными были построены такие государственные объекты, как, например, Байкало-Амурская магистраль. Функционировало производство различной направленности – от дерево- и металлообработки до трикотажного производства.

С началом Великой Отечественной войны многие проекты были заморожены для мобилизации ресурсов в целях обеспечения военных нужд. Большие потери Красной Армии привели к тому, что примерно четверть заключенных была досрочно освобождена и призвана на службу в ее ряды. Одновременно имело место ужесточение условий содержания заключенных (увеличились продолжительность рабочего дня, нормы выработки, плановые задания).

После войны лагерные ресурсы вновь были брошены на возведение крупных промышленных, хозяйственных и оборонных объектов. Количество заключенных, соответственно, стало снова возрастать, а в 1950 г. был достигнут абсолютный максимум в 2,6 млн человек. И только после смерти Сталина были заморожены многие возводимые заключенными объекты как не вызванные «неотложными нуждами народного хозяйства» [1]. В 1953 г. под амнистию попали более 1 млн заключенных, а в 1956 г. Постановлением ЦК КПСС и Совета Министров СССР существование исправительно-трудовых лагерей было признано неоправданным, так как они не обеспечивали задачи перевоспитания осужденных, попросту превращая человека в раба. В 1960 г. система ГУЛАГа была ликвидирована.

С распадом СССР настал еще один тяжелый период для заключенных. Причиной тому послужила, во-первых, потеря существующих связей для сбыта продукции, производимой на предприятиях в местах лишения свободы. На поиск новых рынков сбыта необходимо было время. Во-вторых, более 20% осужденных в Беларуси до распада СССР отбывали наказание на территории России. В течение первых лет после распада почти все заключенные были возвращены в Беларусь, в связи с этим

белорусские пенитенциарные учреждения оказались переполненными даже с учетом строительства новых.

Законодательство Республики Беларусь предусматривает равные условия труда для всех граждан. Это значит, что на заключенных распространяются те же положения трудового законодательства, что и на свободных граждан. Тем не менее, на практике это положение не соблюдается.

Статья 22 Закона Республики Беларусь «О порядке и условиях содержания лиц под стражей» гласит: «Лицам, содержащимся под стражей, по их просьбе и при наличии соответствующих условий предоставляется возможность трудиться на территории места содержания под стражей... Оплата труда лиц, содержащихся под стражей, осуществляется в соответствии с законодательством Республики Беларусь» [2]. В соответствии с Постановлением Совета Министров Республики Беларусь от 26 декабря 2008 г. № 2020 минимальная заработная плата составляет 229 700 рублей [3], которая гарантирована государством в статье 56 Трудового кодекса Республики Беларусь. В местах же лишения свободы заключенные за свой труд получают мизерную оплату. По словам Валерия Левоневского, осужденного на 2 года лишения свободы за «оскорбление Президента Республики Беларусь», средняя зарплата белорусского заключенного составляет до 10 долларов США в месяц [4]. Официальные цифры, предоставленные Генеральной прокуратурой Республики Беларусь, говорят о 76 000 белорусских рублей в месяц в качестве средней заработной платы отбывающего наказание в виде лишения свободы [6]. Но даже официальная заработная плата не позволяет заключенным возместить причиненный своими преступлениями вред. Не говоря уже о заработке денег для последующей жизни на свободе. Более того, многие заключенные даже не имеют возможности трудиться. Но стоит отметить, что по сравнению со многими другими странами на постсоветском пространстве ситуация с трудовым положением заключенных в Республике Беларусь достаточна неплоха.

Для критики материально-бытового и медико-санитарного обеспечение осужденных к лишению свободы в Беларуси также есть основания. В соответствии со ст. 94 Уголовно-исполнительного кодекса Республики Беларусь, норма жилой площади на одного заключенного в исправительных колониях и

тюрьмах равна 2 квадратным метрам. Но в связи с переполненностью мест лишения свободы в Республике Беларусь эта норма повсеместно нарушается. По факту эта площадь составляет менее одного метра на человека. Валерий Левоневский, описывая белорусские места лишения свободы, вспоминал: «Я проживал в камерах, где на 15 квадратных метрах было установлено 20 кроватей (спальных мест) и содержалось по 30–35 человек» [4]. Таким образом, даже при наличии двух- и трехъярусных спальных мест одновременно спать всем заключенным в камере не представляется физически возможным. Естественно, такая концентрация людей в одном помещении пагубно влияет на состояние здоровья заключенных. Следствие – эпидемии таких заболеваний, как туберкулез. Медицинская помощь заключенным также зачастую не оказывается. Нормы питания, установленные Советом Министров Республики Беларусь, не соблюдаются, хотя материальные ресурсы на это выделяются из государственного бюджета.

Несмотря на значительные нарушения практически по всем аспектам условий содержания, заключенные не имеют возможности подавать жалобы. Механизм подачи жалоб таков, что решение о регистрации каждой из них принимается администрацией исправительного учреждения. Естественно, жалобы, не угодные администрации, регистрированы не будут. Вследствие этого подавляющее большинство жалоб просто уничтожается, не пройдя цензуру.

Но чаще всего заключенные попросту боятся подавать жалобы, так как подобные попытки жестко наказываются со стороны администрации различными способами: применением физической силы, переводом в ШИЗО, лишением свиданий с родными и т.д.

Есть и другие методы привлечения внимания заключенными к нарушению своих прав, такие как голодовки и самоубийства. В случае голодовки заключенного обычно наказывают физически, пока он ее не прекратит. Что касается самоубийств, то здесь в большинстве случаев имеет место только попытка самоубийства, без действительного желания лишить себя жизни. Чаще всего заключенные режут себе вены, но вероятность летального исхода от потери крови в данном случае невелика, после чего им оказывается медицинское обслуживание медперсоналом

пенитенциарного учреждения. По словам бывших заключенных, в качестве меры наказания за подобное поведение раны могут зашиваться без анестезии. В 2008 г. во 2-й Бобруйской колонии случился инцидент с массовой попыткой самоубийства заключенных. Один их них позвонил в редакцию газеты «Комсомольская правда» и, рассказав о невыносимых условиях отбывания наказания и повсеместном нарушении прав заключенных, сообщил, что в связи с этим планируется массовый суицид [6]. Но в Департаменте по исполнению наказаний сообщили, что в колонии ничего не происходит. Позже первый заместитель начальника ДИН Юрий Баринков все-таки подтвердил, что «действительно, шесть человек там вчера поцарапались», но сейчас их жизни и здоровью ничего не угрожает. Один из них был помещен в штрафной изолятор, а к остальным были применены другие меры взыскания.

Уголовно-исполнительный кодекс Республики Беларусь в пенитенциарных учреждениях является запрещенной литературой. Более того, у заключенных нет возможности ознакомиться и с другой правовой информацией, регламентирующей их отбывание наказания, как, например, Постановление Совета Министров Республики Беларусь «Об установлении норм питания и норм обеспечения средствами личной гигиены лиц, содержащихся в учреждениях уголовно-исполнительной системы и лечебно-трудовых профилакториях Министерства внутренних дел» или правила внутреннего распорядка исправительного учреждения. Это действительно серьезная проблема, так как заключенные даже не знают, какими правами они обладают в соответствии с законодательством, что позволяет администрации и персоналу исправительных учреждений действовать противоправно в отношении заключенных и оставаться при этом безнаказанными.

Безнаказанными остаются и явно противоправные действия. Как говорилось выше, заключенные не имеют ни возможности, ни, зачастую, желания жаловаться. Поэтому повсеместно встречается необоснованное применение силы в отношении заключенных. В РФ в 90-х г. дело доходило до того, что заключенных использовали для тренировки российского спецназа. Но в целом огласке подвергаются лишь единичные случаи физического насилия администрации над заключенными, и даже

тогда серьезных мер по отношению к виновным лицам не принимается.

Самый главный вопрос, который волнует международные правозащитные организации, в частности, организацию «Международная амнистия», – это разрешенная на территории Республики Беларусь смертная казнь. На сегодняшний день Беларусь является единственным государством в Европе и на постсоветском пространстве, в котором до сих пор смертная казнь не отменена. В этом отношении в Республике Беларусь не делается никаких шагов в сторону улучшения. Но если проанализировать ситуацию на постсоветском пространстве, то тенденции к улучшению ситуации за последнее десятилетие очевидны. Ведь если сегодня смертная казнь осталась только в Республике Беларусь, то в 90-х она действовала везде. Ее отмена в большинстве стран связана главным образом со вступлением в различные международные организации, со стороны которых это было одним из требований. Например, для Украины и России причиной послужило вступление в Совет Европы.

Резюмируя состояние пенитенциарной системы постсоветского пространства и, в частности, Республики Беларусь, можно сказать, что ситуация плачевная. Мало что изменилось со времен СССР. Ко всему прочему, сложно объективно оценить реальное положение вещей, ведь составить его можно лишь на основе писем заключенных в правозащитные организации и со слов уже освобожденных, потому что вся система по сей день остается закрытой. Даже распорядок исправительного учреждения обычно хранится под грифом «секретно» и остается недоступным для самих заключенных, прессы, неправительственных организаций и др.

В связи с этим основной проблемой представляется отношение общества к самим осужденным. В представлении большинства осужденные являются практически бесправными лицами, для которых должна обеспечиваться лишь возможность существования. Такая позиция вредна для самого же общества. Осужденный к лишению свободы наказан уже самим фактом лишения свободы. Он не должен получать двойное или тройное наказание в виде лишения прав, не предусмотренного законодательством, но допустимого с точки зрения общественности.

Выходом для Республики Беларусь может послужить только серьезная реформа пенитенциарной системы. Во-первых, нужно передать пенитенциарную систему из ведения МВД в ведение Министерства юстиции, что характерно для большинства стран Европы. Во-вторых, переработать уголовное законодательство с целью сокращения количества деяний, наказывающихся лишением свободы. Это позволило бы как минимум разгрузить переполненные места лишения свободы и сделать систему в целом гуманнее.

Но реформа пенитенциарной системы будет недостаточной без изменения государственной идеологии в целом и отношения общества к заключенным и местам лишения свободы в частности. Это хорошо проиллюстрировано в результатах Стэнфордского тюремного эксперимента 1971 г. Суть эксперимента состояла в том, что 24 отобранных мужчины за денежное вознаграждение согласились создать модель тюрьмы. Для этого они были поделены на надзирателей и заключенных путем жеребьевки. Надзирателям была выдана униформа, дубинки, их снабдили указаниями о том, что необходимо *создать в заключенных чувство тоски, чувство страха, ощущение произвола* [7]. Для достижения этой цели было разрешено пользоваться любыми средствами, исключая насилие. Самоидентификация заключенных по замыслу должна была быть уничтожена, а в надзирателях ожидалось увидеть стремительное желание пользоваться своими властными полномочиями. Результат оказался настолько ошеломляющим, что организаторы вынуждены были прекратить эксперимент на 6-й день, когда изначально планировалось продолжать его 2 недели. Охранники попросту превращались в садистов. Результаты эксперимента показали восприимчивость и покорность людей, когда присутствует оправдывающая идеология, поддержанная обществом и государством.

Литература

1. Энциклопедия «Кругосвет» <http://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/GULAG.html>
2. Закон Республики Беларусь «О порядке и условиях содержания лиц под стражей» <http://pravo.by/webnpa/text.asp?RN=h10300215>
3. Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 26 декабря 2008 г. № 2020 «Об установлении размера минимальной заработной платы» <http://pravo.by/webnpa/text.asp?RN=c20802020>

4. Левоневский, В. От Автора. Что такое белорусская тюрьма? <http://www.zoneby.net/material/other1.htm>
5. Новости Беларуси. Средняя зарплата осужденных в исправительных учреждениях Беларуси не позволяет возместить причиненный вред <http://newsby.org/by/2008/10/31/text1680.htm>
6. Шарай, Н. В бобруйской колонии заключенные вскрыли вены <http://www.newsby.org/news/2008/07/19/text11404.htm>
7. Зимбардо, Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент <http://www.psychology-online.net/articles/doc-660.html>

Аэлла Шабунеўская
(ЕГУ, г. Вільнюс)

МАНДАТ ВЯРХОЎНАГА КАМІСАРА ПА НАЦЫЯНАЛЬНЫХ МЕНШАСЦЯХ

The post of the OSCE High Commissioner on National Minorities was established in 1992 to identify and seek early resolution of ethnic tensions that might endanger peace, stability or friendly relations between OSCE participating States. This article provides an overview of the Mandate of The High Commissioner on National Minorities, which main point is to provide the early prevention undertaking urgent actions for prevention developments of the interethnic intensity in the conflict. The mandate can be characterised as the tool of the prevention of conflicts whenever possible at the earliest stage.

Сёння ў Еўропе больш не існуе монаэтнічных краін. Амаль ва ўсіх дзяржавах ёсць адна або больш меншасцяў у межах іх нацыянальных тэрыторый. Гэта групы, якія адрознівае іх уласная этнічная, лінгвістычная або рэлігійная ідэнтычнасць, іншая ад насельніцтва большасці. Гарманічныя адносіны меншасцяў і большасці, гэтак жа як павага да ідэнтычнасці кожнай групы, вельмі істотны для грамадства. Цікавасць да меншасцяў узнікла, паколькі этнічныя, расавыя і рэлігійныя напружаныя адносіны ўзраслі ў выніку парушэнняў правоў меншасці. Меншасці імкнуцца быць прызнанымі ўрадамі і жадаюць забяспечыць свае права на ідэнтычнасць, размаўляць на ўласнай мове, выказваць і практыкаваць уласную рэлігію, валодаць культурай, усталёўваць і падтрымліваць уласныя асацыяцыі. Яны таксама жадаюць удзельнічаць у грамадскім і палітычным жыцці і ў праектаванні і ажыццяўленні стратэгій развіцця, што іх закранаюць [1, 37].

Міжнародная супольнасць зараз прызнае, што недастаткова проста гарантаваць, што няма ніякай дыскрымінацыі супраць меншасцяў. Адмысловыя меры істотны, каб абараніць і ўдасканаліць правы меншасцяў. Толькі за мінулае дваццацігоддзе такія меры былі прынятыя [2, 17].

АБСЕ мае тры асноўныя стратэгіі па працы з пытаннямі правоў меншасцяў: місіі, офісы, дзейнасць Вярхоўнага Камісара па нацыянальных меншасцях, як «прылады прадухілення канфліктаў на найбольш ранняй стадыі» [3, 2].

Падыход АБСЕ адносна абароны правоў чалавека ўвасоблены ў паняцці «усебаковай бяспекі», якое прызнае фундаментальную сувязь паміж бяспекай і павагай да правоў чалавека. Прызнанне ўзаемазалежнасці па праблемах ваеннай і палітычнай бяспекі і правоў чалавека, гэтак жа як эканамічных і экалагічных праблем, выкладзена ў 1975 г. ў Заключным акце Хельсінкі. Прынцыпы, пазней вядомыя як «дэкалог», падзеленыя на тры вобласці або «кошыкі». Першым з'яўляецца «кошык бяспекі», які звяртаецца да традыцыйных вайсковых праблем. Другі – супрацоўніцтва ў рэчышчы праблем эканамічных і экалагічных. Трэцім з'яўляецца «чалавечае вымярэнне», якое ўключае правы чалавека і гуманітарныя справы.

У межах структуры ўсебаковай бяспекі механізм працы Вярхоўнага Камісара па нацыянальных меншасцях (ВКНМ) апісаны і «знаходзіцца ў кошыку бяспекі». Роля ВКНМ павінна засяроджвацца на спрэчках з удзелам нацыянальных меншасцяў, спрэчках, у якіх ёсць міжнародны характар, якія валодаюць схільнасцю выклікаць міждзяржаўную напружанасць ці міжнароднае ўзброенае сутыкненне [3, 4].

ВКНМ павінен забяспечваць хуткае і ранняе выяўленне праблемы альбо канфлікту ў выпадках, дзе ён мяркуе, што апошнія маглі б пагражаць бяспецы або стабільнасці. Ён павінен прадпрымаць адпаведныя дзеянні, каб скараціць напружаныя адносіны, а калі яны ўзрастаюць, тады яго мандат патрабуе, каб ён звярнуўся да дзяржаў, на тэрыторыі якіх адбываюцца сутычкі, з прапановай у дастатковую колькасць часу ўлічыць далейшыя крокі, каб пазбегнуць ваеннага канфлікту [4, 45].

Стандарты падыхода ВКНМ цвёрда прапісаныя ў міжнародным законе аб правах чалавека. Ён абапіраецца на міжнародныя акты, якія служаць асновай для дыялогу паміж дзяржавамі і да-

памагаюць яму прапаноўваць магчымыя рэкамендацыі. Акрамя АБСЕ, большасць дзяржаў з'яўляецца чальцамі Арганізацыі Аб'яднаных Нацый (акрамя Швейцарыі), і амаль тры чвэрці – чальцамі Рады Еўропы; яны юрыдычна звязаныя рознымі дамовамі, прынятымі ААН і Радай Еўропы, таксама двухбаковымі дамовамі і палітычнымі абавязкамі АБСЕ. Міжнародныя стандарты абароны меншасцяў часам маюць недахопы – яны недастаткова выразныя, што пакідае іх адчыненымі для інтэрпрэтацыі і магчымых спрэчак. У адказ на гэтыя памылкі і каб дапамагчы палітыцы і заканадаўству, ВКНМ шукаў у трох выпадках дапамогу сусветна прызнаных экспертаў, каб растлумачыць сутнасць права меншасці ў вызначаных абласцях і прапанаваць рэкамендацыі. Гэтыя наборы рэкамендацый даюць дзяржаўнаму кіраўніцтву дапамогу ў пытаннях палітыкі для меншасцяў ў сферах адукацыі, мовы і ўдзелу ў грамадскім жыцці:

- Рэкамендацыі Гаагі адносна правоў адукацыі нацыянальных меншасцяў (1996)
- Рэкамендацыі Осла адносна лінгвістычных правоў нацыянальных меншасцяў (1998)
- Лундскія Рэкамендацыі па эфектыўным удзеле нацыянальных меншасцяў у грамадскім жыцці (1999) [5, 29].
- ВКНМ наогул павінен праводзіць такую палітыку, якая здольна ўплываць на вырашэнне канфліктаў. Для гэтага неабходна, каб меншасцям далі адэкватную магчымасць падтрымліваць і развіваць іх выдатныя тоеснасці. ВКНМ падкрэслівае важнасць наступных элементаў у дасягненні добрага кіравання [6, 2]:
- дазвол меншасцям удзельнічаць эфектыўна ў грамадскім жыцці, уключаючы палітычныя працэсы прыняцця рашэнняў;
- чуласць да лінгвістычных і адукацыйных запатрабаванняў меншасцяў, якія блізка звязаныя з правам кожнага чалавека развіць яго/яе ідэнтычнасць.

АБСЕ займаецца маніторынгам правоў чалавека праз шматлікія механізмы, але, безумоўна, найважнейшым з іх з'яўляецца офіс ВКНМ. Асноўны мандат Вярхоўнага камісара складаецца ў тым, каб забяспечыць «далёкае выяўленне» і, адпаведна, «ранняе дзеянне» на самай першай стадыі ў дачыненні да праблем нацыянальнай меншасці. У ВКНМ падвойная місія: па-першае, скараціць напружаныя адносіны і, па-другое, дзейнічаць як «тэлеграф», каб прывесці ў гатоўнасць АБСЕ, калі

напружаныя адносіны пагражаюць узрасці да ўзроўня, дзе яны не могуць утрымоўвацца сродкамі дыпламатыі [3, 9]. У выкананні гэтай місіі ВКНМ павінен працаваць праз ціхую дыпламатыю і прамыя канфідэнцыйныя кантакты. Ён можа атрымаць і сабраць інфармацыю з любой крыніцы і падтрымаць кантакты з любым (акрамя тых, хто практыкуе або публічна патурае тэрарызму). Ён можа таксама атрымаць вызначаныя паведамленні і імкнуцца мець зносіны з бакамі, непасрэдна зацікаўленымі: ўрады, асацыяцыі, недзяржаўныя арганізацыі (няўрадавыя арганізацыі) і іншыя групы людзей, уключаючы прадстаўнікоў нацыянальных меншасцяў. Ён можа наведаць любую дзяржаву, якая ўдзельнічае ў АБСЕ, і мець зносіны вольна з любым, з кім ён жадае, уключаючы высокапастаўленых урадавых службоўцаў. Ён павінен быць «выбітнай міжнароднай індывідуальнасцю», дзейнічаць бесстаронне і «працаваць незалежна ад усіх бакоў, непасрэдна звязаных з узнікненнем напружаных адносін».

Першым Вярхоўным Камісарам па нацыянальных меншасцях (1993–2001) быў Макс ван дер Стул, які таксама займаў пасаду міністра замежных спраў Нідэрландаў. Ён дапамог палепшыць умовы жыцця цыган у Цэнтральнай і Ўсходняй Еўропе. Першы камісар таксама меў справу з праблемамі этнічных рускіх у частках былога Савецкага Саюза, такіх як Балтыйскія дзяржавы [4, 50].

Другім Камісарам стаў Карл Рольф Экеус з Швецыі. З 1978 да 1983 гг. ён быў прадстаўніком Канферэнцыі па Раззбраенні ў Жэневе, пасля працягваў працаваць у іншых камітэтах па раззбраенні. Вярхоўным камісарам на нацыянальных меншасцях у АБСЕ быў прызначаны з 2001 да 2007 гг. З 2005 г. – упаўнаважаны Міжнароднай Камісіі па без весткі зніклых (ICMP).

Кнут Воллебек – цяперашні Вярхоўны Камісар па нацыянальных меншасцях – нарадзіўся у Осла. Нарвежскі дыпламат і цэнтрысцкі палітычны дзеяч (хрысціянская Народная партыя). Служыў амбасадарам у Злучаных Штатах у 2001–2007 гг. і Міністрам замежных спраў Нарвегіі з 1997 па 2000 гг. Быў удзельнікам мірных перамоваў у былой Югаславіі (1993–1995). Воллебек быў прызначаны Вярхоўным камісарам АБСЕ па нацыянальных меншасцях у 2007.

Мандат ВКНМ, разгледжаны вышэй, прапаноўвае агульныя прынцыпы, па якіх павінен дзейнічаць Вярхоўны камісар. Асноўны сродак – ціхая дыпламатыя, але ў гэтым не прапісаны

канкрэтны падыход або сродкі, праз якія павінен ажыццяўляцца мандат. Фактычныя працоўныя метады былі ў значнай ступені развітыя першым Вярхоўным камісарам – Ван дер Стулам [7, 12]. У мандаце пераход ад выяўлення да ранняга дзеяння цвёрда структураваны. Істотным з'яўляецца тое, што мандат таксама ўтрымоўвае «выходную стратэгію», паводле якой ВКНМ павінен падпарадкавацца пры выкананні службовых абавязкаў Міністру замежных спраў, Старшыне па Радзе Міністраў АБСЕ і Старэйшай Радзе АБСЕ, калі ён лічыць, што яго вобласць для дзеяння вычарпаная, таму што канфлікт узрос. Аднак такая стратэгія ніколі не выкарыстоўвалася.

Літаратура

1. *Robertson, D*. A Dictionary Of Human Rights. London: Europa, 1997.
2. *Troebst, S*., The Council Of Europe's Framework Convention For The Protection Of National Minoroties Revisited. Speaking about rights, 1999. Vol. XIV.
3. Pamphlet No.9 of the UN Guide for Minorities: High Comissioner on National Minorities of the Organization for Security and Cooperration in Europe.
4. *Kemp, W*. (ed.), Quiet Diplomacy In Action: The OSCE High Comissioner On National Minoroties. The Hague: Kluwer Law Int'l July 2001.
5. The Origin and Nature of the Lund Recommendations on the Effective Participation of National Minorities in Public Life, Helsinki Monitor (vol. 11, no. 4, 2000) P. 29–61.
6. Интернет-адрес: http://www.osce.org/documents
7. *Lillich, R*.. *[*et al.], International Human Rights: Problems of Law, Policy And Practise. 4th ed. Boulder, CO: Aspen, 2006.
8. Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts, T.R. Gurr, United States Institute of Peace Press, Washington DC, 1993.

Максим Лашук
(ЕГУ, г. Вильнюс)

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ И ПРАКТИКА ЛОББИСТСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ

In the modern world lobbyist activity has reached a wide scope practically in all countries. Nevertheless, questions of its regulation in many of them are not solved completely. More often legislative regulation is either completely absent, or is at the initial stage. This article deals with the questions of legal regulation of lobbyist activities in foreign and the CIS countries, the conducted analysis has allowed to show the necessity of the decision of problems of regulation of lobbyism for domestic practice. The article underlines both positive and negative sides of lobbyist practice in foreign countries.

По мере формирования гражданского общества в политическую жизнь большого числа стран неизменно входят явления, связанные с демократическим процессом, выступающие как его признаки, атрибуты. Одно из таких явлений – лоббистская деятельность. Ее широкое распространение во всем мире и огромное влияние на государственную политику, несомненно, требует правового регулирования. В настоящее время данная практика достаточно ограничена: в одних странах лоббизм приравнивается к коррупции (Индия), в других – не признается вообще или считается не требующим законодательного регулирования (Италия), в третьих – подготавливаются соответствующие законопроекты (Россия, Австралия). Наконец, достаточное развитие правовое регулирование лоббизма получило в США, Франции, Великобритании, Канаде [5].

В настоящее время выделяют три основные формы правового регулирования: американская, немецкая и французская. При этом не стоит забывать и об английской, которая также обладает своими характерными признаками.

В США одна из наиболее развитых систем правового регулирования лоббистской деятельности. В настоящее время лоббирование в США – легализованный политический институт, входящий в сферу государственного регулирования. В США действует целая система законов, прямо или косвенно регулирующих деятельность лоббистов: закон о регистрации лоббистов 1946 г., закон об иностранных лоббистах 1936 г., законы, регулирующие правила поведения членов обеих палат Конгресса и представителей исполнительной власти, включая Президента [1].

Одной из важнейших ступеней формирования системы законодательства США в отношении лоббизма является Закон 1946 г. о регулировании лоббирования [4]. К сожалению, данным законом не было предусмотрено достаточно большое количество аспектов лоббистской деятельности. В январе 1996 г. вступил в силу Закон «О раскрытии лоббистской деятельности» [6].

В данном Законе были введены значительные изменения: новое определение термина «лоббист»; упрощение формы регистрации; требование большей открытости в действиях лоббистов по отношению к государственным чиновникам законодательной и исполнительной органов власти; размеры штрафов за нарушение норм лоббистской деятельности и др. [7]

Помимо перечисленных выше законодательных актов, регулирующих лоббистскую деятельность, в США имеется множество подзаконных актов: этические правила Конгресса; этические нормы и правила поведения лоббистов, установленные профессиональными организациями; специальные нормы «о подарках», действующие в Конгрессе и ограничивающие разрешение депутатам на принятие подарков; законы, принимаемые на уровне штатов [3].

Законодательное регулирование института лоббизма в Германии основывается на положении «О регистрации союзов и их представителей при Бундестаге», принятом в 1976 г. В данном положении подробно прописаны взаимоотношения между лоббистами и депутатами государственных органов, правила их поведения, порядок регистрации. Основные нормы положения

предусматривают ведение списков всех союзов Президентом Бундестага, выслушивание представителей союзов при условии их регистрации в списках Президента Бундестага. Основные недостатки германской системы правового регулирования лоббизма: произвол государственных чиновников при отборе групп интересов, способных участвовать в разработке законопроектов, и отсутствие гласности на стадии обсуждения законопроектов в государственных органах.

В Великобритании наблюдается самый либеральный подход к регулированию лоббистской деятельности, так как закона о лоббировании в Великобритании нет, а нормативные акты, прописывающие основные правила взаимоотношений между государственными чиновниками и группами интересов, регулируют поведение самих членов Парламента, а не лоббистов. Специальный орган, регулирующий взаимоотношение групп давлений и членов Парламента – Комитет по стандартам публичной сферы – еще в начальный период своей деятельности постановил, что лоббирование интересов в Парламенте – неотъемлемое право каждого, и контролировать необходимо не лоббистов, а лоббируемых, чтобы не происходило создание имиджа «закрытой» власти.

Лоббистская деятельность во Франции, как и в Италии, долгое время считалась незаконной. Тем не менее, в 1980-х г. в законодательных органах проявляется интерес к легитимному лоббированию интересов. В 1991 г. создается ассоциация советов по лоббизму, призванная ввести в определенную систему взаимоотношения государства и представителей заинтересованных групп. Своеобразным «лоббистским Парламентом» является социально-экономический совет – представительный орган профессиональных групп страны, призванный давать Правительству заключения по всем законопроектам экономического и социального характера.

Несмотря на все ограничения, во Франции действуют специально созданные организации, выступающие посредниками для продвижения различных интересов в органах государственной власти.

Что касается стран СНГ, то в этих странах правовое регулирование лоббирования фактически отсутствует. В Беларуси на настоящий момент не существует даже предварительного законо-

проекта по вопросу регулирования лоббистской деятельности. В России же лоббизм является фактически «основным механизмом представительства интересов» [2] и, ввиду отсутствия законодательной основы, имеющим теневой характер и коррумпированность. Начиная с 2007 г. в России началось активное рассмотрение Закона «О лоббистской деятельности» на примере законодательства США. Тем не менее, на данный момент законопроект о лоббистской деятельности только разрабатывается.

Причины отсутствия принятого законодательного регулирования лоббирования в некоторых странах – часто нежелание государственных чиновников, получающих крупные суммы денег за осуществление лоббистской деятельности, а также юридических, а иногда и физических лиц, не желающих показывать свои интересы в определенных вопросах и предпочитающих достижение своих целей непрямыми способами.

Тем не менее, даже те страны, в которых были приняты законы о лоббизме, не способны полностью контролировать данный институт. Несмотря на это, принятие закона о лоббировании либо разработка и принятие других законодательных актов, так или иначе регулирующих лоббизм, способствует становлению цивилизованных форм взаимоотношений гражданского общества и государства, а также возможности привлечения всех общественно значимых интересов к процессу принятия политических решений на законной и равной основе.

Литература

1. Вавочкина, И.Д. К истории регулирования лоббизма в США <http://lobbying.ru/content/sections/articleid_1805_linkid_62.html>.
2. Киселев, К.В. Лоббистская деятельность в законодательных (представительных) органах субъектов Российской Федерации: некоторые проблемы федерального регулирования <www.espi.ru/Content/Conferences/Papers2002/kiselev.htm>.
3. Любимов, А.П. Лоббизм как конституционно-правовой институт. Москва: Институт государства и права РАН, 1998.
4. Любимов, А.П. Правовое регулирование лоббистской деятельности за рубежом / А.П. Любимов, С.П Сиротенко. Представительная власть [интерактивный] <http://www.pvlast.ru/archive/index.472.php>.
5. Смирнов, В.В. Лоббизм в России и за рубежом: политико-правовые проблемы / В.В. Смирнов, В.В. Зотов < government.fizteh.ru/matherials/f_a0ul >.

6. Lobbying Disclosure Act 1995 года <http://www.senate.gov/legislative/Lobbying/Lobby_Disclosure_Act/TOC.htm>.
7. Nipper , Jarica B. *Lobbying*. The Lobbyists: A Comparative Analysis of The Lobbying Regulatory and Disclosure Models of The United States and European Union 14 TLSJCIL 339, 68–71 C. (2007)

Инесса Столпер
(ЕГУ, г. Вильнюс)

СВОБОДА ВЕРОИСПОВЕДАНИЯ ВО ФРАНЦИИ, США И КНР: КОНСТИТУЦИОННОЕ ЗАКРЕПЛЕНИЕ И ПРАКТИКА РЕАЛИЗАЦИИ

The right the freedom of religion is the right that fastens in almost every state constitution or constitutional act. The intention of author's research was to analyze the constitutional documents of three countries situated in different parts of the world that are France, the USA and China in order to note how the right to the freedom of religion is regulated. Moreover, the further idea was to figure out whether the chosen countries respect and confirm this right. For this purpose such issues as laws that support or restrict the right and the official policy of each country concerning this right were analyzed. Finally, the comparative analysis has been conducted between France, the USA and China consecutively to comprehend which state promotes the right to religious freedom not only by words, but also by actions.

Свобода вероисповедания относится к числу важнейших личных (гражданских) прав. Свобода вероисповедания – это возможность лица свободно исповедовать и практиковать любую религию без притеснения государственной властью.

Французская Декларация прав и свобод человека и гражданина закрепляет принцип свободы совести в статье 10, в соответствии с которой никто не может преследоваться за свои убеждения, даже религиозные, при условии, что их обнародование не угрожает общественному порядку. Также в ст. 1 Кон-

ституции Франции 1958 г. закреплено, что Франция – неделимая, демократическая, социальная Республика, которая обеспечивает равенство для всех граждан перед законом, без различия в происхождении, расы и религии, обеспечивает уважение ко всем вероисповеданиям.

В 1905 г. был принят Закон об отделении церкви от государства и запрещающий дискриминацию на основе веры [1, 283]. Таким образом, Франция является светским государством. Закон [2], принятый в 2004 г., запрещает ношение религиозных символов в публичных местах, например, в школах. С одной стороны, принятый Закон свидетельствует о светском характере государства, так как, согласно ему, запрет на ношение религиозных символов распространяется только на государственные учреждения. Но, с другой стороны, в соответствии со ст. 10 Декларации прав и свобод человека и гражданина, такого рода запреты могут быть введены, если это угрожает общественному порядку. Однако свидетельства о религиозной принадлежности вряд ли могут содержать угрозу подобного рода.

Учебные курсы истории содержат разделы, посвященные различным религиям. В школах также создаются специальные курсы в соответствии с религиозными взглядами учеников и преподавательского состава. Государство уважает все религиозные организации. Во Франции критикуется деятельность антисемитов, о чем свидетельствует Закон, принятый в 2003 г. [3], согласно которому расизм, ксенофобия и антисемитская деятельность признается преступлением. Религиозные организации не обязаны регистрироваться, но могут получить официальный статус. Имеется требование, чтобы лица, приезжающие во Францию на постоянное место жительство, относились терпимо к различным вероисповеданиям. Ведется наблюдение за появлением сайтов, на которых осуществляется пропаганда расовой и религиозной вражды. Таким образом, можно сделать вывод о том, что французское государство обеспечивает принципы свободы вероисповедания и мысли, закрепленные в Декларации и Конституции.

Согласно поправке I к Конституции США, Конгресс не должен издавать ни одного закона, относящегося к установлению религии или запрещающего свободное исповедание оной либо ограничивающего свободу слова или печати либо право народа

мирно собираться и обращаться к правительству с петициями об удовлетворении жалоб. Таким образом закрепляется светский характер государства США. Правительство США поддерживает Всеобщую Декларацию прав человека, которая содержит следующее положение: «Каждый имеет право на все права и свободы, сформулированные в Декларации, без какого-либо различия, связанного, например, с расой, цветом кожи, полом, языком, вероисповеданием, политическими или иными убеждениями, национальным или социальным происхождением, собственностью, рождением или другими обстоятельствами» (статья 2 Декларации). Кроме того, в статье 18 Декларации закреплено, что каждый имеет право на свободу мысли, совести и вероисповедания. Защита и поддержка свободы вероисповедания является целью государственной политики США, о чем в том числе свидетельствует Закон «О свободе вероисповедания в странах мира» (International Religious Act) [4], принятый в 1998 г. В соответствии с данным законодательным актом представители правительства США в различных государствах мира каждый год предоставляют подробный отчет о выполнении конкретной страной права на свободу вероисповедания. Этот отчет публикуется в Интернете и доступен каждому.

Китай – страна, где распространены не одна, а несколько религий. Основными религиями КНР являются буддизм, даосизм, католицизм, протестантство и ислам. В стране около 13 тыс. буддистских храмов и монастырей, 1,5 тыс. даосских монастырей, свыше 30 тыс. мечетей, 4,6 тыс. католических храмов и 12 тыс. протестантских храмов. Также на территории КНР действует Православная церковь в регионах, где проживает большое количество русских.

Согласно ст. 36 Конституции КНР, граждане Китайской Народной Республики обладают свободой вероисповедания, следовательно, граждане Китая могут сами решать, какую религию исповедовать и свободно заявлять о своей принадлежности к той или иной вере. Религиозные организации в Китае пользуются самостоятельностью в отправлении религиозных культов, правом создавать духовные учебные заведения, издавать священные книги, выпускать периодические издания, заниматься общественно-полезной деятельностью. Как во Франции и США, в КНР школа отделена от церкви, поэтому богословие не препо-

дается в учебных заведениях. Таким образом, можно заключить, что КНР является светским государством.

Китайское правительство решительно выступает против действий сепаратистов, пытающихся посеять в народе распри, подорвать единство государства и национальную сплоченность путем разжигания религиозного фанатизма, против всякого рода противозаконных действий и террористических актов с использованием религии, твердо отстаивает единство государства и социальную стабильность в районах компактного проживания национальных меньшинств, охраняя нормальные культовые отправления верующих представителей эти нацменьшинств.

Однако, несмотря на наличие в Конституции КНР положения о том, что ни одно должностное лицо не может принудить исповедовать ту или иную религию и что граждане не могут подвергаться дискриминации за исповедование той или иной веры, имели место факты вызова иностранцев для беседы в соответствующие государственные органы с целью установления их религиозной принадлежности, после чего их визы были аннулированы [5]. Количество иностранных граждан, выдворенных из страны за их религиозную принадлежность, превышает 200 человек за 2008 г. Опираясь на кампании по «патриотическому обучению» граждан, правительство КНР потребовало, чтобы монахи в районе Тибета подписали заявления, осуждающие Далай-ламу.

Деятельность религиозных организаций в КНР разрешена только после одобрения ее властями и регистрации. Таким образом, власть пытается контролировать деятельность религиозных организаций. Также органы власти имеют право давать определение религиозным организациям, согласно Конституции КНР (ч. 2 ст. 36). Бюро по общественной безопасности и Бюро по религиозным делам регулярно проверяют деятельность религиозных организаций с целью определить, не несут ли они угрозы общественному порядку. По этому основанию некоторые протестантские церкви были закрыты, отдельные лица были заключены под стражу из-за их религиозных воззрений. Подобная ситуация невозможна во Франции или США. Следует заметить, что многие протестантские организации, будучи даже не зарегистрированными, действуют более открыто, чем раньше: организовывают семинары, арендуют помещения, печатают материалы и рас-

пространяют информацию в Интернете. Организуются летние лагеря под руководством Церкви.

В заключение хотелось бы отметить, что в США толерантность к различным религиям формировалась изначально. Во Франции, которая в течение двух столетий, по сути, является светским государством, правительство также не вмешивается в дела различных религий. Но в Китае, где сохраняется коммунистический режим, государство в большей степени проявляет внимание к убеждениям своих граждан, в том числе и религиозным.

Литература

1. Страшун, Б.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран / И.А Андреева, Б.А. Страшун // Религиозные общины и церковь. Москва. 1996.
2. Loi n°2004–228 du 15 mars 2004 encadrant, en application du principe de laïcité, le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles, collèges et lycées publics. http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000417977&dateTexte=
3. France, International Religious Freedom Report 2008. http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2008/108446.htm
4. Public Law 105-292, as amended by Public Law 106–55, Public Law 106–113, Public Law 107–228, Public Law 108–332, and Public Law 108–458/ International Religious Act of 1998. http://www.uscirf.gov/index.php?option=com_content&task=view&id=349&Itemid=45
5. China (includes Tibet, Hong Kong, Macau), International Religious Freedom Report 2008. http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2008/108404.htm

Constantine Tkachyov
(EHU, Vilnius)

TRANSNISTRIA: NEW LOOK AT TWO DECADES-LONG CONFLICT

В статье проводится анализ замороженного конфликта в приднестровском регионе Республики Молдова. Автор рассматривает основные предпосылки возникновения конфликта; используя теорию затяжного социального конфликта Э. Азара, выделяет причины развития конфликта до стадии боевых действий. В статье произведён анализ стадий конфликта с определением их временных интервалов. Также рассматриваются наиболее вероятные сценарии разрешения конфликта по результатам их каузального моделирования.

Upon the fall of the USSR numerous ethnic conflicts emerged in its former territories. Some were resolved but others still remain the reasons for insecurity and instability. Conflicts in Abkhazia, Nagornyi Karabakh, South Ossetia, Transnistria have not been settled until present. The Transnistrian conflict is believed to be one of the most complex and difficult to resolve in the countries of the former Soviet Union. Research into this conflict may help to advance the negotiation process and to find a solution appropriate to all the parties concerned.

There exists a number of works in which the Transnistrian conflict is examined. Most of them originate from Moldova, Transnistria, Russia, the Ukraine; some research is conducted by Romanian, other European, and the US scientists. However, those works mostly examine certain aspects of that ethnic conflict only but do not provide

an integral picture. Besides, the works are biased in favour of one of the parties in conflict or mediators to a certain degree. Taking into consideration the above, a work on the Transnistrian conflict can be considered topical.

The objective of the article is to study impartially the prerequisites and reasons for, development stages of the conflict in Transnistria in their integrity and to assess the probability of implementing various settlement scenarios for it. The above objective determined the relevant tasks of the research to be completed.

The conflict in the eastern part of Moldova emerged at the very end of the 1980s. However, it is rooted deep in the history of the USSR, and the ethnic composition of the lands was shaped much earlier. Historically, the Transnistrian lands never belonged to Moldova. Transnistria was considered a strategic region by a lot of states and, consequently, an object of claims of all the major players in the Northern Black Sea region at a certain period of time. Following the Treaty of Jassy, the expanding Russian Empire gained control of those lands; active settlement of Moldovan, Russian, and Ukrainian colonists commenced [7]. At the same time, Bessarabia became part of Russia in 1812 only [14]. Upon the fall of the Russian Empire in 1917, the Bolsheviks managed to stifle the Ukrainian liberation movement and to establish the Soviet rule in Transnistria by ca. 1920; Bessarabia joined Romania in 1918 upon creation of the short-lived Moldovan Democratic Republic.

As mentioned above, the prerequisites for the Transnistrian conflict are rooted in the history of the Soviet Union. Upon the analysis of numerous sources, we should mention, in the first place, the prerequisite which is very often indicated by the researchers of the conflict in Transnistria but rarely analysed as such: arbitrary determination of the borders of the Moldavian Soviet Socialist Republic (MSSR) by the government of the USSR in 1940 [see, e.g., 6; 8; 9; 14]. It should be noted at this point that the conflict in Transnistria would have never happened if those territories had not been included into the MSSR.

Transnistria and some other territories on the left bank of the Dniester originally belonging to the Ukrainian Soviet Socialist Republic (UkrSSR) were included into the Moldovan Autonomous Soviet Socialist Republic (MASSR) in 1924 by an administrative decision of Moscow. The objective of the ambivalent creation was to vali-

date the claims of the USSR concerning Bessarabia once again (the Soviet Union never acknowledged Romania's rights to Bessarabia). The expansionist policy of the USSR bore its fruit, and Romania was made to surrender Bessarabia in 1940. The MASSR was liquidated, its lands were divided between the UkrSSR and the hastily created Moldovan Soviet Socialist Republic (MSSR) instead of returning them to the UkrSSR. The reasons for that decision are unknown. According to one version, J. Stalin wished to compensate the new republic for the loss of Northern Bukovina and Southern Bessarabia to the UkrSSR [6]. The other is that the Soviet government did not trust the new republic and was afraid of its secession, on the one hand, and was determined to improve the overall economic level of the MSSR which was insufficient at that time, on the other hand. The agrarian Bessarabia was anchored to the USSR with the already Sovietised industrial Transnistria.

Another important prerequisite for the conflict was the ethnic policy of the USSR. "On the one hand, there was an official doctrine of friendship among the USSR's peoples which was not mere words, of course, and contributed a lot to peaceful co-existence of those peoples for several decades. On the other hand, the government cultivated ethnic nationalism among small peoples" [11]. The MSSR was not an exception. The ethnic elite in the MSSR took its place, developed, and, finally, demanded secession.

At the same time, the nomenklatura of Transnistria was mostly composed of Russians and Ukrainians. Managers and party bosses were from the circles of the all-Union nomenklatura; they came from cities of Russia and the Ukraine mostly, maintained their connections to Moscow. Besides, the industrial complex of Transnistria was not of the republican but of the all-Union subordination in general [14]. Thus, the elites of Transnistria were much closer connected to Moscow than to the elites in Chişinău, which became another important prerequisite for the conflict.

Socio-economic discrepancies between Bessarabia and Transnistria in the MSSR may be named among the most important prerequisites for the Transnistrian conflict. Transnistria amounted to 13 % of the territory and 17 % of the population of the MSSR approximately, its GDP accounted almost to 40 % of the total GDP of the republic [6]. Besides, the inhabitants of the two regions had substantially different history and culture [8; 14]. Thus, significant discrepancies be-

tween the two parts of the republic reaching extremities sometimes created additional tension in their relations.

The sudden nature of the conflict emergence and its escalation to hostilities with human casualties were determined not only by its prerequisites but also by the immediate reasons for it. In E. Azar's protracted social conflict (PSC) theory it is emphasised that sources for conflicts "[…] lay predominantly within (and across) rather than between states […]" [4, p. 85]. According to this theory four clusters of variables are identified as reasons for a conflict transformation to high levels of intensity.

The first cluster of variables, i.e. the "communal content", is easily identifiable in the ethnopolitical conflict in Transnistria. At the end of 1980s and the beginning of 1990s the state machinery in the MSSR was occupied by the radical Moldovans who favoured the country's incorporation into Romania and discriminated against other ethnic groups in the public life [8; 16]. The situation of brutal "divide and rule" was the result of the statehood model imposed by the USSR, its colonial legacy. It strained the social fabric and brought about fragmentation and a PSC.

The second major reason for an overt conflict was deprivation of human needs. Russians and Ukrainians in Transnistria as well as all over Moldova felt insecure in the changing ethnopolitical situation, they were discriminated against with accession of radical factions to power. The Transnistrian nomenklatura faced the reality of bowing to the Moldovan authorities, which the former viewed as status demotion and deprivation of political access needs. The Transnistrian nomenklatura and population were deprived of their needs of identification with the USSR. As Azar stated, grievances as a result of need deprivation are usually expressed collectively and in case of the authority's failure to redress those grievances a PSC is cultivated [4, p. 86].

Governance and state's role were among the reasons for the Transnistrian conflict. The nationalist opposition which came to power in Chişinău did not have much experience in governance. The new state had limited resources and restricted capacity while it had a colonial legacy of weak participatory institutions, a hierarchical tradition of imposed bureaucratic rule from the metropolitan centre as well as inherited instruments of political repression which it attempted to use to strangle the insurgence in Transnistria [8; 14; 16].

Hence, it is possible to consider the Moldovan state incompetent, parochial, fragile, and authoritarian, especially in relation to ethnic minority groups, at that time. On the other hand, the Transnistrian elites possessed significant economic potential, political support of reactionary forces in Moscow, were able to obtain military resources and personnel from the 14th Army [12, p. 3] as well as from Cossacks and other paramilitary formations [13]. This imbalance of power between the centre and the region enabled the latter to go to the length of a military conflict.

E. Azar considered international linkages to play an important role in activation of conflicts. That was exactly the case with Moldova. Moldova and, especially, Transnistria were economically dependant on the USSR, Transnistria had political-military linkages to Moscow which formed a regional pattern of clientage, Chişinău developed such links with Romania. Moldova as a weak state was porous to foreign forces: each of the parties was supported by external players. Transnistria was provided significant political, economic, military, ideological support by the reactionary forces in Moscow [12, p. 3]. Moldova was assisted by Romania; however, the latter was able to render limited assistance only due to internal problems. Thus, the foreign-policy factor was one of the reasons which influenced the development of the Transnistrian conflict following the worst of the scenarios possible.

According to the PSC theory, activation of overt conflict by these four clusters of preconditions depends on more contingent actions and events of "process dynamics". As it is known, the process dynamics worked towards violence in the ethnopolitical conflict of Transnistria. The political goals of insurgents evolved from autonomy to secession and the tactics from civil disobedience to open hostilities. The policy chosen by the Moldovan state was not that of political accommodation but of coercive repression. These factors as well as built-in mechanisms of conflict brought the situation in Transnistria to outbreak of violence.

Turning to the evolution of the conflict in Transnistria, we should mention first of all that there exist various classifications of conflict development stages in the ethnic conflict resolution studies [see, e.g. 2; 10]. For the purposes of this research Jeong's classification has been applied. According to it, the conflict consists of a latent and manifest stages the latter being broken down into initiation, escalation, entrapment, de-escalation, and termination [2, p. 91-99].

It should be noted that the Transnistrian conflict has several peculiarities of its dynamics. First of all, it is a frozen conflict which has not evolved through all the stages and has not terminated yet. Secondly, the latent stage of the conflict was very short, and its development stages overlapped [14].

The latent stage of the conflict in Transnistria commenced in 1989. That and the following year the elites of Moldova proper and Transnistria understood crucial discrepancies of their interests (the former striving for independence from the USSR and joining Romania, the latter interested in remaining within the Soviet Union and raising its political status), upon such a realisation their actions started to grow more and more conflicting. Discriminatory laws on languages of Moldova became an extremely strong source for spontaneous mobilisation of the Transnistrian population. The Transnistrian elites used that mobilisation as an instrument to achieve their own political goals and headed the popular protest.

In 1990 the political situation complicated further. The Declaration of State Sovereignty of Moldova was approved [16, p. 394–396]. In Transnistria a free economic zone and the Transnistrian Moldovan Soviet Socialist Republic with its own law on languages were established. The following year confrontation between the parties kept heightening. Moldova declared independence, Transnistria responded with a referendum on independence from Moldova [14]. In 1991 Transnistria established the National Guard with the assistance of the 14th Army which began forcing the Moldovan security agencies out of Transnistria from the end of September 1991 [14].

The situation was critical for Moldova and required immediate action. The balance could be restored by force only; the Moldovan leadership actually had no other options. In the tense situation Chişinău declared state of emergency in the republic on 28 March 1992. This was the initiation of hostilities when the latent conflict transformed into a manifest one. Thereupon the conflict escalation stage followed [14].

At that stage the parties sought to defeat each other in order to attain their ends; although the stakes were high, they did not consider compromise a viable option. During the hostilities the Moldovan forces could not prevail over the paramilitary forces of the breakaway region which used the tanks of the 14th Army and were assisted by Cossacks [6; 14]. On 9 June 1992 a ceasefire agreement was reached in a situation favourable for Transnistria.

Such a situation was considered negatively by part of the Transnistrian population. The dwellers of Bendery demanded withdrawal of the Moldovan police. In June 1992 the Transnistrian National Guard managed to infiltrate Bendery and block the Moldovan police. The Moldovan leadership decided to return the offensive. In the bloodshed of 19-12 June 1992 the both parties used heavy armaments. However, the Moldovan forces were unable to defeat the Transnistrian units actively using the tanks of the 14th Army; Moldovan police remained blocked in Bendery [14]. The escalation stage of the conflict culminated in an entrapment.

Seeing an obvious impasse and the number of casualties (620 persons), the Moldovan authorities began to attract mediators to resolve the situation. On 21 June 1991 President of Moldova M. Snegur visited President of Russia B. Yeltsin in Moscow. At this meeting an agreement on the principles of the conflict resolution was signed [14]. The Transnistrian conflict was institutionalised and entered the de-escalation stage. With the ceasefire the parties in conflict withdrew their troops, warlike equipment from the fighting area within a week according to the agreement, which enabled to establish a security area between them [15, p. 259]. The forces of the parties in conflict were reduced several times thereafter.

However, after the de-escalation the Transnistrian conflict has not reached its termination stage until now. The negotiations have continued for almost 18 years, their format increasing constantly from 2 (Moldova, Russia) at first to 5+2 (Moldova and Transnistria, Russia and Ukraine as mediators and guarantors, OSCE as a guarantor, EU and USA as observers) at present. As of the beginning of 2009, the negotiations stalemated another time due to an uncompromising position of the Transnistrian leadership. Efforts were made to resume them, however, to no avail because of the political crisis in Moldova which broke out upon the parliamentary election. The situation has further complicated recently because of a conflict between the executive and legislative in Transnistria [17].

The conflict in Transnistria requires settlement for the situation in the region to return back to normal. There are several conflict resolution scenarios possible, although each of them would leave one or several parties concerned disadvantaged. Besides, the evidence demonstrates that a lot of people are interested in the Transnistrian conflict remaining unresolved while they derive their own profit from it [1; 15, p. 262].

The most viable conflict resolution scenario and the most compromise one on the line of a unitary state – federation – confederation is that of creating a federation. This resolution scenario is actively supported by the OSCE, the Russian Federation supported it as well, the Moldovan government agreed to this scenario in principle at a certain stage. However, as the events with the ill-fated Kozak memorandum demonstrate [see, e.g. 5, p. 1] the trick is in the details of the federation model which can provide Transnistria with the veto right on the most sensitive issues of the Moldovan politics and even drag the country back to the orbit of the Russian influence and domination. For the purposes of construction of the future Moldovan federation use of the OSCE seems to be the most expedient as the OSCE has proven its unbiased, even-handed approach to the matter [see, e.g. 3].

Since Kosovo's unilateral proclamation of independence and its speedy recognition by the USA and the majority of the EU's member states another scenario has become possible: Transnistria's unilateral proclamation of independence and its recognition by Russia and other states (if any). It is a destructive one and can hardly be branded as "conflict resolution". This scenario may be considered viable while it seems to have been internally legitimised by the people of Transnistria and could be externally legitimised by Russia. However, it is less realistic than the previous one because the Russian establishment seems to be reluctant to further confront the EU and the USA, needs their co-operation, and lacks internal resources and external support to clash with those powers on another self-proclaimed republic, besides Abkhazia and South Ossetia. It could be implemented if hard-liners in the Russian ruling elite prevail.

Other resolution scenarios of the Transnistrian conflict were examined during the research. This includes unitarisation, autonomy, secession, and confederation scenarios. However, they are considered to be much less viable than the two mentioned above taking into consideration the record of the conflict and the current state of affairs among the parties concerned. At the same time, their implementation cannot be excluded completely if the political situation changes, e.g., in Moldova, Transnistria, Russia.

Summarising, it is possible to state that the Transnistrian conflict has its prerequisites rooted in the history of the USSR. The most critical of them include arbitrary delimitation of the borders between the

MSSR and the UkrSSR, the erroneous ethnic policy of the USSR, and socio-economic as well as other discrepancies between Transnistria and Moldova proper. E. Azar's PSC theory was applied to the study of the above conflict, the immediate reasons for the conflict and its evolution to hostilities with human casualties were determined and analysed using this theory.

Speaking about the dynamics of the conflict, we should mention that it has its peculiarities as well as traits common to all such conflicts. It passed the latent (from ca. 1989 until March 1992), initiation (March 1992), escalation (from March 1992 until June 1992), entrapment (June 1992), and de-escalation (June-July 1992) stages. The conflict developed not only "vertically" (escalated) but also "horizontally" (expanded at the expense of appearance of new issues). The peculiarities of the conflict in Transnistria are that its latent stage was very short, that its stages overlapped and that it is a frozen conflict at present.

According to the results of this study, the resolution scenarios of the Transnistrian conflict are plenty, although the realistic ones are few. They include creation of the Moldovan federation and unilateral recognition of Transnistria's independence by Russia with the first one being the most viable option as of today.

Bibliography

1. Hill, W. H. The Transdniestrian Settlement Process – Steps Forward, Steps Back: The OSCE Mission to Moldova in 2005/2006 // OSCE Year Book 2006. Available from the Internet: Centre for OSCE Research, <http://www.core-hamburg.de/CORE_english/pub_osce_inh_06.htm>.
2. Jeong, Ho-Won. Understanding Conflict and Conflict Analysis. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: Sage Publications, 2008.
3. Memorandum on the Bases for Normalization of Relations between the Republic of Moldova and Transdniestria. OSCE, 1997. 3 pp. Available from the Internet: Organisation for Security and Co-operation in Europe <http://www.osce.org>.
4. Miall, H.; Ramsbotham, O.; Woodhouse, T. Contemporary Conflict Resolution: The Prevention, Management and Transformations of Deadly Conflict. Cambridge: Polity Press, 2005. 399 pp.
5. Neukirch, C. Managing the Crises – Restarting the Process: The OSCE Mission to Moldova in 2004/2005 // OSCE Year Book 2005. Centre for OSCE Research <http://www.core-hamburg.de/CORE_english/pub_osce_inh_05.htm>.

6. O'Loughlin, J.; et al. National Construction, Territorial Separatism and Post-Soviet Geopolitics: The Example of the Transdniester Moldovan Republic // Post-Soviet Geography and Economics. 1998. No. 39 (6). P. 332–358. <http://www.colorado.edu/IBS/PEC/johno/pub/PsgeTMR.pdf>.
7. Анцупов, И. А. Русское население Бессарабии и левобережного Приднестровья в конце XVIII–XIX вв. Кишинёв: Инесса, 1996. 248 с.
8. Бабилунга, Н. В. и др. Феномен Приднестровья. Тирасполь: ПГУ, 2003.
9. Вітман, К. Придністров'я: перспективи розв'язання конфлікту // Політичний менеджмент. Available from the Internet: Український центр політичного менеджменту <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=87&c=2162>.
10. Кавтарадзе, С. Д. Этнополитические конфликты на постсоветском пространстве. Москва: Экзамен, 2005.
11. Кривицька, О. Конфліктність пострадянської етнічної ідентифікації // Політичний менеджмент. Український центр політичного менеджменту <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=17&c=149>.
12. Молдова: региональные напряженные отношения в Приднестровье. Кишинёв/Брюссель: МГПК Европа, 2004. Доклад № 157. 39 с.
13. Мяло, К. Приднестровье: весна цвета хаки // Новое время. 1992. № 16. С. 20–23.
14. Перепелица, Г. Н. Конфликт в Приднестровье. Available from the Internet: Портал о конфликте в Приднестровье 1992 года <http://voyna1992.ru/public/11-konflikt-v-pridnestrove-g.-n.-perepelica.html> [last accessed on 21 February 2009].
15. Петрова, І. Проблема ефективності дипломатичних заходів держав-гарантів по врегулюванню придністровського конфлікту // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць. Випуск 12. Рівне: РДГУ, 2008. С. 258-263.
16. Стати, В. История Молдовы. Кишинёв, 2003. 478 с.
17. Сторонники президента Приднестровья просят МГБ ПМР «найти» в деятельности парламента признаки «подрыва госбезопасности» // Информационное агентство «Regnum». 10.06.2009. Available from the Internet: Информационное агентство «Regnum» <http://www.regnum.ru/news/1174220.html> [last accessed on 11 June 2009].

IV.
ФИЛОСОФИЯ
В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Кирилл Алесь
(ЕГУ, г. Вильнюс)

ПРОБЛЕМА КОНСТРУИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ НОРМЫ В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

The article addresses a critical and urgent issue of correlation between various social norms. Obviously, the existing conditions of our globalized world stimulate and even force up the process of interaction between diverse systems of norms. Western societies that have become the main arena of these juxtapositions are lacking the experience and regulatory tools to handle the conflict between them. The author argues that many pressures of multiculturalism could be defined as unconfirmed marginal social norms claiming for recognition. For instance, migrants' case may be conceived as an endeavor to equalize their collective identity and collective norms in value and status. Recent advancement of human rights awareness has allowed these claims to challenge the social status quo ante and become legitimate. We may even say that the key role human rights play in present globalized world has totally changed the ways of struggle for redefining social norms.

Не нужно иметь философское или другое образование, чтобы осознать и ощутить на себе, что мир, в котором мы сегодня живем, сильно изменился и упрямо продолжает меняться. Своего рода «вторжение» глобального в наше локальное пространство, в нашу приватную сферу вынуждает нас в той или иной степени соотноситься со многими событиями, происходящими в самых разных точках нашей планеты, и пытаться осмыслить этот «чудесный новый мир», ежедневно сталкивающий нас с загадоч-

ными, странными и даже «ненормальными» носителями чуждых нам культурных норм. В этой связи, очерчивая предмет моего исследования более академичным слогом, я бы хотел вести речь о проблеме корреляции наших ценностей и наших социальных норм с теми чужеродными и, зачастую, напрямую противоречащими нашим, ценностями и социальными нормами других культур.

Сама по себе проблема такого рода не является чем-то новым, она имеет многовековую историю, зафиксированную и в историографии, в литературе, в кинематографе. Однако нынешняя острота этой уже немолодой проблемы обусловлена изменившимся контекстом, масштабом, если угодно, площадью соприкосновения различных культур друг с другом, что стало неотъемлемой частью массового политического, юридического и морального дискурсов.

Представим себе ситуацию, когда рядом с вами, в вашем родном городе, вдруг, совершенно неожиданно, возникают непонятные вам люди, скажем, группа арабских эмигрантов. Они говорят на чуждом вам языке, исповедуют чуждую вам религию, придерживаются иных культурных конвенций и, получив легальный статус, начинают занимать «ваши» парковочные и рабочие места, получают «ваши» пособия, муниципальные квартиры, и главное – они хотят признания. Но они не просто его хотят, не просто просят о нем – они его требуют. Они требуют признать равноценность их культурных норм, вооружившись, словно броней, правами человека, мультикультурализмом и толерантностью, они требуют от вас, прожившего здесь всю свою жизнь, полного равенства с вами. Признаюсь, даже я, уже «искушенный» знакомством с гендерными, постколониальными проблемами и дискурсами (более того, поддерживающий подобные воззрения), в глубине души негодовал бы, так как, видимо, были бы задеты какие-то глубинные, эгоистические и непростительно естественные струны человеческого сознания. Моментальная протестная реакция не заставила бы себя долго ждать. Однако я хотел бы уверить всех в том, что в данном примере красочность изображения нетерпимого отношения к эмигрантам является вынужденной мерой, самому мне не слишком приятной, но важной и необходимой по причине того, что эта красочность помогает нам глубже вникнуть в сложность, многогранность и

неоднозначность данной проблематики. А писать о мыслях и чувствах человека, чья культура, государство и, наконец, социальная норма колонизируются, при этом в то же время некие новые, непривычные ему нормы в милицейском порядке вменяются ему как обязательные, совершенно излишне. Проблема, поставленная таким образом, напрямую отсылает нас к дискурсу прав человека. Каким образом возможно юридическое, экономическое, культурное, словом, полное и безоговорочное признание Другого, причем этот Другой не является «нормальным» белым джентльменом – это чуждый, непонятный нам или, выражаясь языком Фуко, «ненормальный» Другой? И что же нам делать с его требованием на признание, учитывая при этом глобальный контекст всеобщности прав человека, от которого в цивилизованных странах уже не отмахнешься?

Очевидно, что это не просто некая пористая и воздушная философская проблема, это проблема, затрагивающая многие пласты нашей жизни. Количество преступлений, совершенных на почве расизма, достаточно велико, и во многих странах это очень серьезная проблема. В этом смысле я вижу связь претензии на признание, выдвигаемой на политическом, символическом, юридическом и прочих уровнях, с проблемой конструирования социальной нормы. В обществе всегда имеются некие представления о норме. Они могут быть весьма и весьма разнообразными, начиная с очень косного, консервативного и одномерного понимания нормы и заканчивая демократичным, подвижным, постоянно переформатирующимся ее пониманием. Однако и в том, и в другом случае у нас наличествует некоторое предварительное знание о норме, которое само по себе не является нейтральным, т.е. такого рода представления всегда имеют оценочные, моральные и прочие коннотации. В данной связи именно с точки зрения подобного рода «легитимного» знания о норме нас ранжируют, оценивают, характеризуют, втягивая тем самым в процесс нормализации.

Я полагаю, что глобализация и универсализация дискурса прав человека сильно трансформирует этот процесс, поэтому хотел бы несколько переформулировать центральную проблему моего исследования. Я дополню проблему соотношения различных норм известной фукианской связкой «знание–власть». Тем самым обнаруживается иной взгляд на норму: это уже не

просто непонятная борьба норм между собой, это претензия на признание идентичности, признание ценностей группы, признание некого коллективного «Мы». Этот вызов, это требование утверждается по отношению к легитимированному, устоявшемуся, «верному» и «корректному» знанию о социальной норме, с целью его переформулирования. На мой взгляд, требования такого рода стали возможны лишь благодаря тому, что права человека являются сегодня чем-то наподобие универсального каркаса («universal frame») [6, 66], моделирующего споры о партикулярных правах, нормах и требованиях на признание, что меняет сами практики конструирования социальных норм в обществе. Таким образом, можем отметить, что проблема конструирования социальных норм является актуальной, острой, масштабной, а также существуют весьма интересные ее преломления сквозь призму развития прав человека.

Фуко полагал, что новые дисциплинарные практики, возникающие в самых различных сферах, в тюрьмах, в новом способе производства, в архитектуре города и даже в нашем гендерном опыте, играют ключевую роль в конструировании нашей индивидуальности. В своей книге «Надзирать и наказывать» Фуко анализирует дисциплинарные практики тюрьмы, однако при этом он утверждает, что в эксплицитной форме, сущностно, те же техники надзора присутствуют и в школах, и в госпиталях, и на фабриках, и в армии. Процесс принудительного конструирования индивидуальности, в ходе которого власти экзаменуют, наблюдают, устанавливают надзор и регулируют наши индивидуальности, предполагает их внутреннюю трансформацию, коррекцию и усовершенствование в рамках всеохватывающего процесса «нормализации». Целостная сеть, состоящая из систем исключения, распределения и надзора, являлась важнейшей составляющей процесса нормализации в модерных обществах [3, 212–225].

Значимость подобного подхода заключается в том, что он вскрывает конструируемость социальной нормы, так как очень часто обыденное сознание воспринимает норму как нечто настолько естественное, настолько самоочевидное, что полагают ее независимой от той или иной историчности. Более того, при таком эссенциалистском подходе любое «отклонение» от нормы будет восприниматься крайне негативно, что приводило

и до сих пор приводит к брутальным последствием. К примеру, Л. Хант показывает, каким образом во Франции XVIII в. было пересмотрено понятие нормы относительно телесных практик наказания – пыток. Речь идет о судебной системе тогдашней Франции, которую Фуко описывал как «ужасающий спектакль публичного наказания» [4, 98]. Действительно, это очень точная формулировка. Хант отмечает, что, к примеру, смертная казнь приводилась в действия пятью различными способами: расчленение при помощи лошадей, сжигание на столбе, колесование, повешение и обезглавливание [5, 45–47]. При этом такого рода действа считались нормальными и даже обыденными, однако под влиянием различных факторов, мало интересующих нас в данном исследовании, пытки и прочие брутальные меры были признаны недопустимыми в обществе, которое считает себя цивилизованным. Очень скоро подобного рода наказания стали считаться варварскими и дикими, хотя буквально десятилетие назад они вполне вписывались в картину судебной системы. Таким образом, главная ценность подобных исследований заключается в опровержении эссенциалистского понимания нормы и в артикуляции подвижности, относительности и сконструированности социальных норм и практик.

Если и можно полагать, что такого рода нормализация сохраняется и по сей день, то нельзя игнорировать тот факт, что в подобные надзирающие и нормализирующие общества встраиваются большие группы индивидов, к примеру, из бывших колоний, переживших подобные процессы в совершенной иной форме, т.е. придерживающиеся иных социальных норм. Попадая в иную социальную среду и обладая сильной и устойчивой групповой идентичностью, многие группы заявляют о праве на признание. Эти заявления, по сути, являются претензией на дополнение, переартикуляцию или и вовсе отмену тех или иных социальных норм. Конечно же, подобное покушение на устоявшуюся социальную норму, покушение на определение «нормальности», зачастую проявляющееся через попирание, игнорирование или открытый протест против наличествующих социальных норм, встречает серьезное сопротивление со стороны людей, следующих данным нормам.

Ситуация, когда «покушение» на устоявшуюся социальную норму может быть услышано, воспринято и при этом его адре-

сант не будет физически уничтожен, стала возможной лишь благодаря институциональному закреплению и поддержанию прав человека. Ведь именно к этому глобальному контексту и апеллируют группы, требующие признания.

В свете вышесказанного могу заключить, что постановка вопроса, берущая во внимание сообщества, претендующие на легальный (во всех смыслах) статус, стала возможной благодаря вовлечению в данную проблему глобализационного и постколониального контекстов, в частности, миграционных потоков рабочей силы из бывших колоний. Ведь, скажем, в рамках пространства одного города, к примеру, Лондона или Парижа, мы можем обнаружить огромное количество эмигрировавших этнических групп, проживающих бок о бок как друг с другом, так и с коренными жителями. В этой этнической и культурной мозаике и возникают претензии на признание со стороны новых групп в обществе, побуждая к установлению нового легитимного знания о норме, которое учитывало бы нормы представителей иных этносов и культур, исходя из принципа толерантности.

Мы можем обнаружить множество аспектов такого рода борьбы за социальную норму; к примеру, социальная критика также претендует на пересмотр социальных норм. Социальный критицизм – это агон, в рамках которого происходит борьба за переопределение социальной нормы, приобретающей коннотации нравственного характера. Наиболее удачная критичная концепция, одержавшая победу в подобной языковой игре, и будет являться мерилом, вписав ценности которого социальная норма будет дополнена и частично переопределена. Кроме того, социальная критика также может артикулировать некоторые нормы, делая процессы их конструирования зримыми. Можно привести пример феминистской критики общества или концепт ориентализма Эдварда Саида. В случае с ориентализмом можно заключить, что он также является сконструированной определенным образом нормой восприятия Другого, нормой конструирования этого Другого. Мы также можем рассмотреть пространство публичной полемики (“agonistic public spaces”) [1, 31] как своего рода публичную площадку (также определенным образом нормированную, мог бы отметить Фуко), в рамках которой ведется спор о социальных нормах. Словом, здесь можно приводить много примеров, пытаясь ухватить и показать то, что,

на мой взгляд, может быть охарактеризовано как «расколдовывание» понятия социальной нормы. Иными словами, понимая сконструированность и относительность нормы, мы вступаем в спор (агон, языковую игру и т.п.), ведущийся в определенном «месте» и по определенным правилам, с целью введения новых норм или трансформации старых.

Таким образом, можем заключить, что развитие прав человека вносит свои коррективы в практики конструирования социальных норм. В отличие от классического, фукианского понимания, которое представляет социальную норму как нивелирующую, доминирующую, называющую силу, мы можем говорить о более открытой интерпретации социальной нормы, именно как своего рода публичной площадке, где различные акторы артикулирует свое видение социальных норм.

Литература

1. Муфф, Ш. К агонистической модели демократии / Ш. Муфф // Логос. № 2 (42). 2004.
2. Саид, Э. Ориентализм. Западные концепции Востока. СПб.: Русский мир, 2006.
3. Фуко, М. Надзирать и наказывать / Пер. с фр. В. Наумова; под ред. И. Борисовой. М.: Ad Marginem, 1999.
4. Фуко, М. Рождение клиники. М.: Смысл, 1998.
5. Hunt, L. The 18th-Century Body and the Origins of Human Rights. London.: Diogenes 203, 2004. P. 41–56
6. Kuçuradi, İ. Tolerance and the Limits of Toleration. London.: Diogenes 44. 1996. P. 163–174.

Аляксей Кажарскі
(ЕГУ, г. Вільнюс)

БЕЛАРУСЬ І ФЕНОМЕНЫ КУЛЬТУРНАЙ АЎТАКАЛАНІЗАЦЫІ

The article reconstructs Alexander Kjosev's concept of self-colonizing cultures and explores its heuristic potential for the analysis of Belarusian cultural and national identity. The author, thus, attempts to describe the Belarusian post-Soviet situation in postcolonial terms and, following in the wake of Kjosev's methodology, explain the behavior of contemporary cultural and political elites and counter-elites in terms of their "traumatic experiences", obtained in previous social interactions. The author concludes with reaffirming the necessity of a broader application of Kjosev's conceptual apparatus to this empirical field.

Мэтай артыкула ёсць аналіз эўрыстычнай перспектывы, якую канцэпцыя *самакаланізаваных культур* балгарскага культуролага А. К'ёсева можа мець у кантэксце сучасных пытанняў беларускай нацыянальнай ідэнтычнасці.

Катэгорыей *самакаланізаванасці* К'ёсеў карыстаецца для пазначэння культур, якія канстытуюць сябе праз суадносенне з пэўным сакралізаваным імі *Іншым* [1]. У ролі Іншага выступаюць, звычайна, такія інстанцыі, як «Захад», «Еўропа», альбо «цывілізаваны свет». Яны ёсць вобразы, якія складаюць для самакаланізаваных культур пэўны нарматыўны ўзор. Пры супастаўленні з гэтым узорам апошнія перажываюць уласную заганнасць, недастатковасць, непазбаўную онталагічную *адсутнасць*. Структура гэтага дачынення, адзначае К'ёсеў, можа быць зразуметая па аналогіі з рэлігійным памкненнем да пэўнай

сакральна-трансцэндэнтнай інстанцыі, якую, прыкладам, Р. Ота вызначаў як *das ganz Andere* («зусім іншае»). Першапачатковая страта сувязі з гэтай Інстанцыяй палягае ў падмурку чалавечага быцця *і* культуры і складае яго «родавую траўму». Рэлігійнае ж памкненне ёсць, у сваю чаргу, намаганне ўзнавіць гэтую сувязь. Re-ligio, як стрыжань культуры, выбудаванай вакол грэхападзення і прагі адсутнага Бога.

У выпадку самакаланізаваных культур на месца трансцэндэнтнага Іншага заступае нарматыўны ўзор развітых культур Захада. Ідэнтычнасць гэтых культур выбудоўваецца вакол неабходнасці пераадолець сваю «адсутнасць» альбо «адсталасць» ад «цывілізацыі». Пры гэтым фундаментальную значнасць мае той факт, што дадзеная стратэгія ідэнтычнасці не ёсць якойсь «дэвіяцыяй», якая б скажала папярэдне здаровую дынаміку развіцця нацыянальнае свядомасці. Рэч у тым, што першы досвед нацыянальнага самаўсведамлення і ёсць уласна *досведам Адсутнасці*, досведам, які заўжды спаўняецца пад пагардлівым паглядам Іншага. Як адзначае К'ёсеў, нацыянальная свядомасць «пачынаецца з траўмы, якую атрымлівалі канкрэтныя інтэлектуалы, што ў сваіх узаемаадносінах зь людзьмі "больш цывілізаванымі" ня раз адчувалі прыніжэнне з-за сваёй мовы, этнічнага паходжання, "браку вялікіх традыцыяў" і г.д..» [1]

Спэцыфіка дадзенага «траўматычнага досведу» вызначае ўсе далейшыя праекты самавызначэння нацыі. К'ёсеў апісвае шэраг ідэнтыфікацыйных стратэгій, з якіх карыстаецца нацыя, народжаная досведам адсутнасці. Сярод іх:

1) *канструяванне традыцыі*, і.е. праца нацыянальнай гістарыяграфіі, якая рэгіструе пераемнасць падзеяў, наканаваную прадэманстраваць працягласць Прысутнасці нацыі на гістарычнай арэне. Усё гэта, аднак, выключна дзеля таго, каб замаскаваць нядаўна пражыты досвед Адсутнасці. Траўма *нараджэння* нацыі камуфлюецца нацыянальнай гістарыяграфіяй як яе *Ад*раджэнне.

2) «Сіметрычныя дактрыны» *шавінізма* і *вестэрнізацыі*, сэнс якіх палягае, адпаведна, у імператыве ўнікаць усяго Чужога і захоўваць чысціню нацыянальнага і, наадварот, прадугледжвае «мадэрнізацыйны» праект развіцця, скіраванага да пераадольвання гістарычнага разрыва паміж нацыяй і яе "значнымі Іншымі".

3) Па-трэцяе, *інтэрналізацыя погляду Іншага*, пры якой уласцівае «нармальным» культурам стаўленне да сябе зазнае люстэркавую інверсію. «Добра вядома, што ў "нармальным" грамадстве "Наша" выражае сваю ідэальную сутнасьць праз разуменьні Прысутнасьці, Дабрыні, Прыгажосьці, Ісьціны, Чысьціні, Гармоніі — у той час як "Чужое" асацыюецца з Адсутнасьцю, Хаосам, Брудам, Хлусьнёй, Агідай. "Дзякуючы" свайму паходжаньню траўмаваныя групы перажывалі гэтую бінарнасьць зь яе цёмнага боку» [1]. Непасрадным вынікам гэтай інтэрналізацыі ёсць погляд на сваё ўласнае як на «адсутнае», «брыдкае», «нячыстае», «чужое». Аднак далейшае развіццё траўмаванае нацыянальнае свядомасці прадугледжвае яшчэ адну інверсію, сэнс якой ужо ў тым, каб *з нячыстага зрабіць чыстае*. Цяпер ужо Іншы разглядаецца аўтакаланізаванай культурай у перспектыве яе ўласнай выключнасці, і тое, што ўчора перажывался як заганнае, сёння аб'яўляецца найлепшым і найулюбёнейшым. Гэтыя стадыя аўтакаланізацыі ўлучае складаную дынаміку ўзаемадачыненняў з тымі, хто яшчэ не адвык перажываць сябе самога ў святле ўласнай заганнасці. «О бесталковы, о варты жалю дурань! Чаму ты саромеешся называць сябе баўгарынам?» [1]

Дазволім сабе гіпотэзу, што катэгорыя самакаланізаванасці пасуе да аналізу беларускай сытуацыі як нельга лепш, з прычыны надта багатага і разнастайнага досведу *адсутнасці*, альбо, калі карыстацца з мовы *класікаў беларускага постмадэрну*, досведу **Няма**. Стратэгіі самаідэнтыфікацыі, у падмурку якіх палягае траўматычны досвед адсутнасці, можна адшукаць як у лозунгах беларускіх палітычных эліт, так і ў беларускай контркультуры, і ў масавай свядомасці, і ў сучасным інтэрнэт-фальклоры. Усё гэта дае грунт для аналізу, маштаб якога, мусіць, перавышае не толькі памеры артыкулу, але і адмыслова напісаных кніг з тэматычнымі кейс-аналізамі ў розных сферах.

Прыкладам у сферы навукова-гістарычных даследаванняў у якасці маніфестацыі самакаланіяльнай стратэгіі можна было б разгледзець адчайныя спробы нованароджанай нацыянальнай гістарыяграфіі ўсталяваацць гістарычную пераемнасць паміж Полацкім і Вялікалітоўскім княствамі, Рэччу Паспалітай і сучаснай *Беларуссю*, як пэўнай этналінгвістычнай еднасцю, з прэтэнзіямі на спараджэнне самастойнага палітычнага праекта. Поруч з

гістарыяграфічнай перспектывай ідзе й сацыяльна-палітычная перспектыва нацыянальнай эмансіпацыі, якая генеалагічна ўзыходзіць да часоў БНР і Беларускай Сацыялістычнай Грамады і рэхам адбіваецца ў нацыянальнай хвалі 1980–90-х гг. Клішэ беларускага Адраджэння, такія, як жаданне *«людзьмі звацца»* і надзея на "*пачэсны пасад паміж народамі*", безумоўна сведчаць пра траўматычны досвед беларускае інтэлігенцыі, якая адчувае боль і сорам перад позіркам Іншага. У расейскай, польскай, заходнеяўрапейскай перспектывах яна не мае годнасці: не мае ані сваёй сталай нацыі, ані самастойнай дзяржавы, ані «высокай» культуры, а мае толькі летуценні як мага хутчэй стварыць, напісаць, уявіць...Пры жаданні усю тыпіку самакаланізаванае нацыянальнае свядомасці можна абгрунтаваць прыкладамі з дыскурсу беларускага Адраджэння.

Для нармалёвай, «здаровай» культуры характэрная рэпрэзэнтацыя Іншага ў негатыўным святле, а сябе, наадварот, у пазытыўным. З самакаланізаванай культурай усё адбываецца наадварот, бо яна адаптуе *чужы* позірк на сябе. Аднак, даводзіць К'ёсеў, стадыі інтэрналізаванай перспектывы Іншага наследуе стадыя інверсіі.

Дзякуючы гэтай інверсіі Іншаму дастаюцца ўсе тыя негатыўныя прэдыкаты, якія самакаланізаваная культура першапачаткова памазахісцку прыпісвала сабе, у той час як сама яна, наадварот, засвойвае якасці, якія раней прыпісваліся носьбіту нарматыўнага вобразу. У выніку, самакаланізаваная культура пачынае разглядаць сябе ў святле сваёй выключнасці.

Нешта падобнае адбываецца з адраджэнскімі (сама) рэпрэзентацыямі. Пэўна, ніводная нацыя не можа адчуваць пагалоўны боль і сорам за сваё «гаротнае» існаванне, паколькі шараговыя яе прадстаўнікі не абавязкова ацэньваюць сябе й сваё жыццё ў тых нарматыўных катэгорыях, што засвойваюцца разам з каланіяльнай перспэктывай Іншага. Тут мы маем справу хутчэй з дыхатаміей «элітарных» носьбітаў траўматычнага досведу і тых, ад імя каго яны імкнуцца прамаўляць. У нашым выпадку добрым прыкладам інверсаванай інтэрналізацыі становіцца этыкетка «быдла», якую ў 90-х г. некаторыя актывісты этнакультурнага адраджэння часьцяком чаплялі на «нацыянальна несвядомы» народ. Дзіўна, але гэтая налепка спалучалася ў іх з дэкларацыяй адраджэнскага клопату пра народ як служэння

сакралізванай інстанцыі, з маральнай адказнасьцю і з верай у высокую місію, якую той самы Народ яшчэ мусіць нейкім казачным чынам ажыццявіць, (прыкладам, «абудзіцца» і прывесьці адраджэнцаў да ўлады, ...). Такім чынам, любоў, надзея і захапленне шызафрэнічна спалучыліся са страхам, агідаю і пагардай. Пазітыўная і адмоўная самарэпрэзентацыя культуры знаходзяцца тут у складаных узаемадачыненнях, утвараючы багатую на парадоксы дыялектыку інверсаванага й неінверсаванага поглядаў.

Даволі відавочныя, гэтыя інтэрпрэтацыі, як на наш густ, саступаюць ў цікавасці меней «мэйнстрымным» момантам нацыянальнага самаўсведамлення, якія ўжо ніяк нельга разглядаць у класічных межах адраджэнскага «сындрому». Варта было б разгледзець і іншыя тыпы культурных паводзінаў, што не належаць носьбітам класічнае адраджэнскае свядомасці. Аднак, папярэдне, трэба запытацца: а ці варта наогул экстрапаляваць праблематыку нацыянальнага самаўсведамлення і звязанага з ім траўматычнага досведу па-за межы тае групы інтэлектуалаў, якую мы вельмі ўмоўна азначылі як адэптаў беларускага Адраджэння? Ці не могуць іншыя сацыяльныя групы абысціся без праблем, якія паўстаюць разам са з'яўленнем так званае «нацыянальнае ідэнтычнасці»?

Гіпатэтычна, так, *могуць*. І, у пэўных сытуацыях, вышэйузгаданы «траўматычны досвед» так і застаецца прыватнай праблемай інтэлектуалаў. Калі мы разгледзім фактычнае стаўленне паспалітых людзей да таго, што сярод адэптаў нацыянальна-культурнага адраджэння прынята лічыць нацыянальнымі каштоўнасцямі – а адной з навяйлікшых такіх каштоўнасцей, побач з сімваламі і падзеямі нацыянальнай гісторыі, ёсць нацыянальная *мова*, то ўбачым выпадкі недапушчальнай для «узорнага» нацыянальна свядомага грамадзяніна абыякавасці. Логіка паўсядзённасці, у адрозненні ад логікі нацыянальных каштоўнасцяў, спрэс кіруецца прагматызмам. І ў гэтым беларуская сітуацыя не ёсць нейкім выняткам.

Аднак, на што варта было б указаць, абыякавасць і лянота можа быць далёка *не адзінай* прычынай у падмурку тых неглектыўных культурных паводзін, з нагоды якіх лямантуе нацыянальна свядомая інтэлігенцыя. Абыякавасць і логіка прагматызму таксама маюць свае межы, і гэтыя межы – абсяг *інтэракцый*, які ў рознай ступені ўлучае ў сябе кантакты з Іншым. Як дэманструе К'ёсеў,

інтэлектуалы ёсць людзьмі, якія, *volens nolens,* падымаюцца на якасна новы ўзровень асэнсавання ўласнае культуры пры кантактах з прадстаўнікамі іншых нацый. Яны *вымушаныя* да адпаведнае рэакцыі на нарматыўныя ўзоры, якімі з'яўляюцца культурныя каштоўнасці і культурныя дасягненні іншых нацый. У гэтым беларусы нічым не адрозніваюцца ад хрэстаматычных балгараў.

Людзі паспалітыя, аднак, на працягу большай часткі гісторыі былі ў значнай ступені "застрахаваныя" ад такіх кантактаў. Беларуская савецкая сытуацыя, прыкладам, прадугледжвала іх жорсткую каналізацыю і абмежаванне строга рэгламэнтаванымі формамі. Досвед Іншага мог атрымаць толькі той, хто ўжо быў носьбітам сталае савецкае ідэнтычнасці. Такім чынам, рызыка з'яўлення патэнцыяльных нацыянальна свядомых беларусаў у выніку атрымання траўматычнага досведу значна зніжалася. Паралельна з гэтым працаваў *melting pot* «новай гістарычнай супольнасці» – «адзінага савецкага народу», і прагматычна-паўсядзённы ўзровень стаўлення да культуры проста не паспяваў стаць нацыянальнай свядомасьцю з уласным траўматычным досведам. Урбанізацыя хутка пераводзіла на «общепонятный», а разам з моўнай адметнасцю гублялася і аснова культурнай ідэнтычнасці.

Пры гэтым урбанізацыя безумоўна прадугледжвала траўматычны досвед спецыфічнага кшталту. Ягоныя карані хаваюцца ў патаемным расізме савецкага грамадства, у каторым мовы маглі функцыянаваць адначасова як маркер не толькі нацыянальнага, але й *сацыяльнага* адрознення. Шэрагу такіх моваў, бясспрэчна, належыць беларуская. Тут варта прыгадаць знакамітую «*дзярэўню*». Масавая урбанізацыя сярэдзіны мінулага стагоддзя стварыла свае "каланіяльныя" апазіцыі, свае празрыстыя муры і столі, у якіх учорашні жыхар вёскі быў асуджаны перажаваць сваю непаўнавартаснасць у параўнанні з месцічам, – аб'ектам пякучай зайздрасці і шчырага захаплення. Месціч быў ідэалам вяскоўца, аналагічна таму, як цывілізаваныя нацыі былі ідэаламі самакаланізаваных культур. Вясковец глядзеў на сваю культурную адметнасць вачыма месціча і бачыў яе як нешта чужое, бруднае, адсталае, не вартае ўвагі і пашаны.

Вынікі такой самакаланізацыі не прымусілі сябе чакаць: масава зурбанізаваныя сельскія жыхары рашуча адштурхнулі свой этнічны бэкграунд. Пачаўся перыяд каланіяльнай *мімікрыі*, со-

цыюм людзей хворых на бхабхаўскую «амбівалентнасць».[1] Учорашнія сяляне імкнуліся паўсюль размаўляць па-расейску, за выключэннем тых выпадкаў, калі адсутнічаў позірк Іншага, калі яны былі «са сваімі», то бок з прадстаўнікамі культурнага кола ўрбанізаваных сялян. Пры гэтым іх старанная «расейская» ўсё адно маркіравалася як «трасянка», што дазваляла працягваць стыгматызаваць іх і ў любы зручны момант вызначаць як Чужога як «дзярэўню».

Гіпотэза аб траўматычным досведзе Адсутнасці дазваляе тлумачыць пэўныя культурныя паводзіны, якія, у іншым выпадку, выглядаюць абсурднымі і невытлумачальнымі. Так, у дыскурсе сучасных палітычных эліт існуе нешта кшталту маўклівай забароны на прадмет мовы як гістарычна-нацыянальнай каштоўнасці. Гэта, зразумела, можна патлумачыць палітычнымі імплікацыямі. Аднак і сярод людзей, не абмежаваных палітычнымі абавязкамі, закрананне гэтае тэмы часьцяком успрымаецца як mauvais ton. Яна, нейкім чынам, успрымаецца як няёмкая, недарэчная, не вартая абмеркавання. Быццам бы адчуваецца пэўнае жаданне пазбавіцца яе, забыць, *выцiснуць*.

Выцісканне, калі карыстацца яшчэ адной вольнай аналогіяй з псіхааналізу, альбо імкненне схаваць першасны траўматычны досвед, абумоўлівае нашае перманентнае жаданне пазбегнуць нацыянальнага як крыніцы траўматычнага досведу. Ці не варта тады гэтым імкненнем тлумачыць рэаліі культурнай палітыкі сучаснае беларускае дзяржавы, якое, як правіла, ідзе поруч з упартым нежаданнем большасці беларускага насельніцтва «пераймацца» тэмаю «роднай мовы»?

1 "Амбівалентнасць" аб'ектаў каланізацыі ўзгадваецца Хомі Бхабхам ў кантэксце стратэгіі так званай "мімікры". Пад мімікрыяй Бхабха разумее каланіяльную стратэгію, вынікам працы якой з'яўляецца прадукаванне "добра пазнавальнага" Іншага, і.е. такога Іншага, які з'яўляецца падобным да нас саміх, ёсць амаль тым самым, што і мы, *амаль*, і ўсё ж! *не зусім*. На практыцы гэта азначае, што быццам бы перадоленая іншасць Іншага застаецца яго "слабым мейсцам", дзякуючы якому ён можа быць што момант дыскрымінаваны. "If I may adapt Samuel Weber's formulation of the marginalizing vision of castration, then colonial mimicry is the desire for a reformed, recognizable Other, as a subject of a difference that is almost the same, but not quite. Which is to say, that the discourse of mimicry is constructed around an ambivalence; in order to be effective, mimicry must continually produce its slippage, its excess, its difference." [2]

Безумоўна, гэтая пэрспэктыва, гэты першасны траўматычны досьвед, некалі, відаць, востра пераажыты сённяшней "вясковай элітай", не абавязкова выбудоўваецца вакол нацыянальных катэгорый, як хрэстаматыйны досвед балгарскіх інтэлектуалаў XIX стагоддзя, альбо досвед беларускай інтэлігенцыі, што час ад часу выязджае ў Еўропу, каб адчуць сябе беларусам і сутыкнуцца з уласнай Адсутнасцю. Як і ў выпадку з сумнавядомай «*дзярэўней*», нацыянальнае тут шчыльна змяшанае з іншымі вымярэннямі дыферэнцыяцыі, што прадукавалі траўматычны досвед савецкага грамадства, такімі, напрыклад, як *горад-вёска*, *цэнтр (Масква)-перыфэрыя (Менск)*, *расейцы-«нярускія», беспартыйныя-«абкамаўскія»*, т.д. Траўматычны досвед сучаснай палітычнай эліты выбудоўваўся хутчэй паводле гэтых бінарнасцяў, чым з нагоды адсутнасці ўласнай музыкі і філасофіі. Гэта, аднак, не супярэчыць дадзенаму тлумачэнню, паколькі відавочным застаецца тое, што за любымі нацыянальна-дзяржаўнымі праектамі заўжды стаіць нечый цалкам канкрэтны і унікальны траўматычны досвед. Магчыма, калі мы гэта зразумеем, нас шмат што перастане здзіўляць.

Літаратура

1. К'ёсеў, А. Самакалянізаваныя культуры. <http://knihi.com/frahmenty/6kjosew.htm>.
2. Bhabha, H.K. «Of mimicry and man: The ambivalence of colonial discourse», in Bhabha, H.K. The Location of Culture. London; New York: Routledge, 1994. <http://prelectur.stanford.edu/lecturers/bhabha/mimicry.html>.

Елена Гонгало
(БГУ, г. Минск)

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ВИРТУАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ В ФИЛОСОФИИ ПОСТМОДЕРНИЗМА

The article is devoted to the interpretation of virtual reality in postmodernist philosophy. Technological and ontological ways of tematization of this phenomenon in postmodernism is presented in their close interconnection. The ontological status of virtual reality, its origins and the reliance on modern technology were considered on the basis of Baudrillard`s concepts of «simulacrum» and «hiperreality» and P. Virilio`s concept of «substitution».

Особенностью современного общества является широкое внедрение информационных технологий во все его сферы, по сути, задающее уровень качества жизни и перспективы развития социума. Расширение сферы применения компьютерных технологий и функционального диапазона использования компьютеров делает их практически универсальными. Революционное развитие микроэлектроники определяет возникновение качественно новых форм передачи и обработки данных. В результате создания нового программного обеспечения становится возможным достижение все большего сходства между работой на компьютере и управлением реальными объектами, online-коммуникации и общение в реальных пространстве и времени. Человек сегодня имеет дело не только с естественной природной и искусственно созданной культурной средой, но и

со средой виртуальной, что предопределяет возникновение качественно новых отношений с окружающей действительностью. Таким образом, в результате развития информационных технологий, влекущего симуляцию реальных вещей и поступков, виртуальная реальность входит в обиход повседневной жизни.

Не вызывает сомнений то, что медиа-технологии стали неотъемлемой частью социокультурной ситуации XX в. Причем средства массовой информации нацелены не столько на отражение действительности, сколько на самостоятельное производство образов, которые, собственно, и определяют реальность нашей культуры. В этом контексте виртуальная реальность задана информационной средой, создаваемой имиджевыми технологиями СМИ и коммуникации, практиками **PR,** рекламы и моды. В целом современная культурная ситуация все чаще интерпретируется сквозь призму виртуализации как замещения реальных вещей и поступков их образами. Как отмечает Д. Иванов, «если экономический, политический, научный или иной успех больше зависит от образов, чем от реальных поступков и вещей, если образ более действенен, чем реальность, то можно сделать вывод, что социальные институты – рынок, корпорация, государство, политические партии, университет и т.д., перестают быть социальной реальностью и становятся реальностью виртуальной» [5, 61]. Это позволяет переопределить общество в соответствии с логикой виртуальной реальности (достигшей уровня парадигмальности) посредством таких характеристик, как нематериальность воздействия, условность параметров, эфемерность.

В качестве виртуальных сегодня обозначаются не только новые, но давно известные феномены в разных сферах жизни. Это свидетельствует о склонности к расширительному, метафорическому использованию понятия «виртуальная реальность». Как многие интенсивно изучаемые явления, виртуальная реальность рассматривается с позиций различных дисциплин и, соответственно, имеет множество ракурсов осмысления, что неизбежно ведет к необходимости ее системного рассмотрения, выявлению инвариантного смысла данного феномена и его мировоззренческого статуса.

Если обратиться к этимологии рассматриваемого понятия, то в современной западной культуре за ним закрепилось несколько

значений, восходящих к латинскому virtus. В целом трактовка виртуальности связана с четырьмя разными смыслами. С одной стороны – это моральная ценность, благо (например, в английском языке virtue – это добродетель), с другой – некая актуально существующая и действующая реальность, с третьей – некий артефакт, с четвертой, «виртуальный» – чаще всего синоним потенциального, мнимого, нереального [7, с.171].

Несмотря на то, что проблематика виртуальности в философии восходит к Античности, в качестве самостоятельной области изучения она конституируется в рамках постнеклассической философии, наиболее остро пережившей чувство утраты реальности. В связи с этим представляется необходимым обратиться к теоретическим основаниям концептуализации феномена виртуальной реальности в современной философии, а именно, в философии постмодернизма. Несмотря на разнообразие теорий в рамках данного направления, все же представляется оптимальным ориентироваться на некое инвариантное содержание, общее выражение мировоззрения конкретной эпохи, порожденной современными культурными тенденциями (модернизация, постиндустриализация). Философию постмодернизма как таковую считают мировоззрением информационного общества, а виртуальную реальность провозглашают технологическим воплощением этого направления (Б. Вули). Многие представители этого направления констатировали дефляцию реальности и непосредственно обращались к категории виртуальной реальности. Среди них Ж. Бодрийяр, Ж. Делез, Ф. Джеймисон, П. Вирильо, М. Постер, А. Крокер, С. Жижек и др.

В первом приближении можно выделить два основных ракурса рассмотрения виртуальной реальности: социально-технологический и онтологический. С одной стороны, исследование виртуальной реальности подразумевает осмысление современного уровня развития техники и технологии, в результате чего она сводится, прежде всего, к компьютерной виртуальной реальности, к компьютерным 3-D макромоделям действительности. С другой, проблема виртуальной реальности рассматривается в более широкой, онтологической перспективе, связанной с утверждением представлений о множественности миров и относительности реальной действительности, которой приписываются такие черты, как полицентризм, вариантивность, плю-

ральность. В учете и сопоставлении обоих ракурсов осмысления виртуальной реальности видится оптимальный путь ее рассмотрения, предполагающий возможность выработки синтетической стратегии ее исследования. Согласно весьма взвешенной и обоснованной точки зрения Дж. Макгрегора, «не существует вопросов о технологии, на которые может быть дан ответ, только исходя из нее самой» [9, 189].

Если традиционно философия была нацелена на осмысление бытия и небытия, то сегодня объектом ее рассмотрения становится также и виртуальное бытие. В философии постмодернизма, реализующей задачи критики принципов классического рационализма и традиционных ориентиров метафизического мышления, наряду с осмыслением реалий современного общества онтологическая и технико-технологическая интерпретации виртуальной реальности представлены в их взаимосвязи. Согласно постмодернистам, виртуализация действительности становится новым вектором трансформации общества, когда достижения в политике, экономике, искусстве, науке все больше зависят от образов, чем от реальных поступков и вещей.

Основанием для утверждения онтологического статуса виртуальной реальности в постмодернизме является становление полионтической парадигмы [8], означающей возможность существования множества миров и промежуточных реальностей. В рамках данной парадигмы закономерности существования реальности больше не сводятся к линейному детерминизму. Реальность больше не определяется в качестве чего-то существующего объективно и воздействующего на органы чувств. При отказе от возможности построения единой и системной модели мира, фундированного идеями целостности и иерархичности, реальность начинает трактоваться как плюральная, т.е. разнородная, становящаяся и принципиально незавершенная. Вероятностная, а не предзаданная жестко и однозначно, действительность становится эфемерной и нестабильной. Принципиальной установкой философии постмодернизма является постметафизическое мышление, означающее отказ от универсальных философских систем, от логоцентризма, т.е. от стремления приписать окружающему изначальный порядок и смысл.

Показательной для реконструкции виртуальной реальности в постмодернизме выступает теория симулякров. Симулякр –

образ отсутствующей действительности, пустая форма, знак, за которым не стоит какая-либо реальность. Хотя это понятие придумал и впервые употребил отнюдь не Ж. Бодрийяр, однако именно в творчестве этого мыслителя он нашел наиболее яркое воплощение. В своих работах Ж. Бодрийяр обращается к наличной культурной ситуации и предлагает завораживающее видение действительности сквозь призму наличия в ней феномена симуляции. Согласно этому мыслителю, эпоха постмодерна – это время тотальной симуляции. В постмодернистской ситуации, где реальность превращается в модель, оппозиция между действительностью и знаками стирается и все становится симулякром. Принцип неопределенности распространился на политику, экономику и сексуальность, что предполагает их индетерминацию, утрату знаками своих референтов. Под действием симуляции происходит замена реального знаками реального. Знак существует сам по себе, не отсылая больше ни к референту, ни к реальности, т.е. все процессы симуляции начинают работать в режиме собственного воспроизводства. В пространстве симуляции реальное время переходит в разряд гиперреального, а все объекты превращаются в антирепрезентативные, иррреференциальные знаки, как в художественном, так и в аксиологическом, религиозном, этическом смыслах.

Истоки подмены реальности «гиперреальностью» кроются, согласно Ж. Бодрийяру, в том, что в рамках сциентистской рациональности критерием истинности позиционируется эксперимент, являющийся сам по себе удвоением реальности. В свою очередь, критерий истинности эксперимента – его принципиальная воспроизводимость. Такое решение проблемы воспроизводимости вещей открывает дорогу безудержному размножению вещей, вплоть до замещения реальности ее виртуальными копиями. Как пишет об этом сам Ж. Бодрийяр, «само определение реальности гласит: это то, что можно эквивалентно воспроизвести. Такое определение возникло одновременно с наукой, постулирующей, что любой процесс можно точно воспроизвести в заданных условиях... В итоге этого воспроизводительного процесса оказывается, что реальность – не просто то, что можно воспроизвести, а то, что всегда уже воспроизведено. Гиперреальность» [2, 151].

В связи с исчезновением реальности становится невозможным традиционное философское представление о виртуальном как о стремящемся превратиться в актуальное, которое находится с ним в диалектических отношениях. В поисках адекватного сложившейся ситуации подхода Ж. Бодрийяр отождествляет виртуальное и гиперреальность, буквально наделяя их субстанциальным статусом в мире, лишенном трансцендентного: «Понятие виртуального...совпадает с понятием гиперреальности, то есть реальности виртуальной, реальности, которая, будучи, по-видимому, абсолютно гомогенизированной, «цифровой», «операциональной», в силу своего совершенства, своей контролируемости и своей непротиворечивости заменяет все иное» [1, с.20]. Виртуальная реальность у Ж. Бодрийяра совершенна в плане непротиворечивости, абсолютно гомогенизирована и операциональна. Виртуальное занимает центральное место и уверенно правит бал, замещая собой выдохшуюся реальность целой чередой более ярких и колоритных, но содержательно выхолощенных эффектов реального, истины, объективности.

Бодрийяровское осмысление виртуальной реальности созвучно ее интерпретации в концепции другого французского постмодерниста Поля Вирильо. Как и Ж. Бодрийяр, П. Вирильо предлагает использовать более широкую трактовку данного понятия, чем киберпространство компьютерных сетей. Виртуальная реальность, согласно П. Вирильо, связана с нарастающей визуализацией действительности, «увеличением оптической плотности подобий реального мира» [3, 19]. Он предлагает концептуализировать этот феномен в контексте механизма замещения, отмечая, что современные технологии нацелены на то, чтобы продуцировать более яркую и убедительную «реальность», что может привести к вытеснению реального мира.

П. Вирильо утверждает, что виртуальная реальность становится возможной только при скорости света, когда реальное дематериализуется. При осмыслении новых технологий П. Вирильо отводит центральную роль изучению скорости. Он назвал свою теорию скорости *дромологией*, используя греческий корень dromo, основным значением которого являются различные аспекты скорости и движения. Принцип наращивания скорости, согласно П. Вирильо, генетически восходящий к развитию военных технологий, а впоследствии распространивший на все

сферы жизни, является ключевым фактором трансформации западного общества. В основе технологии телетрансляции также находится идея предельной скорости передачи данных. От того, что образы, созданные посредством медийных средств коммуникации, передаются на предельно высокой скорости – скорости света – они являются случайными.

Таким образом, ввиду бурного развития технологий реальность постепенно замещается *эффектом реальности*. Это понятие постмодернистской философии было введено в оборот Р. Бартом при анализе приемов создания достоверности в литературе, когда правдоподобность достигается сугубо семиотическими средствами. В итоге происходит деонтологизация означаемого. Как пишет об этом Вирильо: «едва ли не единственной возможностью получать и передавать информацию о реальности, воспринимать реальность и ориентироваться в ней стали видеомагнитофоны и телевизоры, телемониторы и экраны компьютеров»[4, 85]. Специфика развития технологий цифровой образности – в «слиянии/смешении» фактического и виртуального, в результате чего эффект реальности возобладал над принципом реальности. П. Вирильо выделяет несколько видов логики изображения в исторической перспективе.

1. Эра формальной логики образа господствовала до XVIII в. (живопись, гравюра, архитектура).
2. Эра диалектической логики образа – XIX в. (кинематограф, фотография).
3. Эра парадоксальной логики образа – конец XX в. (видеограмма, голограмма, цифровая образность).

Парадоксальность изображения связана с тем, что образ, транслируемый в реальном времени, начинает превосходить объект изображения. Удаленное테присутствие вещи заменяет собой ее реальное присутствие в конкретном пространстве и времени. Новые технологии *замещают* актуальную реальность виртуальной, в результате чего она удваивается, становится симметричной. Виртуальная реальность оценивается П. Вирильо как катастрофа объективной реальности: «День, в который виртуальная реальность окажется более убедительной, чем сама реальность, будет днем величайшей катастрофы» [6].

В технико-технологическом плане, согласно постмодернистам, воплощением виртуальной реальности является все мно-

гообразие современных технических приспособлений виртуальной реальности, функционирующих вместе или вместо человека (прежде всего, связанных со средствами массовой информации и компьютерными технологиями). Такие подходы близки к технологическому детерминизму. Считается, что бурное развитие технологий несет в себе угрозу антропологического кризиса. Подобный фаталистический или апокалипсический взгляд на современные технологии, свойственный большинству представителей постмодернизма, можно интерпретировать в разных ракурсах. Наряду с вполне правомерной его критикой, нельзя не отметить и ее эвристический потенциал. Значимость такого рода концепций заключается хотя бы в том, что в них продемонстрирован начальный этап формирования теории виртуальной реальности, они открыты для интерпретации и усовершенствования, что обеспечивает основания для дальнейшей концептуализации представлений о виртуальной реальности.

Литература

1. Бодрийяр, Ж. Пароли. От фрагмента к фрагменту. Пер. с франц. Н. Суслова. Екатеринбург, 2006.
2. Бодрийяр, Ж.. Символический обмен и смерть. Пер. с фр. и вступ. ст. С.Н. Зенкина. М.: Добросвет, 2000.
3. Вирильо, П. Информационная бомба; Стратегия обмана. Пер. с фр. И. Окуневой; Под ред. О. Никифорова; М.; 2002.
4. Вирильо, П. Машина зрения. Пер. с фр. А. Шестаков. СПб.; 2004.
5. Иванов, Д.В. Виртуализация общества. СПб.; 2000.
6. Кибервойна, бог и телевидение. Интервью с Полем Вирильо; пер с англ. С. Маркузе // Комментарии. 1995. № 6. С. 208–218
7. Новейший философский словарь: 3-е изд., исправл. Минск: Книжный Дом. 2003.
8. Носов, Н.А. Манифест виртуалистики. М.: Путь, 2001. (Тр. лаб. Виртуалистики. Вып. 15.).
9. Macgregor, J. Wise Exploring Technology and Social Space / J. Macgregor. New York, 1997.

Игорь Гафаров
(ЕГУ, г. Вильнюс)

«НОВАЯ ЭСТЕТИКА» КАК «ЭСТЕТИКА ИДЕНТИЧНОСТИ»

The article is an attempt to analyze the contemporary aesthetics of participatory communities. It centers mostly on developing the notion of the "aesthetics of identity", showing how exactly it have become possible for aesthetic preferences to be the cornerstone of identity in the modern society. The first reason could be identified as 'panaestetisation', which was characterized by Wolfgang Welsch. The second one is the moral emotivism as seen by Alasdair McIntyre. Together they help to bring out aesthetics as an integrating factor, so that it's role could be equal of that of religion, politics or morality. The finishing part of the article goes on to flesh out how exactly does this "aesthetics of identity" function in the aesthetics-centered communities and how it helps to adapt to the contemporary changes.

В данной статье речь пойдет о возможности нового понимания эстетики при взгляде на нее через призму социальной философии. Мы сконцентрируемся на таких социальных явлениях, которые в социологии традиционно обозначаются как «субкультуры». По нашему мнению, однако, очень многие из них являются в первую очередь *сообществами эстетического осмысления и восприятия*. Для обозначения этих движений в дальнейшем станем пользоваться термином «партиципаторные сообщества», поскольку понятие *субкультур* «нагружено» багажом рассмотрения их как «протестных» маргинальных социальных групп.

Понятие *субкультур* вошло в употребление еще в 20-е гг. XX в. и употреблялось для обозначения самостоятельных, часто преступных групп. В 50–60-х гг. этот термин криминалистики и прикладной социологии получил новое осмысление, в частности, в теоретических работах Бирмингемской школы. В их неомарксистском дискурсе понятие субкультур заменило классическое понятие пролетариата как революционного класса. В дальнейшем оно потеряло свою неомарксистскую окраску и окончательно утратило четкое определение в практической социологии, что повлекло за собой необходимость поиска нового концепта. В качестве альтернатив выдвигались также понятия *публики*, *сцены* и *неотрайбов*. Однако два первых понятия определяют лишь часть эстетически ориентированных сообществ (в случае сообществ музыкальных – только слушателей или исполнителей соответственно); третье относится скорее не к глобальным сообществам вкуса, а к крайне локальным и замкнутым группировкам и «тусовкам».

В противовес данному употреблению мы предлагаем к использованию понятие *партиципаторных сообществ*, введенное в известной работе Ричарда Барбрука «Класс нового» (The Class of the New) [1], которое «схватывает» как интегрированный характер таких сообществ, так и их вовлеченность в общую социальную картину (в отличие от замкнутости субкультур или неотрайбов).

Попытаемся выяснить, какие социальные процессы современности привели к возможности появления таких специфических сообществ, как партиципаторные, а также рассмотреть в деталях ту новую парадигму эстетического осмысления, которую они представляют.

Первый фактор изменений: эстетизация жизненного мира

В первую очередь стоит отметить множественные изменения в понимании самой эстетики как явления. Ключевым для ее осмысления является процесс, охарактеризованный Вольфгангом Вельшем как «эстетизация жизненного мира» [6]. Кроме поверхностной эстетизации – роста роли дизайна в быту и проникновения искусства в повседневность – Вельш говорит об эстети-

зации глубинной, которая затрагивает сам процесс восприятия реальности современным человеком. Реальность как таковая тоже не предстает чем-то «твердым», неизбежным и неизменным, но воспринимается в основном через экран телевизора. Тем самым она все больше воспринимается как *эстетическая* – не в смысле ее «красивости», но как реальность *виртуальная* и *смоделированная*. В этих условиях Вельш говорит о «стайлинге» как о значимой индивидуальной практике, шагу к возникновению «homo aestheticus». Формы жизни и этические нормы уже давно приобрели для модерного сознания эстетические качества. Даже если моральность подразумевает какие-то строгие правила, ее конструирование принимает эстетические черты. Так восстанавливается имплицитная домодерная связь эстетического с этическим, политическим и социальным, оно становится частью нового мифоподобного синкретичного мировосприятия.

Второй фактор изменений: моральный эмотивизм

С другой стороны, можем отметить изменение в значимости политических, моральных и социальных ценностей. Это связано с метаизменениями социума, смещением рамок системы, основ социальных отношений и "базисных институтов". В совокупности с синхронными процессами "подвижек" в "базовых допущениях" все это приводит к признанию множественности и амбивалентности социальных структур и жизненных миров. Данная множественность ставит под сомнение те моменты, которые долгое время понимались как "естественное" основание общества. Многообразие жизненных миров и социальных практик представляет собой серьезное препятствие для создания личностью единого социально-телеологического стандарта. Чтобы стандарты превосходства различных практик сложились в концептуальное единство общего видения жизни, требуется иерархизация практик на индивидуальном уровне. Одной из самых значимых областей иерархиизации и интеграции человеческого социума является область морального. Однако общество позднего модерна подозрительно относится к разговорам о моральных схемах и смыслах.

Описывая реальное состояние морального дискурса в наши дни, можно опереться на идеи Аласдайра Макинтайра [4, 11–12].

Он характеризует способ мышления современного человека как *моральный эмотивизм*. Люди в модерном мире либерального капитализма рассуждают так, будто отсылают к тем или иным моральным основаниям, и поступают, создавая видимость того, что за их поступками стоят моральные ценности. Однако это не так, утверждает Макинтайр. Вместо этого обоснованием служат достаточно свободно и произвольно сочлененные фрагменты и остатки старых структур. В силу этого, по Макинтайру, сегодняшняя моральная и политическая философия фрагментирована, некогерентна, внутренне конфликтна. Отсутствие стандартов, к которым можно было бы апеллировать в надежде доказать свою правоту или рассудить спор, отказ от совместно разделяемых представлений о том, что такое благо или каково предназначение человека, ведет к полной невозможности говорить на «языке морали» и приводит к тому, что любая моральная аргументация обречена на провал. Таким образом, *спор о ценностях* может быть сведен в современных условиях к *спору о мнениях* и выбор таковых воспринимается как свободное самоопределение, создание своей идентичности.

Эстетизация и эмотивизм как признаки общества спектакля

Еще в 70-е г. XX века, когда две вышеописанные тенденции только начинали быть хоть сколь-либо заметны, французский неомарксист Ги Дебор охарактеризовал их как «спектакль», как новую подавляющую политику западного капитализма. «Спектакуляризация» общества означает, что все превращается в «картинку», которая не означает ничего. Благосостояние, здоровье, счастье представляются неподлинными символами, которые затем распространяются так, как будто бы за ними что-то стоит. Способом их распространения является продажа – но не просто как сбыт функционального товара, но как продвижение «здоровья», «экономичности» и т.д. В какой-то степени эта идея перекликается с постулатом Г. Маркузе о неподлинных потребностях современного человека. Но Дебор идет дальше. Основным аргументом в критике спектакля для него является не неподлинность навязываемых потребностей (вступающих в противоречие с правом каждого человека на то, чтобы прожить

свою единственную жизнь достойно и по своему выбору), а *пассивная, зрительская* позиция потребителя, ведущая к тому, что сам он испытывает мучительнейшее чувство «существования на обочине чужой жизни» [2].

Нельзя, однако, предполагать, что отношения подавления в обществе спектакля вовсе не вызывали отпора. Сам Дебор предлагал такой способ борьбы со спектакулярностью, который использовал бы одновременно самое сильное и самое уязвимое место общества спектакля. Важным аспектом, напрямую связанным с сутью спектакля, является *эстетический аспект*. В этом – и сила, и слабость спектакля. С одной стороны, определяющим для него является нововременное понимание искусства как объекта созерцания. Именно по модели модерного зрителя-потребителя оформляется жизненная позиция участника спектакля. С другой стороны, «завязанность» спектакля на эстетике определяет эстетическую борьбу как едва ли не единственный способ избегания спектакулярности[1]. В качестве эстетической деятельности принципиально иного толка Дебором предлагается создание *эстетических ситуаций*, которые, во-первых, были бы некоммерческими продуктами, а, во-вторых, вовлекали бы аудиторию в действо не только на правах зрителей. Создание эстетической ситуации предполагает для всех ее участников начало «своей игры», учреждение «своего собственного мира» и «производство самого себя» – так, чтобы это объединяло их, давая всем ощущение совместного переживания событий (т.е. того, чего в принципе лишен современный человек).

Эстетика идентичности в партиципаторном метал-сообществе

Идеи Ги Дебора были одним из источников вдохновения студенческих бунтов 70-х гг. XX в., когда начали закладываться

[1] Дебор убедительно показывает, почему в обществе спектакля практически невозможны политические выступления и борьба за насущные экономические права. Политический спектакль, недействительность идеологий, связанность в единое целое общим товарным фетишизмом нанимателей и работников ведут к «блаженному принятию сущности», что делает возможными лишь «показные бунты», но не подлинную борьбу за овладение «собственной природой».

основы тех сообществ, которые выше мы охарактеризовали как *партиципаторные*.

В качестве конкретного примера охарактеризуем современное состояние партиципаторного сообщества, концентрирующегося вокруг музыкального жанра «метал». В определенной степени этот выбор связан с личными пристрастиями автора, однако решающим фактором послужило то, что, в отличие от других партиципаторных сообществ, сообщество металистов фокусируется *на музыке как таковой*, а не на стиле жизни в его широком понимании или на политических идеях.

Попробуем выяснить, чем именно специфична эстетика сообщества, связанного эстетической идентичностью. Как тавтологично бы это не звучало, но едва ли не основной задачей такой эстетики является создание и поддержание идентичности. Некоторые исследования ищут даже физиологическую подоплеку подобной идентичности и интеграции. Так, на Второй международной конференции по металу как музыкальному направлению «Heavy Fundametalisms 2009: Music, Metal and Politics» швейцарский исследователь Колин МакКиннон обратился к клиническим исследованиям влияния громкой музыки на функционирование центральной нервной системы для того, чтобы найти подтверждения тому, что громкая музыка с большим количеством басовых нот способствует формированию у аудитории «чувства сообщества» [3, 7–8].

Само понятие «эстетики идентичности» было выработано в рамках бинарного противопоставления «эстетики истины» и «эстетики очарования», предложенного Бенно Хюбнером [7, 8–37]. Парадигма «эстетики истины» является более укорененной в истории европейской мысли и восходит к связи средневековой эстетики с христианской теологией и метафизикой. Позиция же «эстетики очарования» отрицает власть «больших нарративов» над эстетическим, выдвигая на первый план чувственное удовольствие как единственное и должное оправдание эстетики.

В отличие от представления об искусстве как открывающем метафизическую истину в парадигме «эстетики истины», или восприятия эстетических явлений как доставляющих исключительно физическое удовлетворение, парадигма «эстетики идентичности» концентрируется, скорее, на идее культивации специфического эстетического вкуса.

Интегрирующая роль вкуса в современном обществе основывается на том, что в отличие от религиозной, политической и моральной позиции, эстетическое позиционирование в настоящее время не может быть полностью индифферентным. Мы можем воздерживаться от суждений о существовании Бога или сомневаться в принципиальной возможности идеального общественного устройства (как и в том, что высказывания о нем вообще обладают нормативностью), но эстетическое объединяет современные глобальные сообщества в силу того, что в условиях всеобщей эстетизации в значительной мере только эстетическое является *константой*, чем-то несомненным, тем полем, в котором любое высказывание *будет иметь смысл*.

Однако «эстетика идентичности», функционирующая в рамках музыкальных партиципаторных сообществ, не только служит интегрирующей силой, но и открывает специфическое пространство личной свободы. Оказание «жизненной помощи» в рамках таких сообществ не носит характера навязывания цельной картины мира, но, скорее, является «презентацией материала» для заполнения лакун в личном проекте эстетически близкими элементами. Так, например, в метал-сообществе те, кто не заинтересован в религиозном самообразовании, могут выбрать произвольные сатанистские идеи. Точно таким же образом тем, кого не интересует мода, сообщество предлагает определенные каноны одежды. Сфокусированность партиципаторности музыкальных сообществ на эстетике в совокупности с их децентрализованным глобальным характером позволяет их членам конструировать свою идентичность, свободно «жонглируя» этническими, политическими и гендерными различиями. Их «эстетическая» интеграция имеет своим следствием формирование особого рода свободы, дающей возможность членам сообщества как произвольно выстраивать «проекты себя», так и – в случае необходимости – прибегать к помощи комплекса идей, стержнем которого являются эстетические представления.

Таким образом, одновременные процессы панэстетизации и усиления этического эмотивизма и распада ценностных систем позволяют эстетике выходить на первый план в качестве интегративного фактора. Кроме спектакуляризации, против которой предостерегал Ги Дебор и которая, как никогда, очевидна сейчас, такое состояние открывает и новые горизонты свободы. С на-

шей точки зрения, эти горизонты в первую очередь заключены в характере идентичности членов партиципаторных сообществ, интернализировавших идеалы ситуативной эстетики Дебора, адаптировав их к ситуации современного меняющегося мира.

Литература

1. Barbrook, R. The Class of the New. URL: www.theclassofthenew.net
2. Debord, G. The Society of the Spectacle / Guy Debord // http://www.nothingness.org/SI/debord.html
3. McKinnon, C. Louder than Hell: Power Volume and Brain / Colin McKinnon // Heavy Fundametalisms 2009: Music, Metal and Politics: Critical Issues. Salzburg: Inter-Disciplinary.Net, 2009.
4. MacIntyre, A. After Virtue. Second Edition / Alasdair MacIntyre. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1984.
5. Taylor, Ch. Sources of the Self. The Making of the Modern Identity / Charles Taylor. Cambridge: University Press, 1989.
6. Welsch, W. Estetzka poza estetyką: o nową postać estetyki / WolfgangWelsh. Kraków: Polskie towarzystwo estetyki, 2005.
7. Хюбнер, Б. Искусство истины и / или эстетика очарования / Бенно Хюбнер // Эстетика в XXI веке: вызов традиции? (Сборник статей) СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2008.

V.
ПРИВАТНОЕ VS ПУБЛИЧНОЕ В КОНТЕКСТЕ ГЕНДЕРНОЙ ТЕОРИИ

Елена Артеменко
(ЕГУ, г. Вильнюс)

ОГРАНИЧЕНИЕ МОБИЛЬНОСТИ ЖЕНЩИН ПОСРЕДСТВОМ КОНСТРУИРОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ ТОРГОВЛИ ЛЮДЬМИ

The article is based on the idea of the social problems constructing. The example of discourse analysis of the article "Visa to Hell" shows how the constructing the problem of human traffic in Belarus can influence the limitation of woman mobility. The mobility according to Bauman sociology is one of the main resources in contemporary society and significant hierarchy ground. The newspaper article implies discourse strategy to prompt consulting with the organizations deal with traffic resistance, but in the same time there are discourse functions for forming the negative image for people intend to look for a job abroad, special view on West European reality (ineffective justice, legalized prostitution, unemployment), etc. All of them bound women mobility locating them to the wittingly lower position in the social hierarchy.

Противопоставление публичного и приватного является не только отражением различных сторон повседневности, но и фактором социальной иерархии. Т. Парсонс убедительно показал, как в модерном обществе принадлежность к публичной сфере, а значит, свобода и подвижность, оказываются преимуществами мужской субъективности. В то же время принадлежность к приватной сфере, укорененность в ней и неспособность к свободе идентификации и перемещения – удел женщины. Наличие или отсутствие мобильности является основанием для социальной иерархии. С точки зрения З. Баумана, ограниченные

в перемещении люди вынуждены принимать те условия жизни, которые возможны только на данной территории, они не свободны в выборе, зависимы. Тогда как те, кто имеет способность к перемещению – собственному, своего капитала или производства – имеют перед собой множество возможностей, способны адаптироваться к изменяющимся условиям и занимают высокие ступени в социальной иерархии. «Кто-то может теперь покинуть местность – причем, любую – когда заблагорассудится. Остальные беспомощно наблюдают, как местность – их единственное место жительства – уходит из-под ног» [1, 33]

М. Шеллер и Дж. Урри описывают трансформацию приватной и публичной сфер под действием мобилизации субъектов. У женщин появляется возможность, если они обладают ресурсом мобильности, выйти за пределы иерархии, определяющей ограничения их свободы на основании принадлежности исключительно к приватной сфере [6, 108]. Р. Брайдотти предлагает проект номадической женской идентичности, основанной на свободе перемещения и самоидентификации, которая выводит субъективность за пределы такой иерархии [2, 136].

С другой стороны, ограничение мобильности является инструментом отношений господства и подчинения. Один из основных методов дисциплины как ключевой технологии власти, в понимании М. Фуко, – закрепление за субъектом определенного места в пространстве. Соответственно решать проблемы гендерного неравенства можно, лишь добиваясь обеспечения равной способности к мобильности, и ограничение мобильности женщин, с другой стороны, является основанием для этого неравенства.

В этом контексте хотелось бы рассмотреть представление в публичном дискурсе проблемы торговли людьми и ее возможные последствия по ограничению мобильности женщин. Для достижения этой цели предлагается дискурсный анализ газетной публикации на данную тему. Предпосылкой для анализа послужило предположение о конструктивистской природе социальных проблем, где понятие «социальная проблема» определяется как деятельность индивидов или групп, выражающих недовольство и требующих каких-либо изменений. Конструктивистский подход не предполагает анализа соотношения «утверждений-требований» и объективных условий, поэтому

нашей целью не является выразить какое-либо отношение к объективным условиям, связанным с торговлей людьми [3, 160–161].

Дискурсный анализ позволяет применять различные подходы к анализу текста, и наиболее интересным в данном случае является метод, обоснованный Дж. Поттером и М. Уэзерел. Интерпретируя их подход, Р. Джилл говорит о «темах» дискурсного анализа, фокусирование на которых может оказаться очень полезным в нашем исследовании. Во-первых, она отмечает (и это характерно для дискурсивной психологии, в первую очередь), что в дискурсном анализе для исследователей не представляет интереса реальность, которая выходит за пределы текстов, они анализируют текст, не держа в уме соотношение производимого дискурса и «реальных» обстоятельств, не стремятся соотнести дискурс и действительность вне его. Работа Р. Джил об оправдании вегетарианства, довольно яркая и интересная, является характерным примером этого, так как автор признается, что сама является вегетарианкой. Во-вторых, темой анализа является «конструктивная природа языка», что предполагает изучение лингвистических средств, которые определенным образом выбираются для раскрытия темы текста или разговора, в рамках создания дискурсивной реальности. В-третьих, также полезной является тема, связанная с функциями дискурса, которые реализуются посредством текста. Лингвистические средства используются для достижения определенных целей, и с помощью анализа текста можно выделить основные стратегии, которым следует автор. И, в-четвертых, Джил говорит об анализе «объяснительного контекста», понимая контекст во всем многообразии обстоятельств производства дискурса, причем ориентируясь на взаимосвязь дискурса и контекста [5, 142–143]. Это можно сравнить с термином Н. Фэркло «порядок дискурса», который понимается в значении определенного жанра. В этом смысле можно говорить о дискурсе в терминах какой-либо сферы социальной жизни (политический), жанра текста (теленовости, или, например, дебаты в рамках политического дискурса), а также на языке набора дискурсивных практик, существующих в повседневной жизни вокруг какой-либо проблемы (националистический дискурс, сексистский и т.п.) В тексте могут использоваться и переплетаться разные объяснительные контексты, и их анализ также

представляет определенный интерес в смысле конструирования социальных проблем.

Следуя описанному методу, проанализируем статью Людмилы Кусливой «Виза в ад» [4]. В этой работе также развивается тема торговли людьми и деятельности БАМХЖ и организации «Ла Страда» по борьбе с ней.

Работа выполнена в информационно-аналитическом жанре, включает рассказ об истории девушки, пострадавшей от преступной деятельности по торговле людьми. В статье анализируется проблема распространения торговли людьми, приводятся сведения о борьбе с ней на международном уровне, а далее освещается деятельность БАМХЖ и «Ла Страда» и даются рекомендации для выезжающих на работу за границу. Эти темы выделены в отдельные блоки, каждый из которых имеет подзаголовок. Если говорить о порядках дискурса, то используется дискурс газетной публикации, а также повествовательный дискурс, реализуемый с помощью использования разговорного стиля (упрощенный язык повествования, что очень заметно, например, по порядку слов в предложениях – «В ПТУ Алена об одном мечтала», «вообще никакой работы не было» и т.п.), криминальный и общественно-правовой дискурсы.

Конструирование проблемы происходит с помощью представления основных признаков. Проблема реальна для обычных людей, актуальна и устрашающа. Кроме описания проблемы, реализуется и стратегия побуждения к обращению за консультацией. Но стоит подробнее остановится на стратегии представления жертв преступлений, так как в этом тексте они вырисовываются наиболее рельефно. Интересно рассмотреть описание преступников, представленных в новом свете, а также зарубежной реальности и миграции, что кажется одной из самых важных целей автора.

Как и в большинстве публикаций подобного рода, при описании жертв выделяются три задачи. Первая – вызвать жалость к «жертве» («пытались отрезать у Алены палец», «приковывали наручниками», «заперли в шкафу», «бывали случаи, когда преступники убивали своих жертв, продавали их внутренние органы»). С этой же целью рассказывается история о том, как Алена хотела покончить с собой, хотя, если исходить из сюжета, это кажется очень странным: девушка пыталась покончить с со-

бой фактически после избавления, в тюрьме. Подчеркивается скорбь автора по поводу всего происходящего, например, изобилующими многоточиями, будто писать об этом довольно тяжело («шрам так и остался...», «уже не было сил...», «просыпается в страхе, что торговцы-сутенеры ее найдут...»). Вторая – изобразить жертв и тех, кто решается искать работу за границей, как глупых и легкомысленных. Девушка представляется необразованной (училась в ПТУ, с английским «отношения как-то не сложились»), довольно глупой (например, случай, когда поляк забрал у нее паспорт и дал польский, при этом «о том, что паспорт фальшивый, не сказал», заставляет задуматься о дееспособности Алены в принципе). О возможных жертвах говорится в высокомерном тоне («дамы», «голубая мечта – муж иностранец», «желающие, как правило, находятся», «клюют»). Пренебрежение выражается и в использовании грубых жаргонных выражений («въехала, чем же ей придется заниматься», «возили из борделя в бордель», «заставляли обслуживать», «сутенерша»). И третья – приближение образа возможной жертвы к образу читателя, что достигается довольно простым языком изложения, персонификацией и описанием распространенных и всем понятных проблем в жизни девушки. Эта стратегия. с одной стороны, позволяет сделать проблему торговли людьми более конкурентоспособной среди других проблем, однако, на фоне эмоционального описания, представляет женщин как ограниченных и неспособных к самостоятельным решениям, что может сильно сказываться на самооценке и самовосприятии.

Весьма ярко в тексте представлены преступники. При этом на передний план выходят белорусские эмигранты, связанные с торговлей людьми. Когда Алена приехала в Германию, встретили, эксплуатировали и насиловали ее «немец и двое белорусов-эмигрантов». Они же и возили ее «из борделя в бордель», продавали, издевались и т.д. Преступников называют мучителями, речь заводится о жестокости и отрезании пальца, и в скобках автор отмечает (хотя можно было бы эту информацию опустить, так как она не существенна) «среди них была белорусская сутенёрша». Про белорусов эмигрантов есть упоминания в течение всего рассказа о торговли людьми (остальных сутенеров и их посредников, в том числе, белорусов-эмигрантов, признали невиновными», «белорусские сутенеры-эмигранты, продававшие и преследовавшие Алену»).

Если говорить о западноевропейских странах, то впечатление о них формируется самое негативное. Это видно, например, при описании плачевного состояния дел с противостоянием торговле людьми – меры неэффективны либо отсутствуют вообще. Например, говорится о редкости судебных разбирательств по таким преступлениям, употребляется эвфемизм «подобные перипетии», утверждается об отсутствии статистики (хотя впоследствии журналист ссылается на статистические данные). Согласно автору, проблема рассматривается просто в контексте нелегальной миграции, тем более, что проституция «в большинстве западных стран не преследуется законом».

Неэффективна и судебная система («а вот Алена оказалась виновной», «но лишь один получил» наказание «по приговору немецкого суда» (хотя, то, что суд немецкий, можно было не отмечать), «торговцы, сутенеры нередко вообще законом не преследуются»). Заводится речь о коррумпированности властных структур зарубежных стран (удерживают бизнес всеми способами «от шантажа своих жертв до подкупа властных и законодательных структур»). В рамках публикации совмещаются противоречивые дискурсы: с одной стороны, автор не отказывается от упоминания приютов для женщин, попавших в такую ситуацию, говорит о «данных международных организаций», хотя в предыдущем абзаце говорила об отсутствии статистики в западных странах и отсутствии мер по пресечению торговли людьми. На этом фоне подчеркивается активность белорусов в противодействии проблеме. У нас «появляется правовая база», предусматривается «весьма суровое» наказание, а криминальный бизнес «удалось взять под контроль».

В статье также выражается отношение к политическим процессам, происходящим в Европе. Во-первых, распад советского лагеря и «образование в Европе новых независимых государств» связывается с всплеском торговли людьми, что заставляет рассматривать выражение «новые независимые государства» как ироничное, а сам распад как негативное явление. В рамках этой темы подчеркивается компетентность журналиста (например, приводится дата падения Берлинской стены), также убедительность повышается благодаря ссылке на специалистов (по оценкам экспертов). Затрагивается тема Косово. Беларусь всегда негативно относилась к сепаратизму в регионе, тогда как западные

страны поддерживали распад Югославии. Описание «настоящего беспредела» в рамках торговли людьми в Косово дает понять, к чему такое отношение Запада может привести. Происходящее в Косово преподносится очень красочно («приковывали наручниками к кровати», «убивали своих жертв, продавали их внутренние органы»), и после этого убедительного описания сразу следует упоминание, что и «во вполне благополучных странах – Германии, Австрии, Голландии, Турции – немало женщин становятся жертвами сексуальной эксплуатации». Несмотря на сухое выражение «сексуальная эксплуатация», после предыдущего рассказа о «благополучных странах» остается очень неприятное впечатление. Интересно, что в ряд со странами Западной Европы, входящими в ЕС и находящимися на высоком уровне развития, ставится Турция, которая выбивается из этого ряда по всем возможным параметрам (цивилизационно, исторически, географически и т.п.). Турция принадлежит восточной культуре. О правах женщин на Востоке существует однозначное мнение, связанное с многоженством, положением женщины в семье, использованием женщин для удовольствия и т.п. Также Турция ассоциируется с развлечениями, отдыхом на море, легким поведением, поэтому если логически трудно понять, почему эта страна упоминается вместе со странами Западной Европы, то, с точки зрения функций дискурса, на восприятие западных стран это упоминание влияет достаточно сильно. Кроме неблагополучной правовой ситуации создается образ и социально-экономического неблагополучия. Например, автор намекает, что в европейских странах нет работы («поляк-посредник сказал, что работы здесь нет ни официанткой, ни даже уборщицей»). Таким образом, тема зарубежных стран в данной статье представлена очень широко. Причем образ рисуется не очень привлекательный. Критикуются демократизация и образование новых независимых государств в 1980-х – 90-х гг., уровень законности, отсутствие внимания к проблемам торговли людьми и общий уровень нравственности.

Если говорить о миграции, ситуация представляется так, что любая работа за границей, скорее всего, окажется рабством. Эта идея возникает постоянно, вплоть до момента, когда разговор заводится о деятельности «Ла Страда». Название статьи «Виза в ад» говорит само за себя, при этом под «адом» подразумевается

жизнь жертв торговли людьми, хотя если рассматривать название автономно, присутствие вместе слов «виза» и «ад» заставляет ассоциировать эти понятия, тем самым связываются описания рабства и миграции вообще, как мы увидим далее.

Речь идет о том, что найти нормальную работу за границей также сложно, как выиграть в лотерею, далее описывается, как вполне обычная ситуация поиска работы за границей (по объявлению даже «нейтрального содержания») очень редко может привести к нормальному трудоустройству («некоторым женщинам удается с помощью фирм-посредников или знакомых получить работу горничной или няни. Но чаще всего…»). Работа за рубежом, если это и возможно, на примерах горничной и няни представляется как не самая привлекательная перспектива. На усиление страха перед трудоустройством за границей все так же действует противопоставление обычного поиска работы и «сферы околосексуальной занятости», «принудительной проституции» и т.п. Часто выражается пренебрежение к планам трудоустройства за рубежом. Например, тех, кто мечтает о работе за границей, называют иронично «дамами», далее даже в нейтральных рекомендациях выезжающим за границу проскакивает ироничное определение места работы («в краях далеких»).

Явно противоречивыми кажутся две задачи, решаемые данной публикацией. С одной стороны, действительно трудовая миграция критикуется журналистом, а с другой – заключительная часть публикации под заголовками «Ла Страда» укажет дорогу» и «Тем, кто решил ехать работать за границу» направлена на то, чтобы люди обращались за консультацией перед выездом, при этом миграция описывается нейтрально. Цель деятельности организации формулируется следующим образом: «повысить правосознание женщин, дать им достоверную информацию о возможности трудоустройства за рубежом», речь идет о том, что нужно обратиться за консультацией «для тех, кто хотел выехать за границу с целью трудоустройства, работы, замужества», а не предотвратить миграцию вообще. Хотя, когда общественно-правовой дискурс, используемый при описании деятельности «Ла Страда» сменяется дискурсом журналистским и речь идет от первого лица («очень советую нашим читательницам»), миграция снова представляется в негативном свете – тут употребляется ироничное выражение «в краях далеких», заводится речь о

«ловушке», в которую попала Алена, и «далеко не она одна...», то есть, надо понимать, попадет большинство желающих работать за границей.

Таким образом, функции дискурсов в анализируемой публикации сводятся к следующему. Человек, уезжающий из Беларуси, может быть представлен или как глупая, необразованная жертва торговли людьми, или как развращенный, жестокий эмигрант-сутенер. Сами страны, в первую очередь, Западной Европы негативно представляются с правовой, социально-экономической, культурной (моральной) точки зрения. Это очень сильно сказывается на отношении к миграции вообще, которое формируется в этом тексте. В целом, кроме того, что основной целью деятельности организаций БАМХЖ и «Ла Страда» является повышение правового сознания и информированности в случае миграции, в публикации отстаивается идея о том, что трудовая миграция – очень негативное явление. Ограничение мобильности, конструируемое посредством подобных материалов, направлено, в первую очередь, на женщин – преимущественно они являются героинями таких историй в СМИ. С другой стороны, ограничение мобильности женщин заставляет их оставаться в подчиненном положении, именно поэтому подобные материалы требуют критической деконструкции.

Литература

1. Бауман, З. Глобализация. Последствия для человека и общества / З. Бауман. М.: Издательство «Весь Мир», 2004.
2. Брайдотти Р. Путём номадизма / Р. Брайдотти // Введение в гендерные исследования. Ч. II.: Хрестоматия / Под ред. С.В. Жеребкина. Харьков: ХЦГИ, 2001; СПб.: Алетейя, 2001.
3. Блумер, Г. Социальные проблемы как коллективное поведение // Контексты современности II: Хрестоматия. 2-е изд., перераб. и доп. / Сост. и ред. С.А. Ерофеев. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2001 г.
4. Кусливая, Л. Виза в ад / Л. Кусливая // СБ-Беларусь сегодня. 2002. 16 февр. С. 11.
5. Gill, R. Discourse analysis: practical implementation / R. Gill // Handbook of Qualitative Research Methods for Psychology and the Social Sciences / Richardson J.T.E. (Ed.). London: The British Psychological Society, 1996.
6. Sheller, M. and Urry, J. Mobile Transformations of ‘Public’and ‘Private’ Life/ M. Sheller and J. Urry // Theory, Culture & Society. 2003. Vol. 20(3).

Татьяна Щурко
(ЕГУ, г. Вильнюс)

ПРОБЛЕМА ПРИВАТНОГО И ПУБЛИЧНОГО ДЛЯ ЖЕНЩИН С НАРУШЕНИЕМ ПИЩЕВОГО ПОВЕДЕНИЯ

In last several decades an amplification of activity of discussions about phenomenon of human body is observed and, especially about female body. After physicians and social researchers in debates about question, what occurs with female body and what it should and can be, non-professional audience joined. Internet-space became an important tool for deployment of discussions, where thematic forums let to state the point of view on given question to big number of participants, mainly young women. Acting like original communities of anonymous adherents and "support groups", Female Internet-communities, united by attention to anorexia and bulimia, became capable to open new sides of broader problem of social constructing of female body and female diseases, and also the ways of reaction on them

Введение

Одной из характерных тенденций в культуре современного общества, в том числе в постсоветских странах, стали дебаты о модели идеальной женской телесности. В них оказались вовлечены представители разных профессиональных и социальных групп – врачи, прежде всего психиатры, журналисты, профессиональные социологи, в том числе сторонники феминистской и гендерной социальной теории, а также те люди, для которых эти дебаты стали средством выразить личную жизненную позицию.

Одним из аспектов дебатов стала широко обсуждаемая в последние годы проблема так называемых «нарушений пищевого поведения»[1], которые относятся к медицинским феноменам и репрезентируются в рамках медицинского дискурса.

Исследование феномена «нарушений пищевого поведения» на современно уровне требует обращения к личному опыту и переживаниям отдельных женщин, являющихся частью дискурсивного пространства. Свободной сферой для самовыражения женщин становится Интернет, посредством создания специальных тематических Интернет-сообществ, выступающих своеобразной «группой поддержки», в рамках которых «нарушения пищевого поведения» репрезентируются как образ жизни, который должен быть социально одобрен и легитимирован.

В рамках данной статьи будут представлены некоторые данные исследования Интернет-сообществ, обсуждающих «нарушения пищевого поведения», в том числе e-mail-интервью[2] с их участницами. Нами было проанализировано два Интернет-пространства – «Живой журнал» (Live Journal) и «Живой Интернет» (Live Internet), включающие огромное количество различных сообществ и дневников. На основе классификации сообществ по интересам мы отобрали 16 сообществ, в наибольшей мере отвечающих нашей исследовательской цели. Для проведения интервью необходимо было подобрать информанток, имеющих опыт заболевания «нарушениями пищевого поведения». С этой целью в дневнике сообщества, посвященного «нарушениям пищевого поведения» и где большинство участниц отмечали, что страдали или страдают данными нарушениями, было помещено объявление, на которое откликнулось несколько человек. В итоге было проведено шесть e-mail-интервью.

Проблема стигматизации и социального отторжения женщин с «нарушениями пищевого поведения»

Итак, в первую очередь появление тематики «нарушений пищевого поведения» в сети Интернет связано с желанием жен-

1 Нарушения пищевого поведения – медицинский термин для обозначения расстройств, связанных с приемом пищи и попытками похудения. К их числу медики традиционно относят нервную анорексию и булимию.

2 E-mail-интервью – интервью по электронной почте.

щин репрезентировать эти нарушения не как болезнь, а как определенный образ жизни, тем самым обозначая две основные взаимосвязанные проблемы: патологизация определенного образа жизни и, как следствие, социальное отторжение и стигматизация женщин с «нарушениями пищевого поведения».

Американский социолог И. Гоффман [1] пишет о том, что общество устанавливает способы категоризации людей и определяет набор качеств, которые считаются нормальными и естественными для каждой из категорий. Социальная среда устанавливает, какие категории людей она охватывает. Таким образом, устанавливается своеобразная точка отсчета – норма, и относительно нее все остальное репрезентируется как патология. Появление феномена, интерпретируемого в качестве отклоняющегося от нормы, репрезентируется как патология, требующая вмешательства со стороны медицинского механизма. В то же время подобное означивание способно привести к стигматизации людей, которые, как считается, обладают данной патологией.

В своих высказываниях участницы сообществ акцентируют внимание на проблеме социального отторжения и стигматизации людей, имеющих какую-либо особенность. Окружающие, навешивая ярлык «анорексия», на этой основе выстраивают свои отношения с данным человеком, пытаясь либо привести его в соответствие с понятием «нормы», либо отвергают его, если это соответствие невозможно. Так, участница сообщества, посвященного анорексии, пишет:

> «*Ощущаю себя в полной изоляции от общества. Хочется, чтобы кто-нибудь посочувствовал моим трудностям и порадовался моим успехам…*» [silbird, Анорексия.ру. 01.05.2007].

В данном высказывании наблюдается четкая позиция «окружающих», пытающихся устранить видимые симптомы «патологии». Также анализ данных e-mail-интервью позволил установить, что подобное отношение и негативизм со стороны окружающих побуждал участниц сообществ строить свои отношения, основываясь на полуправде. Так, практически все информантки отмечали, что скрывают наличие заболевания, не распространяются о проблемах, с которыми сталкиваются.

Информантка moonness: «*Папа знает только о том, что я «сижу на диете», а как именно – это уже не для его ушей информация, боюсь... Мама знает больше, хотя тоже далеко не всё...*»

Результатом негативного опыта взаимодействия с окружающими людьми становится формирование пессимистической позиции относительно возможности каких-либо изменений, недоверие, самоограничение социальных контактов.

Социальная изоляция и стигматизация вынуждает искать способы их преодоления. И первоочередным является обращение к людям, настроенным дружелюбно. И, конечно же, это будут люди с такой же стигмой. На собственном опыте зная, что значит нести на себе подобную стигму, некоторые из них могут помочь советом, научить каким-то особым приемам, выслушать жалобы. В результате человек обретает моральную поддержку, ему становится легче, он чувствует, что принят другими людьми, как и всякий «нормальный» человек. Появление специальных Интернет-сообществ, узко связанных с какой-либо проблемой, позволяет в какой-то мере решить проблему стигматизации путем создания неформальной группы поддержки. Так, в презентации одного сообщества, посвященного «нарушениям пищевого поведения, указывается, что «Цель сообщества осознать и помочь» [Анорексия и булимия]. Анализ проведенных e-mail-интервью с девушками, страдавшими от «нарушений пищевого проведения», также позволил определить, что Интернет-пространство для информанток становится способом не чувствовать себя в одиночестве, иметь социальные контакты.

Информантка moonness: *«Очень хорошо, что существуют тематические сообщества, где можно обсуждать все, что связано с ED. А то обычно людям проблема нарушений пищевого поведения кажется несколько надуманной, что ли... А здесь девушки делятся переживаниями, личным опытом, поддерживают друг друга. Говорят о том, о чем стесняются говорить с не-ED-шниками»*

Информантка четко разграничивает людей с такой проблемой, как у нее, и людей без этой проблемы, тем самым опять же обозначая, что способностью понять и помочь обладают лишь люди, уже испытавшие или имеющие такие же проблемы. Для

нее данное сообщество – это попытка выйти из сферы социального давления, непонимания и осуждения.

Таким образом, сообщества могут быть рассмотрены как определенные объединения, субкультуры, которые появляются на основании неких общих интересов, проблем и в процессе своего существования формируют правила и ценности той или иной группы, выполняя при этом функции группы поддержки. Иными словами, обращаясь к исследованию Интернет-сообществ, посвященных «нарушениям пищевого поведения», мы можем «услышать голос» еще одной группы общего дискурсивного пространства, который часто игнорируется, тем самым реализуя практику игнорирования субъекта и концентрируясь лишь на феномене, которым он обладает.

Медикализация «нарушений пищевого поведения»

Проблема социальной изоляции и стигматизации не является единственной, с чем сталкивается человек, имеющий некие особенности, особенно психического круга. Индивид, интерпретируемый в качестве носителя определенной «патологии», помещается в особое пространство. Таким местом в случае психических расстройств выступает психиатрическая больница, являющаяся и сегодня «классическим» примером дисциплинарного института с полным контролем и подчинением тел индивидов.

М. Фуко [2] отмечает, что клиника выступает в роли «цивилизованной формы власти», где тело человека становится точкой приложения интересов государства. В первую очередь следует обозначить четкую организацию больничного пространства – наличие определенных институционально-территориальных границ, внутренней дифференциации, постоянного иерархического надзора. Кроме того, интересным является существование системы регистрации «больных» посредством ведения медицинской документации. Таким образом, человек с его телом и «болезнью» превращается в объект, открытый описанию и эмпирическому исследованию/наблюдению. Более того, «объективизация» человеческого тела, его болезни требует также сведения всех его внутренних переживаний до конкретных категорий и концепций. Так, в процессе диагностики и терапии все

богатство ощущений, впечатлений и переживаний человека редуцируется до абстрактного понятия «симптом».

Отношение к индивиду как носителю некой болезни легитимирует вторжение в частное пространство – контроль за свободным временем в больнице, бытовыми процедурами и т.д. Это выражается в создании четкого регламента и режима дня, выступающего способом рационализации времени пребывания индивида. Вторжение в частное пространство четко проявляется и в особенностях контроля за физическим состоянием человека (биологическим показателями, питанием, испражнениями и т.д.) Так, например, в случае «нарушений пищевого поведения» в некоторых психиатрических больницах практикуется закрытие туалета на полчаса или час после приема пищи с целью профилактика вызывания рвоты. В то же время при отказе от приема пищи активно используется насильственное кормление, развита жетонная система поощрений за выполнение медицинских предписаний. Все эти процедуры медикализируют тело, делают его доступным анализу во всех его проявлениях. В дальнейшем отношение к своему телу индивид может выстраивать в соответствии с медицинскими практиками, перенося их уже за рамки самого физического пространства больницы.

Кроме того, характерным для всей медицинской сферы, независимо от того, находится ли человек в больнице или же просто обращается за разовой консультацией, является практически полное отсутствие доступа «больного» к информации о лечении, диагнозе и т.п. Ограничивая доступ больного к информации, врач тем самым сохраняет за собой власть и право принимать решения. Не сообщая пациенту всей информации, врач избавляется от необходимости обсуждать с ним детали лечения, и, кроме того, профессиональный жаргон позволяет ему быть менее эмоциональным, его ошибки не сразу становятся заметными. Соответственно своеволие пациента может быть обозначено, как попытка изменить характер этих отношений, помешать врачу работать с «болезнью», причем больной здесь не субъект, а просто носитель болезни.

Медико-психиатрический дискурс «нарушений пищевого поведения» не остается только в пределах медицинского учреждения; вследствие медикализации обыденного сознания людей имеет местор выход медицинских категорий и способов диф-

ференциации людей из приватного, личного пространства человека в сферу публичного. Так, на основании проведенного e-mail-интервью с девушками, имевшими диагноз «нарушение пищевого проведения», было установлено, что осознание своего образа жизни как патологичного появилось у информанток именно после ознакомления с источником информации медицинского характера по проблеме «нарушений пищевого поведения» и соотнесения этих описаний с собой.

> Информантка Anorex_me: «*Я поняла, что больна, когда прочитала статью в интернете про анорексию, и нашла все те признаки заболевания, что там описывались, у себя*».

Обращение к медицинской литературе как к компетентному источнику приводит к смешению личного опыта и официального медицинского взгляда на проблему. Это можно также проследить в высказываниях участниц интервью, которые наравне с личными переживаниями изобилуют медицинскими терминами и формулировками.

> Информантка М.П.: «*Анорексия – психическое заболевание, основным мотивом которого становится навязчивая идея похудеть, стать максимально худой. Сопряжено с неадекватной оценкой своего тела и экстремальными методами похудения (длительные голодовки, изнурительные упражнения, возможно вызывание рвоты)*».

Подобные описания анорексии скорее можно встретить в учебниках по психиатрии или медицинской психологии, нежели услышать в повседневной жизни из уст людей, совершенно не связанных с данной сферой. Этим еще раз подтверждается, что медицинские формулировки и определения выступают авторитетными мнениями для людей, пытающихся вслед за медициной также подвергнуть свое состояние четкой категоризации и обозначению. Таким образом, существующие классификации «болезней», «патологий» позволяют найти свое место особенностям жизнедеятельности каждого человека, структурировать свои переживания и ограничить их опорными понятиями – симптомами. В своих высказываниях участницы сообществ активно воспроизводят нормы и ценности той культуры, в которой жи-

вут, тем самым определяя и свое состояние с этих позиций. В результате ограничивается дискурсивное поле «нарушений пищевого поведения», исключаются любые альтернативные трактовки в пользу лишь социально приемлемых.

Однако обращение к медицинской терминологии не является единственным, что позволяет отметить присутствие медицинского дискурса в высказываниях женщин. Обозначая себя в качестве носителей медицинских означиваний, участницы сообществ соответственно выстраивают отношения со своим телом. Так, при анализе Интернет-сообществ, посвященных «нарушениям пищевого поведения», было установлено, что в своей обыденной жизни участницы сообществ практически ежедневно подвергают себя процедурам тщательного измерения.

> «*Измерилась. Мой "отчет" за последнее время. Рост 169. Вес был – 47 (утренний, ибо днем с тем количеством воды, что я пью, я могу весить больше на полтора кило). Вес стал – 52... Параметры были: 90 (обхват грудной клетки 68), 61, 82. Параметры стали: 94 (+4) ... 63 (+2), 86 (+4)*» [aliastra, Анорексия.ру. 12.06.2007].

Следует отметить, что подобные отчеты, имеющие характер скорее медицинских отчетов, производятся участницами данных тематических сообществ практически ежедневно. Сам процесс измерения приобретает статус самоценности и навязчивости.

> «*Я пыталась не взвешиваться неделю:) Но получилось только два дня ... не смейтесь, для меня и это нереально много*» [silbird, Анорексия.ру. 30.06.2007]

Следование подобным процедурам приводит к построению особого «образа тела» – не целостного, а фрагментарного, основывающегося на отдельных физических показателях. Так, информантки при описании идеального образа тела указывали следующее:

> Информантка М.П.: «*Идеальной фигурой является каждая, если живот плоский, нет выступающих жирных боков, щек. Размер икр в окружности см на 5 меньше, чем объем ляжки, ну или примерно так. Видны ключицы, тазобедренные кости, немного ребра*».

Подобная модель отношения к своему телу, будучи медицинской по характеру, в то же время не может ограничиваться лишь медицинскими формулировками. Если мы обратим внимание на момент важности самоконтроля, попытку опираться на некие объективные данные в репрезентациях участниц сообществ, то сможем проинтерпретировать данный процесс и как нечто отличное от медицинских моделей. Выступая по отношению к своему телу субъектом манипуляций, участницы сообщества в то же время пытаются уйти от навязанных социальных практик, путем перекладывания всей ответственности на себя, осуществления контроля самостоятельно. Конечно же, они все равно находятся в пределах принятых категорий «красоты», «нормы» и воспроизводят иерархию отношения к телу. Но причиной изменения своего «нормального» образа жизни может быть осознание противоречивости культурных требований и моделей, невозможности следовать им. Однако, впоследствии, осознание участницами сообществ своего образа жизни как «нарушения пищевого поведения» заставляет их следовать модели, сконструированной в медицинской среде и основанной на жестких положения о норме и патологии. Это и может выступить причиной обилия медицинских терминов, обращения к медицинским источникам как компетентным.

Таким образом, в своих высказываниях девушки вслед за медикалистской риторикой признают свое состояния как патологичное, тем самым выстраивая особым образом отношения со своим телом. Существование феномена «нарушений пищевого поведения» становится для участниц сообществ переплетением личного опыта переживания «особенности» своего состояния и позиции «компетентных» источников (преимущественно медицинского характера). В то же время факт появления специального тематического Интернет-сообщества свидетельствует о неудовлетворенности участницами существующими трактовками их состояния, попытках найти поддержку и помощь за пределами медицинской среды, формируя достаточно закрытый круг единомышленников.

Выводы

Существование таких специальных медицинских концептуализаций, как «нарушение пищевого поведения», становится

средством патологизации определенного образа жизни и навязывания определенной модели жизнедеятельности в качестве «патологии», что определяет особенности социальной активности, отношения к своему телу и т.д. Феминизация «нарушений пищевого поведения» способствует закреплению общепринятых представлений по отношению к женскому телу и ограничению его функций путем патологизации ненормативных проявлений, конструирования нормативного «женского» тела в терминах первоочередной важности внешней привлекательности и красоты, а также введения системы санкций. Результатом процесса патологизации женских телесных проявлений становятся социальная изоляция, отторжение и стигматизация, которые поддерживают принятые социальные ценности и нормы путем социального исключения ненормативных проявлений. На современном этапе одним из путей решения данной проблемы становится появление различных тематических Интернет-сообществ, призванных исполнять роль «групп поддержки». Для женщин с «нарушением пищевого поведения», находящихся под давлением социальных институтов и воспроизводящих навязанные им представления, Интернет-сообщества оказываются попыткой найти свой «голос», репрезентировать свой опыт и переживания – все то, что активно исключается из официального, часто только лишь медицинского дискурса «нарушений пищевого поведения».

Литература

1. Гофман, И. Стигма: Заметки об управлении испорченной идентичностью // Русский социологический форум. 2000. № 1-4. http://www.sociology.ru/forum/ogl3-4-2000.html
2. Фуко, М. Рождение клиники. М.: Смысл, 1998.
3. Анорексия.ру http://www.liveinternet.ru/community/anorexia_ru
4. Анорексия и булимия http://www.liveinternet.ru/community/anorexia_and_bulimia
5. «Живой журнал» http://www.livejournal.com/community/
6. «Живой Интернет» http://www.liveinternet.ru/

VI.
МУЗЕЙ
В КОНТЕКСТЕ КУЛЬТУР

Таццяна Міранoвіч
(БДУ, г. Мінск)

АСАБЛІВАСЦІ МАТЭРЫЯЛЬНАЙ КУЛЬТУРЫ г. МІНСКА 20-х гг. ХХ ст.

In the article features of material culture of Minsk in the first decade of the Soviet period are shined. The objects of research are the habitation, living conditions, an interior, furniture and actions connected with these displays of material culture.

«Матэрыяльныя астаткі, носячы на сабе стыльнасць аздобы, найлепей паказваюць, што вось быў такі народ, чым гістарычныя запіскі, каторыя заўсёды болей ці меней кіруюцца палітыкай» [7, 255–258]. Рэчы – дакументальны помнік грамадства, інфармацыя аб іх эпосе, характары культуры, паўсядзённасці жыцця людзей.

Першае дзесяцігоддзе Савецкага перыяду – час, калі адбываюцца значныя змены ў грамадстве: ламаюцца былыя стэрэатыпы, скасоўваюцца старыя каштоўнасці, зараджаецца новая, своеасаблівая культура. Гэтыя працэсы знайшлі выразнае адлюстраванне ў жыцці сталіцы Беларусі. З’явы, якія адбываліся ў матэрыяльнай культуры Мінска ў гэты час, у той ці іншай ступені характэрны для ўсіх гарадоў Беларусі. Дадзеная праца накіравана на тое, каб ахарактарызаваць адзін з аспектаў матэрыяльнай культуры – жыллёвыя ўмовы.

Пачатак 1920-х быў для Мінска складаным перыядам. Спасылаючыся на артыкулы газет, можна казаць аб тым, што Мінск на пачатак 1920-х гг. быў адным з самых дарагіх гарадоў усяго СССР. Нестабільнасць цэн, іх хуткі рост былі, часам, большымі,

чым па ўсёй РСФСР. Па коштах на кастрычнік-лістапад 1922 г. на тавары першай неабходнасці і на харчаванне Мінск ўваходзіць ў чацвёрку самых дарагіх гарадоў разам з Гомелем, Петраградам, Масквой, Растовам-на-Дану [10, 6]. Па заробках Беларусь значна адставала ад іншых рэспублік СССР [3, 168–174].

Жыллёвы фонд і ўся гарадская гаспадарка на пачатак 1920-х гг. былі ў стане запусцення**.** Пад час войнаў, акупацыі значная частка будынкаў была спалена, разбурана, другая частка доўгі час не рамантавалась і прыйшла ў стан нягоднасці. Жыллёвы фонд Мінска толькі ў 1926 г. набліжаецца да паказчыка 1911 г. – пасля таго, як шырока былі распачаты мерапрыемствы па будаўніцтву новага жылля. Да таго ж і ў дарэвалюцыйныя часы для Мінска востра стаяла жыллёвае пытанне.

Акрамя адчувальнага памяншэння кватэрнага фонду ў 1920-х не менш значнай праблемай з’яўляўся стан ацалелых будынкаў. Паводле дадзеных жыллёвай камісіі горада, пасля вызвалення ад інтэрвентаў амаль у ва ўсіх ацалелых дамах працякалі дахі і прагнілі падлогі. У шэрагу дамоў абваліліся часткі сцен і столі, аселі вуглы, лесвіцы не мелі поручняў, вокны – шкла. Большасць печаў не прыгодна для выкарыстання.

Жыллёвы крызіс паглыбляўся тым, што ў Мінску, як у сталіцы, ўзрастала колькасць грамадскіх устаноў. Як бачна з даведкі, накіраванай акруговым выканкамам у ЦВК БССР, тут на 1 лістапада 1924 г. было занята будынкаў: культурна-асветніцкімі ўстановамі – 79, клубамі і тэатрамі – 42, лекавымі ўстановамі – 21, прадпрыемствамі – 89, а наогул, разам з вайсковымі ўстановамі, было занята 33% усёй камунальнай жыллёвай плошчы [6, 7]. А па дадзеным дэмаграфічнага перапісу 1926 г. нежылыя памяшканні, занятыя рознымі ўстановамі, складалі 44,8% ад агульнай колькасці будынкаў [1, 273].

Неабходна было пачынаць шырокамаштабнае будаўніцтва новага жыллёвага фонду. Матэрыяльныя цяжкасці дазволілі толькі з сярэдзіны 1920-х гг. прыступіць да гэтага.

Аб пашырэнні будаўніцтва жылля сведчыць факт адкрыцця ўвесну 1925 г. спецыяльнага банка Камунальнай гаспадаркі і Кватэрнага будаўніцтва. Праца па рамонту і будаўніцтву вялася на сродкі, якія адлічваліся ў фонд паляпшэння быту рабочых і служачых ад дзяржаўнай прамысловасці і транспарту. Гэтыя сродкі былі невялікія. Для адшукання сродкаў на будаўніцтва

спаганяўся падатак з «непрацоўнага элемента», з лішкаў займанай ім плошчы.

На працягу 1921–1926 гг. жыллёвы фонд павялічваўся практычна толькі за кошт будаўніцтва дамоў індывідуальнай забудовы. Дзяржава дапамагала грашовымі крэдытам і будаўнічымі матэрыяламі. Індывідуальная забудова пераважае як від жыллёвага будаўніцтва на працягу 1920-х: яна складае больш 80% ад усёй пабудаванай жыллёвай плошчы. Для гэтых мэтаў рабочым і служачым выдзяляліся зямельныя наддзелы 0,15–0,6 га. Далёка не выключэннем з'яўлялася самавольная забудова пустуючых зямельных пляцовак. На ўскраінах Мінска ўзнікалі цэлыя новыя вуліцы з рубленых дамоў. Гэтыя дамы былі разлічаны на адну сям'ю. Арэндная плата за пляцоўкі не спаганялася да заканчэння трохгадова тэрміну пасля ўзвядзення жылля. Індывідуальныя забудоўшчыкі вызваляліся ад уплаты кватэрнага падатку з той плошчы, якую яны займалі са сваімі сем'ямі ў новых дамах.

Па характару забудовы пераважала малапавярховае жыллё – адна-двух павярховыя дамы на 1–8 кватэр, толькі ў асобных выпадках будаваліся секцыённыя будынкі на 12–36 кватэр.

Для забеспячэння працоўных жыллём з сярэдзіны 20-х гг. пачынаюць узводзіцца так званыя «рабочыя пасёлкі». У 1925 г. будаўнічыя кааператывы прыступілі да ўзвядзення некалькіх рабочых пасёлкаў у раёне Ляхаўкі (сёння раён вул. Свярдлова, Кастрычніцкай, Ульянаўскай), вакзала, Плошчы Парыжскай Камуны (раён Траецкага прадмесця, тэатра Оперы і балета, вул. Камуністычнай) і іншых месцах. Першапачаткова гэта было дробнае, двух-чатырох кватэрнае, аднапавярховае будаўніцтва. Пасёлкі мелі паўвясковы выгляд з малой шчыльнасцю засялення (120–140 чалавек) на гектар будаўнічай плошчы. Такая з'ява ўскладняла работы па правядзенню добраўпарадкавання і санітарнага стана горада [8, 104–112].

Значную частку жыллёвага фонду складалі дамы барачнага тыпу. Лёгкія, эканамічна зручныя драўляныя будынкі, што былі прызначаны для часовага жылля. Многія з іх захаваліся да 1940-х гг. Узводзіліся яны на ўскраінах па некалькі будынкаў побач і складалі пасёлкі барачнага тыпу.

Недахоп будаўнічых матэрыялаў, асабліва цэглы, стрымліваў разгортванне жыллёвага будаўніцтва ў патрэбных аб'ёмах. Дрэва заставалася асноўным матэрыялам, які даваў магчымасць з

мінімальнымі затратамі часу і сродкаў будаваць даволі вялікую колькасць жылля. Пачынаючы з 1927 г. у планах жыллёвага будаўніцтва паралельна з драўляным з'яўляецца і цаглянае.

Першыя з цагляных будынкаў узводзяцца на сродкі кааператываў служачых дзяржаўных ўстаноў. Гэта былі невялікія дамы на 4–8 кватэр, узводзіліся яны пераважна ў цэнтральных раёнах. Да іх можна аднесці: жылыя дамы кааператыўнага таварыства «Госбанковец» па вул. Валадарскага (інж. Г. Кавокін, 1927 г.), дом па вул. К. Маркса ля сада імя Профінтэрна (сёння парк імя Горкага), пабудаваны на сродкі настаўнікаў (арх. С. Гайдукевіч, 1928 г.) [2, 24].

У гады першай пяцігодкі (1928–1932 гг.) Наркамат камунальнай гаспадаркі пачынае ўзвядзенне шматкватэрных жылых дамоў. Гэтаму садзейнічае павялічэнне выпуску цэглы на прадпрыемствах Мінска. Але недахоп будаўнічых матэр'ялаў заставаўся значным, асабліва не хапала дахавага жалеза, сантэхнічнага абсталявання, водаправодных і каналізацыйных труб. Да 1940-х гг. пераважала ручная праца. З прычыны недахопу метала і цэглы для перакрыццяў выкарыстоўвалі драўляныя балкі [6, 14].

На працягу 1920-х забудова пераважна была неарганізаванай і хаатычнай. Але ўзводзіліся і рацыянальна і эканамічна спраектаваныя дамы: 73-кватэрны дом Наркамлеса па вул. К. Маркса (арх. А. Дзянісаў, 1928–1932 гг.), два 112-кватэрных дома для рабочых і служачых Чыгункі па вул. Маскоўскай, Кірава [2, 31]. На прыканцы 1920-х была зроблена спроба ўзводзіць дамы са спецыяльнымі грамадскімі памяшканнямі, яны атрымоўвалі назву дамоў-камун. Але такія будынкі не улічвалі рэальных патрэб жыхароў, таму падобнае жыллё не набывае шырокай распаўсюджанасці на Беларусі.

У 1920-х гг. у Мінску складваецца тры формы ўласнасці на жыллё: а) дзяржаўная (муніцыпалізаваная, камунальная); б) прыватная; в) кааператыўная. Фонд так званага муніцыпалізаванага ці камунальнага жылля складалі будынкі, што з'яўляліся непасрэднай уласнасцю дзяржавы, гарадскіх уладаў. Для Мінска 1920-х гг. характарны працэс па перадзелу жылля – мерапрыемства па нацыяналізацыі прыватнай уласнасці. Пад кіраўніцтвам Аддзелу Камгасу працоўных пры Мінскім Савеце рабочых і салдацкіх дэпутатаў у горадзе праводзілася нацыяналізацыя дамоў, маёмасці, што належыла царкве, манастырам, прадстаўнікам

былых пануючых класаў, уладальнікам прыватных гасцініц і г.д. У пастанове Жыладдзела Мінскага Савета ад 9 лютага 1919 г., у прыватнасці ўказвалася: «Усю беднату, сапраўдны пралетарыят горада Мінска, які жыве ў сырых падвалах, у розных хацінах і на далёкіх ускраінах, перамясціць ў лепшыя для здароўя кватэры» [8, 104–112].

У выніку перадзела жылля з'явіўся фонд так званых камунальных кватэр, але ён толькі часткова вырашаў жыллёвае пытанне Мінску. У адну кватэру звычайна перасялялася некалькі сем'яў. Для гэтага праводзілася некаторая перапланіроўка памяшканняў, якая ў асноўным зводзілася да ўсталявання перагародак, якія б падзялялі вялікі пакой на некалькі меншых, ды абсталявання праходаў, якія б ліквідавалі прахадныя пакоі.

Жыллёвым Аддзелам дазвалялася канфіскоўваць ва ўласнікаў прыватных дамоў да 30% жыллёвай плошчы, каб размеркаваць яе па ордэрах сярод насельніцтва. Цікава, што домаўладальнікі спрабавалі процівадзейнічаць «уплатненню», часам вельмі грубымі метадамі. Таксама вялася справа па высяленню «непрацоўнага элементу» з камунальных дамоў. Так, з 1 ліпеня па 15 жніўня 1924 г. было выселена 135 сямей «непрацоўных элементаў», вызваліўшы тым самым 20 пакояў [11, 7]. Лёс былых уласнікаў нікога не цікавіў. Здараліся і памылкі, калі ў «эксплуатататары» залічвалі не тых. Часта муніцыпалізаваныя дамы перадаваліся ў самакіраўніцтва жыхарам, так з'яўляўся новы тып жылля, так званыя «бытавыя» ці «жыллёвыя камуны». У такіх выпадках ў дамах выдзялялі памяшканне дзеля грамадскіх мэт – чырвоныя куткі, бібліятэкі-чытальні, кухні-сталоўкі, пральні і інш. Напрыклад у «Дом металістаў» на вул. Савецкай 20 (арх. С. Гайдукевіч, 1913–1914 гг., зруйнаваны пасля вайны), сёння раён гасцініцы «Мінск», перасяляліся сем'і працуючых на заводзе «Энэргія», а таксама металаапрацоўчых майстэрань. Кожную кватэру займала 4–7 сямей, часам вялася агульная гаспадарка – прыгатаванне ежы, уборка памяшканняў, нагляд за дзецьмі.

Некаторыя з такіх дамоў атрымоўвалі назву «Дом Саветаў», напрыклад, будынак на рагу вул. Савецкай-Свярдлова – I Дом Саветаў, на рагу Леніна – К. Маркса (былы дом памешчыка Прашкальскага) – II Дом Саветаў.

Далёка не выключнымі былі выпадкі, калі ў адным будынку знаходзіліся і службовыя і жыллыя памяшканні. У доме на вул. Ва-

ладарскага, 10 размяшчалася кіраўніцтва Лібава-Роменскай чыгункай. Разам са службовымі памяшканнямі на верхніх паверхах размяшчаліся кватэры супрацоўнікаў установы. Пасля пераезда кіраўніцтва ў іншае месца тут быў арганізаваны інтэрнат для прафесуры БДУ [2, 10]. Нярэдка супрацоўнікі ўстаноў «мелі пакой» ці жылі пры месцы працы. Найбольш характэрна гэта было для прадстаўнікоў інтэлігенцыі, чыіх заробкаў ці «пэнсій», як казалі тады, не хапала на тое, каб здымаць жыллё. Так, напрыклад, у пачатку 1920-х Янка Купала разам з жонкай жылі пры дзіцячым садку, дзе Уладзіслава Францаўна працавала загадчыцай, там жа меў пакой і З. Бядуля [9, 172].

На працягу 1920-х ў Мінску, як і ў ва ўсёй краіне, мела месца прыватная ўласнасць. У першую чаргу гэта было звязана з новай эканамічнай палітыкай. Замацоўвалася права прыватнай уласнасці грамадзян на домаўладанні, дазвалялася права спадчыны (да 10 тыс. руб.) і інш. У 1925 г. праводзіцца дэмуніцыпалізацыя пабудоў, меў месца нават продаж жылых памяшканняў. Продаж жылля ў прыватную ўласнасць меў за мэту паслабіць эканамічныя абавязкі гарадскіх уладаў, а таксама спыніць казённыя адносіны, заахвоціць жыхароў клапаціцца і трымаць у належным стане будынкі.

Дзякуючы гэтаму на працягу 1920-х існавала кола менчукоў, якія жылі за кошт здачы ў арэнду кватэр, ці «мэбліраваных» пакояў. Праватнымі ўласнікамі жылых памяшканняў, хутчэй за ўсё, былі былыя домаўладальнікі, якіх прымусілі ўплатніцца, ці простыя менчукі, часцей з акраін Мінска, якія мелі прыватныя хаты, займаліся сельскай гаспадаркай і здавалі куты ці пакоі дзеля дадатковага, а то і асноўнага заробку.

Кааператыўнае ўладанне магло ўзнікаць у выніку перадачы будынка жыхарам дома, пэўным установам ці арганізацыям. На 1 кастрычніка 1926 г. у БССР дзейнічала каля 150 жыллёва-кааператыўных таварыстваў (ЖАКТ) і рабочых жыллёва-будаўнічых кааператываў (РЖБКТ), якія ахаплівалі каля 10 тыс. сяброў [2, 24]. Жыллёвыя кааператывы абавязаны былі забяспечваць неабходнымі будаўнічымі матэрыяламі, прымаць на сябе работы па ўзвядзенню жылля, весці сістэматычны нагляд за яго станам. Сябрам жыллёвых таварыстваў мог стаць любы працоўны жыхар дома з 18 гадоў. Грамадзяне, што не мелі

палітычных правоў, маглі толькі здымаць кватэру ў арэндаваным таварыствам доме [5, 6].

Але ў Мінску ў 1920-х гг. камунальныя кватэры не сталі асобнай спецыфічнай формай жылля. Па-першае, таму што на пачатак 1920-х значная частка будынкаў была зруйнавана, а на працягу наступных гадоў пераважна ўзводзіліся індывідуальныя дамы-хаты сялянскага тыпу і невялікія малакватэрныя дамы. Па-другое, мелася тэндэнцыя для размежавання кватэр у муніцыпалізаваных дамах, якія перадаваліся працоўным. Перад засяленнем рабілася невялікая перапланіроўка, каб размежаваць вялікі пакой, ці кватэру, тым самым зрабіць ізаляваную жылую плошчу, асобны ўваход.

Недахоп жылля ў 1920-х у Мінску вымушаў часова прыстасоўваць пад кватэры нежылыя памяшканні, ў якіх абсталёўваліся кухні, прыбудоўваліся сцены, столь, падлога, павялічваліся вокны, устаўляліся падвойныя рамы. Шэраг дамоў ў Мінску знаходзіліся ў такім крытычным стане, што гэта было небяспечна для жыцця і здароўя насельніцтва. Столі, дахі маглі нагадваць рэшата, абрушыцца ў некаторых месцах; дошкі падлогі стухлявелі, так што хадзіць па іх было небяспечна; у паўпадвальных памяшканнях, занятых жыхарамі, трымалася вільгаць; з-за няспраўнасці прыбіральні, водаправода іх змесціва трапляла ў жылыя пакоі. Назіраліся выпадкі, калі жылыя дамы паступова пачыналі разбурацца.

У камунальных дамах, якія не з'яўляліся асабістай уласнасцю, мелі месца халатныя адносіны да жылога памяшканя, абсталявання, мэблі. Як сведчаць газетныя артыкулы, кватаранты разбіралі перагародкі, разбівалі мэблю, калі мелі патрэбу ў дошках, арганізоўвалі сметнікі дзе прыйдзецца, нават ў кватэрах, а не ў належных выграбных ямах. У сярэдзіне 1920-х для правядзення неабходных рамонтных работ жыхароў часова высялялі з іх кватэр згодна з «Пастановай аб правілах высялення ў больш здавальняючыя ўмовы». Некаторыя прадпрымальныя менчукі, каб паскорыць рамонт, ці высяленне ў лепшыя ўмовы, свядома пагаршалі стан свайго жылля – прабівалі дах, даставалі шкло, разбіралі печы.

З гэтай негатыўнай з'явай спрабавалі змагацца, прыцягваючы жыхароў да адказнасці, звяртаючыся да іх свядомасці. З 1922 г. гэтыя з'явы разглядаюцца як крымінальныя. У 1925 г. склада-

юцца правілы карыстання кватэрамі, захавання іх у належным стане. На прадпрыемствах спрабавалі праводзіць лекцыі на тэму захавання жылля ў здавальняючым санітарным стане. Уводзіцца пасада загадчыка дамамі. Але, спасылаючыся на газеты, можна зрабіць выснову, што далёка не ўсе загадчыкі дамамі сумленна выконвалі абавязкі.

Нягледзячы на тое, што асноўная частка пабудаванага жылля размяркоўвалася сярод рабочых (у 1929 г. яны атрымалі 72% ад ўсёй плошчы), іх жыллёвыя ўмовы амаль не паляпшаліся. Сярэдняя норма жыллёвай плошчы на аднаго чалавека пачынаючы з 1923 г. штогод зніжалася, нягледзячы на павелічэнне асігнавання на рамонт і будаўніцтва. Гэта адбывалася ў выніку роста колькасці насельніцтва горада, за якім не паспявала будаўніцтва.

На усім працягу 1920-х у Менску назіраецца значны недахоп ў электразабеспячэнні, нездавальняючая якасць водазабеспячэння, фактычна адсутнасць каналізацыі.

1920-я гг. не ўнеслі істотных змен ў інтэр'ер, бо ў гэты перыяд мэбля і прадметы хатняга ўжытку прамысловым спосабам па новых ўзорах яшчэ не выпускаліся. Кватэра ў 1920-я не мае адзінага стылю аздаблення, практыкуецца «убудаванне» прадметаў інтэр'еру дарэвалюцыйнага побыту ў абсталяванні камунальнай кватэры, спалучэнне мэблі розных стылей. У адным памяшканні маглі знаходзіцца ўзоры «буржуазнай», мастацкі вартай мэблі і так званай «пралетарскай», самаробнай са сціплымі формамі. Адной з характарыстык новага побыту становіцца аскетызм, другой – стракатасць, дысгармонія элементаў інтэр'еру.

Адным з мерапрыемстваў, звязаных з матэрыяльнай культурай, якое было характэрна для Мінска 1920-х гг., з'яўляюцца так званыя «мэблевыя справы». Мэбля і хатняе начынне, напрыклад, посуд, бялізна, ставіліся на ўлік спецыялізаваным Мэблеваўліковым Аддзелам Камунальнай гаспадаркі. Перш за ўсё мерапрыемствы па ўліку мэблі тычыліся безгаспадарчых ўладанняў, памяшканняў, якія падлягалі муніцыпалізацыі, маёмасць былых буйных уласнікаў, так званых «буржуазных домов» [12,Ф.354.В.1. Спр. 45, с. 143]. Неабходнымі рэчамі ў архіўных дакументах называюцца шафы, разнастайныя сталы, ложкі, канапы, крэслы, люстэркі [12, Ф.354.В. 1. Спр.8, с. 28].

Парадак вырашэння «мэблевых» спраў, атрымання насельніцтвам неабходнай мэблі можна апісаць наступным чы-

нам: рэчы, якая ставілася на ўлік, канфіскаваліся, захоўваліся на спецыялізаваных складах, прыватныя асобы ці ўстановы падавалі хадайніцтва ў Жыллёвы Аддзел з прашэннем аб перадачы ім ў карыстанне пэўнай мэблі; справа разглядалася, і калі заяўнік меў права на атрыманне мэблі, а таксама пры наяўнасці такой мэблі на складзе, прашэнне задавальнялася, для атрымання мэблі выдаваліся ордэры «на часовае асабістае карыстанне» [12, Ф.354.В. 1. Спр.77, с. 16].

Інтэр’ер жылля ў значнай ступені залежыў ад сацыяльнага статуса гаспадара. У ажыццяўленні мэблевых пытанняў савецкія працаўнікі як сацыяльная група знаходзіліся ў пэўным прывілеяваным становішчы. Колькасць рэчаў, пакідаемых ім, часта перавышала мінімум. У якасці абгрунтавання фігуруе простае – “як савецкаму працаўніку” [12, Ф.354. В.1. Спр.39, с. 4].

1920-я гг. застаецца цікавым і неадназначным перыядам для гісторыі Беларусі, шмат у чым супярэчлівым. Стракатасць матэрыяльнай культуры, спалучэнне былога з новым, часам неверагоднае – яскравы доказ таму.

Літаратура

1. Белорусская ССР в цифрах. 1919–1929 гг. Минск, 1930.
2. Воинов, А.А. Жилищное строительство в Белорусской ССР. Минск, 1980.
3. Гісторыя Беларусі ў 6 Т. Т.5. Минск, 2006.
4. Гісторыя Мінска / У.А. Бабкоў [і ішн.]; пад.рэд. У.А. Бабкова; мастакі: У.М. Жук, Г.Г. Паплаўскі. Мінск: БелЭн., 2006. 694 с.
5. Звязда № 4 (1325) 6 студзеня 1923.
6. Куркоў, І. Мінск незнаемы 1920–1940. Unfamiliar Minsk 1920–1940. Минск, 2002.
7. Ластоўскі, В. Аб патрэбе стылю ў жыцці народа. // Ластоўскі В. Выбраныя творы. Уклад, прадмова і каментарыі Я. Янушкевіча. Минск, 1997. С. 255–258.
8. Леантовіч, І.А.Жыллё рабочых г. Мінска ў даваенны перыяд (1917–1941гг.) // Весці Акадэміі Навук Беларускай ССР № 1 1974. Серыя грамадскіх навук. С. 104–112.
9. Памяць: Мінск: гістарычна-дакументальныя хронікі гарадоў і раёнаў Беларусі: У 4-х кн. / Уклад.: А.Л. Ляўшэвіч, В.С. Семенякоў; рэдкал.: Г.К. Кісялёў (гал.рэд.) [і інш.]; маст. Э.Э. Жакевіч. Мінск: Беларус.тэлеграф.агенцтва, 2004. кн.3.

10. Савецкая Беларусь № 276 (681).
11. Савецкая Беларусь № 208 (1205) 9 верасня 1924 г.
12. Дзяржаўны архіў Мінскай вобласці.

Ягор Сурскі
(ЕГУ, г Вільнюс)

«ВІНО ПЛАДОВАЕ МАЦАВАНАЕ МОЦНАЕ» Ў КАНТЭКСЦЕ КУЛЬТУР

This article is about the social and cultural phenomenon of cheap Belarusian fruit wine well represented in a consumers' space. The analysis of different names for the product represents an example of modern Belarusian branding. Attempts to conceptualize the phenomenon of cheap fruit wine in modern Belarusian literature and art as well as in a web-space provide readers with certain information about the perception of the product of this kind in a wide public contest. The author itself makes such an attempt in order to stress the concept of cheap wine as one of the remarkable Belarusian modern brands and significant socio-cultural items.

У катэгорыі тавара «віно пладовае мацаванае моцнае» існуе рэпутацыя алкагольнага вырабу нізкай якасці. У грамадскай свядомасці напой і яго спажывецкі кантынгент успрымаюцца як індыкатар алкагалізацыі насельніцтва. Паводле статыстыкі вытворчасці за 2006 год на кожнага жыхара Беларусі прыпадае каля 20 літраў гэтых вырабаў. Калі гіпатэтычна звузіць кола верагодных спажыўцоў да аднаго мільёна (кожны 10 жыхар краіны), атрымліваецца наступная доза – каля паўлітра штодзённа.

Характэрна, што вытворцы не вызначаюць мэту фарміравання пазнавальнасці гандлёвага брэнду альбо пазіцыявання яго на рынку тавараў. Такія назвы, да прыкладу, як «Загадка» ці «Крыжачок», стаўшыя ў пэўным сэнсе абагульняючымі, не замацоўваюцца за таварам. Перыядычна адбываецца змена

назваў і аздаблення. Вытворцы не зацікаўлены ў яго маркетынгавым прасоўванні з-за нязменнага попыту. Спажывец фармулюе свой запыт на дадзены тавар кароткай фразай «Дайце мне віно[1]!», удакладняючы пажаданую ёмістасць – 0,5 ці 0,7 літра.

«Безназоўны» тавар вызначаецца асаблівай разнастайнасцю назваў, якія утрымліваюць багатую зместавую асацыятыўнасць.

Аналіз назваў беларускага асартыменту за 2006–2009 гг. дазволіў вылучыць асобныя катэгорыі:

1. Назвы[2], якія вызначаюць альбо падразумяюць рух у прасторы і часе, змену падзеяў і з'яваў: «Веселая карусель», «Калейдоскоп», «Магистраль», «На рубеже веков», «Одиссея», «Полёт».

2. Назвы са спасыланнем на адпаведны час сутак: «Вечерняя иллюзия», «Восход солнца», «Падвячорак», «Раніца», «Рассветовское», «Сумерки».

3. Назвы са спасыланнем на пару года: «Весенний букет», «Вкус лета», «Встреча с осенью», «Краски лета», «Летние мотивы», «Мелодия осени», «Осенний десерт».

4. Назвы, якія вызначаюць адпаведную прыналежнасць: «Белорусское популярное», «Белорусское престижное», «Белорусское традиционное», «Боярское», «Губернскае», «Гусарское», «Дворянское», «Европейское», «Матросское», «Радзівілаўскае».

5. Назвы, якія супадаюць з назвамі літаратурных, музычных твораў, кінафільмаў і святаў: «Валентинов день», «Вишневый сад», «Осенний марафон», «Пиковая дама», «Черный бумер».

6. Назвы, якія ўвасабляюць уяўленне, звязанае з сыравінай, з якой вырабляюць напоі: «Вишневая шаль», «Клубничная мозаика», «Клюквенный бриз», «Фруктовая фантазия», «Фруктовый карнавал».

7. Назвы, якія вылучаюць асобных пратаганістаў (магчымы падзел на падгрупы):

- экзатычныя жаночыя імёны – «Аделина», «Ангелина», «Василиса», «Сентябрина»;

---

[1] У 2007 г. у рамках рэформы комплексу вытворчасці віна Еўрапейскага Саюзу Еўрапейская камісія выдвінула прапанову забароны выкарыстання назвы «віно» да вырабаў іншага пладовага паходжання, апроч вінаграднага. Ініцыятыва не знайшла падтрымкі ў такіх краінах, як Польшча і Літва, дзе традыцыйна, як і у нас, выкарыстоўваецца назва «віно пладовае». [http://gospodarka.gazeta.pl/gospodarka/1,33181,4501218.html].

[2] Назвы напояў прыводзяцца ў адпаведнасці з назвай на этыкетцы.

● іншыя персанажы жаночага роду – «Зазноба», «Лясная чараўніца», «Русалочка», «Смугляночка», «Черная дама», «Черноглазая колдунья», «Шаманка»;

● гістарычныя персанажы – «Казанова», «Ярославна»;

● персанажы мужчынскага роду – «Маэстро», «Мистер Икс».

Характэрнай рысай некаторых назваў з'яўляецца выразны іранічны падтэкст («Весялінка», «Мистер Икс»). Гэта спараджае багатую глебу для інтэрпрэтацыі, гульню са словамі да назваў, што праяўляецца і ў сучасных фальклорных формах. Так, распаўсюджанымі народнымі назвамі дадзенага напою з'яўляюцца: «чарлік», «чэ», «пладова-выгаднае».

Спробы канцэптуалізацыі феномену пладовага віна ў Беларусі ажыццяўляюцца літаратарамі, мастакамі, моладзевымі суполкамі.

У спецыяльным праекце «Слоўнік свабоды», выдадзеным часопісам «ARCHE» у 2000 годзе, тэкст да артыкула «Чарніла» стварыў Уладзімір Арлоў [1].

На прэзентацыі 3 нумару альманаха сучаснага беларускага мастацтва «Partizan» наяўнасць розных гатункаў «віна пладовага» мела канцэптуальны характар [2, с.51].

Развіццё і працяг тэма атрымлівае ў благасферы.У беларускім livejournal дзейнічае праект «Беларускі нацыянальны напой». Удзельнікі выстаўляюць фатаздымкі бутэлек з-пад віна пладовага, абмяркоўваюць назвы, сацыяльны кантэкст спажывання. У Польшчы з 2001 г. існуе партал www.winka.net, у рамках якога дзейнічаюць форумы, выстаўлены шматлікія гісторыі, каментарыі, фатаздымкі па адпаведнай тэматыцы. У інтэрнэт-суполцы Facebook таксама створана польскамоўная група, удзельнікі якой пазіцыянуюць сябе як заўзятары пладовага віна. Тэматыцы пладовага віна ў Польшчы прысвечаны музычныя творы такіх гуртоў, як «Kukiz i piersi», «K.A.S.A», «Haratacze».

Аўтарская спроба канцэптуалізацыі віна пладовага ў Беларусі вылучае такія ўласцівыя яму рысы, як геаграфічную раскіданасць вытворчасці і рэалізацыі розных гатункаў. Гэтыя абставіны робяць калекцыянаванне больш цікавым.

Звяртае на сябе ўвагу і наступная акалічнасць асаблівай распаўсюджанасці віна пладовага ў сучасных Польшчы, Літве, Беларусі – краінах, якія ўваходзілі ў склад Рэчы Паспалітай. Гэта можа навязваць да пэўных аналогіяў з сарматызмам і акрэсліць

феномен як «Пладовую Сарматыю». Сімптаматычна, што ў суседняй Польшчы сабраны багаты матэрыял шляхецкага фальклору на тэму п’янства, а ў польскім выданні «Polsli słownik pijacki i antologia bachiczna» у якасці ілюстрацыі асноўнай дзеючай асобы – вобраз прадстаўніка шляхецкага саслоўя [3, с. 13, 49, 103, 186]

Усё гэта падкрэслівае інтэрактыўныя якасці гэтай катэгорыі алкагольнага вырабу, заяўку на адыгрыванне ролі культурнага артэфакту, заўважнага атрыбуту сацыяльных практык. Віно пладовае прэтэндуе на ролю аднаго з пазнавальных сучасных беларускіх брэндаў.

Літаратура

1. *Арлоў, У.* Чарніла // Arche Пачатак. Мінск, 2000. № 7.
2. *Таблеткина, К.* Взгляд с одной стороны, а их было много // PROдизайн. Минск, 2004. Выпуск 12.
3. *Tuwim, J.* Polski słownik pijacki i antologia bachiczna. Warszawa, 1959.

Крыніцы ў інтэрнэце:

www.agrobel.by – Агропромышленный портал Беларуси
www.community.livejournal.com
www.gospodarka.gazeta.pl
www.facebook.com
www.winka.net

Европейский гуманитарный университет был создан в 1992 в г. Минске небольшой группой интеллектуалов, бросивших вызов консервативным традициям советской высшей школы. Из романтического эксперимента он быстро превратился в одного из национальных лидеров интернационализации и либерализации университетского образования в Центральной и Восточной Европе.

В 2004 г. университет был вынужден прекратить свою деятельность в Беларуси. Однако, благодаря политической, организационной и финансовой поддержке Литовского правительства, Европейской Комиссии, правительств, общественных организаций и фондов США и стран Европейского Союза, ЕГУ смог возобновить свою деятельность в Литве и осенью 2005 г. приступить к реализации программ бакалаврской и магистерской подготовки для студентов из Беларуси. В феврале 2006 г. ЕГУ получил статус литовского университета.

Подробную информацию об условиях и правилах поступления в ЕГУ можно найти на сайте: **http://www.ehu.lt**. По общим вопросам поступления в университет обращайтесь по адресу: **admission@ehu.lt**

Бакалаврская школа:

– Очные академические программыСоциальная и политическая философия: admission.b.philosophy@ehu.lt

– Беларусистика: История Беларуси и культурная антропология: admission.b.history@ehu.lt

– Медиа и коммуникация/Визуальная культура (кино, телевидение, Интернет): admission.b.media@ehu.lt

– Медиа и коммуникация/ Массовые коммуникации и журналистика: admission.b.media@ehu.lt

– Теория и практики современного искусства: admission.b.art@ehu.lt

– Культурное наследие и туризм: admission.b.tourism@ehu.lt

– Визуальный дизайн и медиа: admission.b.design@ehu.lt

– Политология и европейские исследования: admission.b.polscience@ehu.lt

– Международное право: admission.b.law@ehu.lt

Заочные академические программы:

– Медиа и коммуникация/Визуальная культура (кино, телевидение, Интернет): mediadistance@ehu.lt

– Медиа и коммуникация/ Массовые коммуникации и журналистика: mediadistance@ehu.lt

– Теория и практики современного искусства: artdistance@ehu.lt

– Культурное наследие и туризм: tourismdistance@ehu.lt

– Визуальный дизайн и медиа: designdistance@ehu.lt

– Политология и европейские исследования: phildistance@ehu.lt

– Международное право: lawdistance@ehu.lt

Контакты:

ул. Тауро, 12, LT-01114 Вильнюс, Литва
Телефон: +370 5 263 9650, Факс: +370 5 263 9651
Сайт: **www.ehu.lt**, Эл. почта: **office@ehu.lt**

Научное издание

ЕВРОПА-2009: НОВОЕ СОСЕДСТВО

Материалы международной научной конференции
студентов и аспирантов
16–17 мая 2009 г.
Вильнюс

Сборник научных трудов

В авторской редакции
(ответственность за недостоверность фактов, приведенных в текстах, несут авторы)

Ответственный редактор *Г.Я. Миненков*

Художник *А.Ф. Киселева*

Корректор *Е.А. Лесина*

Технический редактор *О.Э. Малевич*

Взгляды авторов могут не совпадать с мнением редакции

Издательство
«Европейский гуманитарный университет»
г. Вильнюс, Литва
www.ehu.lt
e-mail: publish@ehu.lt

Подписано в печать 30.04.2010.
Формат 60x84$^{1}/_{16}$. Бумага офсетная.
Уч.-изд. л. 15,9. Усл. печ. л. 20,75.

Отпечатано «Petro Ofsetas»
Žalgirio g. 90, LT-09303 Vilnius